

ŚRĪMAD-BHĀGAVATAM

Ekādaśa-skandhaḥ

Aṣṭāvimśo'dhyāyaḥ

Text 1

Śrībhagavān uvāca---

Parasvabhāvakarmāṇi na praśaṁsen na garhayet

Viśvam ekātmakam paśyan prakṛtyā puruṣeṇa ca. (11.28.1)

Anvayaḥ---Śrībhagavān uvāca---**prakṛtyā puruṣeṇa ca** (saha) **viśvam ekātmakam** (eka ātmāntaryāmī yasya tathābhūtaṁ) **paśyan** (vicārayan) **parasvabhāvakarmāṇi** (pareṣāṁ svabhāvān śāntaghoramūḍhātmakān bhāvān tathā karmāṇi ca) **na praśaṁset na garhayet** (nāpi nindet). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.1)

Anuvāda---Śrībhagavān balilena,---prakṛti o puruṣera sahita ei nikhila viśvake eka antaryāmī-puruṣakartṛka-i niyantrita jāniyā aparera svabhāva o karmasamūhera praśaṁsā vā nindā karibe nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.1)

Śrīdhara Svāmī

Aṣṭāvimśe tu yaḥ pūrvam vistareṇopavarṇitaḥ

Jñānayogaḥ punaś cāsau samāhṛtya nirūpyate.

Idānīm ativistareṇoktaṁ jñānayogaṁ saṅkṣepeṇa vaktum āha---**pareṣāṁ svabhāvān** śānta-ghorādīn **karmāṇi** ca. Tatra hetuḥ---**viśvam** iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.1)

Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī

Asau saḥ. **Samāhṛtya** saṅkṣipyā. **Tatra** praśaṁsāgarhābhāve. **Prakṛtyā** guṇasāmyarūpayā **puruṣeṇa** prakṛtīkṣaṇakartrā saha. **Ekātmakam---****ekaḥ** sarvāvayavī yaḥ paramātmā, sa evātmā mūlasvarūpaṁ yasya, tathābhūtaṁ **paśyan**. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.1)

Vaṁśīdhara

Vistareṇādhyāyavimśatyā. **Samāhṛtya** saṅkṣipyā. **Pareṣāṁ** svetareṣāṁ. **Ādinā** mūḍha-grahaḥ. **Karmāṇi** harisraṇagrādhikaraṇayācanādīni. **Tatra** stutinindā'karaṇe. Advaitadarśino jñānino hi dvividhā bhavanti. Viśvasyāsyā parabrahmopādānakatve'vaśyaḥ vyākhyeye pariṇāmavāde brahmaṇo vikāraprasaktes tam anaṅgīkṛtya, vivartavādam evāṅgīkurvāṇā brahmaṇo nirvikāratvaṁ viśvasyāsyā tu mithyātvam ācakṣate khalv eke. Anye tu prakṛteḥ svaśaktitvāt taddvāraiva parabrahmaṇo jagadupādānatvam, atas tasyāḥ kila vikāritve'pi svarūpatas tadatītasya parabrahmaṇo nirvikāratvam eveti pariṇāmavāde kila na kāpi kṣatiḥ. Tathā coktaṁ bhagavatā---

‘Prakṛtir yasyopādānam ādhāraḥ puruṣaḥ paraḥ / Sato’bhivyañjakaḥ kālo brahma tat tritayam tv aham’ (Bhāg 11.24.19) ity atah saty api dvaite prakṛtikāryāṇām tadanyatvāt, prakṛteś ca parameśvarād ananyatvāt, parameśvarasya tu bahumūrtitve’py aikyād, advaitam eva brahmety āhuḥ. Ubhayeṣām eva jñānitve’py uttare eva śrībhāgavatamatasaṃmatāḥ pūrveṣām api madhye ye bhagavadvighrabhaktadhāmanāmādyatiriktapaḍārthānām eva mithyātvam ācakṣate, teṣām matam ādibharatacaritādaḥ kvacit kvacid uttāṅkitam iti tanmatam api sarvamatajijñāsum uddhavam āha---**parasvabhāvakarmāṇi** pañcabhiḥ. Tataḥ param adhyāyasamāptiparyantaṁ vivartavādinām pariṇāmavādinām ca mate vyākhyānam tulyam eva. Kintu asadādiśabdair vivartavādinām mate’vastv evocyate, pariṇāmavādinām mate tu asarvakālasattākam vastūcyata ity etāvān eva bhedo draṣṭavyaḥ. Kāryāṇām sattve’py acirasthāyitvam asattvam eveti pariṇāmavādināḥ. Kāryāṇām mithyātvam evāsattvam iti vivartavādinā āhur iti tatra tatra vivecanīyam iti. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.1)

Anvitārthaprakāśikā

Ativistarenoktaṁ jñānayogaṁ saṅkṣepeṇa vaktum āha---**pareti. Pareṣām svabhāvān** śāntaghorādīn tatprayuktāni **karmāṇi** ca **na praśaṃset na** ca **garhayet** nindet. Kintu **prakṛtyā puruṣeṇa** ca jātaṁ **viśvam ekātmakam paśyan** bhavet paśyet. (1)

Sudarśana Sūri

Bhagavadantaryāmikam paśyet, anyathā prakṛtipuruṣayoḥ parasparapūrṇatvena dvy-ātmakatvam eva syāt, na tv evaṁ dvyātmakatvaṁ bhagavadātmakatvajñānena rāgaḍveṣanivṛttyā stutinindānivṛtīti. (*Śukapakṣīya* 11.28.1)

Vīrarāghavācārya

Yady apy evaṁ dātā tatsārathyādayaś ca praśasyāḥ, apahartrādayas tu nindyāś, tathāpi praśaṃsāninde na kuryād ity āha---**pareti. Parasyānyasya svabhāvakarmāṇi---svabhāvān** u-
guṇāni dānāpahārasahakriyādyātmakāni **karmāṇi na praśaṃsen, na cāpi garhayet**, kintu **viśvam ekātmakam** maccharīrabhūtaṁ paśyed ity arthaḥ. Śarīrabhūtaṁ ca jagat **prakṛtyā puruṣeṇa** ca dvyātmakam paśyet. Evaṁ cidacidīśvarayāthātmyajñāna na rāgaḍveṣanivṛttyā stutinivṛtīti iti bhāvaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.1)

Vijayadhvaḥ Tīrtha

Hareḥ paramasvātantryaṁ, tadadhīnasattākatvena jagato’tyantam asvātantryam, etādṛśatattva-jñānena satyabandhanivartanaṁ, nābheda-jñānenetyādikam upadiśaty asminn adhyāye. Tatrādaḥ durjanasvabhāvatatkr̥tapāpakarmāpraśaṃsanānindābhyāṁ sajjanasvabhāvatadanuṣṭhitapuṇya-karmastutyanindābhyāṁ cāvaśyam avastheyam puruṣeṇeti śikṣayati---**parasvabhāvet**yādīnā. ‘**Paro**’ripamātmānoḥ’ (...) ity atah **paraḥ** śatruḥ, jīva-brahmaṇor vailakṣaṇyasatyatāyāḥ asahamānitvād iti śeṣaḥ. Tasya yaḥ **svabhāvaḥ**, yāni tadācaritāni pāpakarmāṇi, tāni sarvāṇi **na praśaṃset** na praśaṃsayec ca, nindet nindayec ca. Kiṁ ca, **paraḥ** paramātmā---**pare** śrī-nārāyaṇe **svabhāvaḥ** ātmā mano yasya sa tathā; yadvā, **varo** lokabāhyo jñānī, tasya **svabhāvaḥ**, tenācīrṇāni puṇyakarmāṇi ca itarair na garhayet, svayaṁ na garhaic ca, pratyuta praśaṃset praśaṃsayec ca---etādṛśaḥ puruṣo durlabha iti. Tatrāha---**viśvam** iti. **Prakṛtyā** cetanayā **puruṣeṇa** hiraṇyagarbheṇa saha sthitaṁ **viśvam** ekena paramātmānā vyāptam **ekātmakam paśyan** sa yathārthajñānī bhavitaivāto na durlabha iti anena ‘tathā paśyata eva yathārthajñānam bhavati’ (BTN 11.28.1-2) ity uktam bhavati.

‘Na praśaṃseta nindyāṁs tu praśaṁsyān naiva nindayet

Ubhayaṁ yaḥ karoty etad asatyāt sa pataty adhaḥ
 Yaḥ praśaṁsyān na praśaṁsen nindyo yena na nindyate
 So’pi tadvad adho yāti yato’rivad udāsakaḥ’ iti vākyāt ‘parasvabhāva-
 karmaṇām praśaṁsā nindā ca na kāryā’ iti pratītārthaḥ kiṁ na syāt? itīyaṁ śaṅkā dūrotsāriteti
 jñātavyam. (*Padaratnāvalī* 11.28.1)

Jīva Gosvāmī

Atha tādrṣe bhaktiyoge bāhyadrṣṭiṁ parityājayitum, athavā bhaktiyogasya sugamatām su-
 phalatām ca darśayiṣyan durgamādirūpaṁ sasādhanaṁ jñānam āha---**parasveti. Prakṛtyā
 puruṣeṇa** saha **viśvam ekātmakam** iti---‘Ādāv ante janānām sad bahir antaḥ parāvaram’ (Bhāg
 7.15.57) ityādisaptamaskandhāntavyākhyānarītyā vastutas tu tatsarvāvayavī yaḥ paramātmā, sa
 eva**ika ātmā** yasya tathābhūtaṁ **paśyan**. Vakṣyate ca---‘Jñānaṁ vivekaḥ’ (Bhāg 11.28.18) ity-
 ādibhyām. (*Kramasandarbhā* 11.28.1)

Viśvanātha Cakravartī

Aṣṭāvimśe jñānayogaṁ jaganmithyātvavādinām
 Advaitadarśinām prākhyat prabhūḥ sarvamataṁ bruvan.
 Vedāṣṭasaṅkhyādhikaviṁśa īrite
 mate jagat syāt sad-asat-tathety ubhe
 ‘Kim asti-nāsti-vyapadeśabhūṣitam’ (Bhāg 10.14.12)
 ity uktir asty eva vidher harer api.

Advaitadarśino jñānino hi dvividhā bhavanti. Viśvasyāsya parabrahmopādānakatve’vaśya-
 vyākhyeye pariṇāmavāde brahmaṇo vikāraprasaktes tam anaṅgīkṛtya, vivartavādam evāṅgī-
 kurvāṇā brahmaṇo nirvikāratvaṁ viśvasyāsya tu mithyātvam ācakṣate khalv eke. Anye tu
 prakṛteḥ svaśaktitvāt taddvāraiva parabrahmaṇo jagadupādānatvam, atas tasyāḥ kila vikāritve’pi
 svarūpatas tadatītasya parabrahmaṇo nirvikāratvam eveti pariṇāmavāde kila na kāpi kṣatiḥ. Tathā
 coktaṁ bhagavatā---‘Prakṛtir yasyopādānam ādhāraḥ puruṣaḥ paraḥ / Sato’bhivyañjakaḥ kālo
 brahma tat tritayaṁ tv aham’ (Bhāg 11.24.19) ity antaḥ saty api dvaite prakṛtikāryāṇām tad-
 ananyatvāt, prakṛteḥ ca parameśvarānanyatvāt, parameśvarasya tu bahumūrtitve’py aikyād,
 advaitam eva brahmety āhuḥ---ubhayeṣāṁ eva jñānitve’py uttare eva śrībhāgavatasammata-
 mataḥ. Pūrveṣāṁ api madhye ye bhagavadvigrahabhaktadhāmanāmādyatiriktapadārthānām eva
 mithyātvam vyācakṣate, teṣāṁ matam ādibharatacaritādaḥ kvacit kvacid uṭṭaṅkitam iti tan-
 matam api sarvamatajijñāsum uddhavam āha---**parasvabhāvakarmāṇīti** pañcabhiḥ. Tataḥ
 param adhyāyaparisamāptiparyantaṁ vivartavādinām pariṇāmavādinām ca mate vyākhyānaṁ
 tulyam eva, kintu asadādiśabdair vivartavādinām mate avastv evocyate, pariṇāmavādinām mate
 tu asarvakālasattākam vastūcyate ity etāvān eva bhedo draṣṭavyaḥ. Kāryāṇām sattve’py acira-
 sthāyitvam asattvam eveti pariṇāmavādināḥ, kāryāṇām mithyātvam evāsattvam iti vivartavādina
 āhur iti tatra tatra vivecanīyam iti. (*Sārāthadarśinī* 11.28.1)

Śukadeva

Sarvārthāvāptihetur hi svārcā bhagavatoditā
 Aṣṭāvimśe tu svasyaiva svātantryaṁ jagato na hi
 Asvatantrasya devāder guṇadoṣadhiyā kvacit
 Stuti-ninde na kartavye harir ity ādideśa ha.

Pūrvādhyāye svapūjayaiva bhagavatā svabhaktasya sarvapuruṣārthaprāptir ukte dānīm tasya
 tadekaniṣṭhāṁ draḍhayitum kadācit satsaṅgena devarājādiguṇadoṣaśravaṇāt tatra rāga dveṣau

mābhūtām ity etadartham upadiśann āha---**pareti**. Matpūjakaḥ **pareṣām** devarājādijīvanām **svabhāvakarmāṇi** saumyakrauryādīn svabhāvān śubhāśubhāni karmāṇi ca **na praśaṁset**, tathā **na garhayen** nindayet. Tathābhāve sādhanam āha---**viśvam** iti. **Eko**’tiśayasāmyaśūnyaḥ sarvajñaḥ sarvaśaktiḥ svatantrasattāśrayo bhagavān **ātmāntaryāmī** upādānakāraṇaṁ vā yasya tat tathābhūtān manniyamayatvena madupādānakatvena madanatiriktaṁ cetanarūpaṁ sarvaṁ jagat **paśyan** pṛthak svatantratvena devādidarśane tu guṇabuddhyā dveṣaḥ syād bhagavad-ātmakatvanāsvatantratvena ca darśane tu nobhayaṁ syād iti bhāvah. Nanu, tathā brahmādi-śvapacāntadeheṣu bhedasya śāstrasiddhatvāt katham ekātmabhāvanā? iti cet, tatrāha---**prakṛtyeti**. Uktasarvavidhadehānām aṣṭavidhaprakṛtikāryatvāviśeṣād aikātmyam aviruddham ity arthaḥ. Nanv evam api sarvadeheṣv ātmana ekatvaṁ sarvāntarvṛttisukhaduḥkhādijñānaṁ sarveṣāṁ samānaṁ syād ahantvamayam ityādi-pratyayānām vibhāgābhāvaś ca syāt ātmanaḥ prati dehaṁ svarūpato bhinnatvāṅgīkāre nānātmakatvam eva viśvasya syād iti cet, tatrāha---**puruṣeṇa ceti**. Bhagavadātmakasanātanatadaṁśatanniyamatattantrasvarūpatvena jīva-kṣetrañnākṣarādīśabdābhidheyena **puruṣeṇa** puruṣatvena caikātmakatvam, uktasvarūpasya sarvadeheṣu samānatvād ity arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.1)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Viśvera darśakasūtre sva-para-bheda avasthita. Anyera prakṛti o kāryera praśaṁsā vā nindā karā kartavya nahe; yehetu guṇajāta jagat puruṣe prākṛtaguṇera dvārāi āropita ha-iyā kāryasamūha sṛṣṭi kare. Bhoktṛbhogyabhāve viśvera avasthāna. Viśvake nirviśeṣarūpe darśana-kāle guṇakṣubdha karibāra yatna karile draṣṭā, dṛṣya o darśana---ei trividha vibhāgera astitva thāke nā. Kintu nitya vaikunṭhe guṇatrayera samāveśa nāi. Tathāya bhagavānera cicchaktitraya cicchaktipariṇāti prakāṭita kariyāchena. Viśve guṇatrayera prābalya evaṁ ekeka anyera upara ādhipatya thākāya uccāvacaabhāve anupādeyatā o heyatā praveśa kariyāche. Nindā vā praśaṁsā viśvera dharma. Vaikunṭhe airūpa nindādiheyabhāva nāi evaṁ guṇatraya ha-ite tathākāra kriyāsamūha sampādita haya nā. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.1)

References

Reference 1: Jīva Gosvāmī quotes the first half of *Bhāgavata Purāṇa* 7.15.57 from the teachings of Nārada to Yudhiṣṭhira. The text, Śrīdhara Svāmī’s *Bhāvārthadīpikā*, Jīva Gosvāmī’s *Kramasandarbhā*, Viśvanātha Cakravartī’s *Sārārdhadarśinī* and Ānandatīrtha’s *Bhāgavatātātparyanirṇaya*, as well as Bhakti Siddhānta Sarasvatī’s *Gauḍīyabhāṣya* with *anvaya* and *Baṅgānūvāda*, follows:

Ādāv ante janānām sad bahir antaḥ parāvaram
Jñānaṁ jñeyaṁ vaco vācyaṁ tamo jyotiḥ tv ayaṁ svayam.
(Bhāgavata Purāṇa 7.15.57)

Anvayaḥ---Janānām (dehādīnām) **ādau** (kāraṇatvena ādau) **ante** (avadhitvena ante) **bahīḥ** (bahir-bhogyam) **antaḥ** (antarbhogyam) **parāvaram** (param utkrīṣṭam uccam avaram apakṛṣṭam nīcam) **jñānaṁ** (buddhiḥ) **jñeyaṁ** (bodhyaṁ) **vacah** (nāma) **vācyaṁ** (rūpaṁ) **tamaḥ** (aprakāśaḥ) **jyotiḥ** (prakāśaḥ yat) **tu** (tat tu) **sat ayaṁ svayaṁ** (sarvam ayaṁ jñānī svayam eva na tu asmāt vyatiriktaṁ vastu kiñcid asti yena muhyed ity arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 7.15.57)

Anuvāda---Dehādīra ādite evaṁ ante ye sadvastu vartamāna āchena, yāhāte bhogyā o bhoktā evaṁ utkrīṣṭa o apakṛṣṭa jñāna, jñeya, vācya eva andhakāra o jyotiḥ sei jñānī jīva-i. (*Gauḍīyabhāṣya* 7.15.57)

Śrīdhara: Tatra hetum āha---**ādāv** iti. **Janānām** dehādīnām **ādau** kāraṇatvena **ante** cāvadhitvena yat **sat**, tathā **bahir** bhogyam **antar** bhoktṛ **paramam avaram** ca uccanīcam. **Tamo** aprakāśaḥ, **jyotiḥ** prakāśaḥ, tat **tu** sarvam **ayaṁ jñānī svayam** eva. Na tv asmād vyatiriktaṁ vastu kiñcid asti yena muhyed iti bhāvah. (*Bhāvārthadīpikā* 7.15.57)

Jīva Gosvāmī: Jagatas tadananyatve yuktiṁ vivṛṇoti pañcabhiḥ---**ādāv ante** iti. **Janānām** dehādīnām **ādau** kāraṇatvenānte cāvadhitvena yat paramātmalakṣaṇaṁ sarvakāraṇaṁ vastu **sad** vartamānam, tad eva

svayaṁ bahir bhogyaṁ **antar** bhoktṛ **param** **avaraṁ** ca uccaṇīcam **tamo** prakāśaḥ, **jyotiḥ** prakāśaś ca sphurati, nānyat. Anyasya tadvinā svataḥphuraṇānirūpyatvād iti bhāvaḥ. (*Kramasandarbha* 7.15.57)

Viśvanātha: Atra ‘sarvaṁ brahma’ iti bhāvenaiva mohābhāvenaiva hetur ity āha---**ādāv** iti. **Janānām** dehādīnām **ādau** kāraṇatvena **ante** cāvadhitvena yat **sat** svayaṁ brahma, tad eva **bahir** bhogyaṁ māyikāṁ vastu **antar** bhoktṛ jīvavṛndāṁ parāvaram utkr̥ṣṭanikṛṣṭātmakam. **Jñānam** indriyaṁ **jñeyaṁ**, śabdādi **vaco** ghaṭapaṭādi **vācyaṁ**, jātyādi **tamo** jīvasyāvidyā **jyotir** vidyā, tasmāt vyatiriktaṁ vastu kim api nāsti yena muhyed iti bhāvaḥ. (*Sārāthadarśinī* 7.15.57)

Madhva: Glāpakatvāt **tamaḥ**. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 7.15.57)

Reference 2: Jīva Gosvāmī refers to *Bhāgavata Purāṇa* 11.28.18-19 (Vakṣyate ca---‘Jñānam vivekaḥ’ (Bhāg 11.28.18) ityādibhyām). For the gist, see Śrīdhara Svāmī’s *Bhāvārthadīpikā*: Etad uktaṁ bhavati---‘**yad asya** viśvasya upādānaṁ kāraṇaṁ nimittaṁ prakāśakaṁ ca brahma, tadātmakam evaitat, na tataḥ pṛthak’ ity evaṁ niścayaphalo nigamādisādhanaṁ jāyate, yo **vivekas**, taj **jñānam** iti.

Reference 3: Viśvanātha Cakravartī includes the third quarter of *Bhāgavata Purāṇa* 10.14.12 in his second introductory verse: Kim asti-nāsti-vyapadeśabhūṣitam. The entire text of *Bhāgavata Purāṇa* 10.14.12 from Brahmā’s hymn of praise to Kṛṣṇa (*Brahmastuti*), with Śrīdhara Svāmī’s *Bhāvārthadīpikā*, Jīva Gosvāmī’s *Laghuvaiṣṇavatoṣaṇī*, and Viśvanātha Cakravartī’s *Sārāthadarśinī*, as well as Bhakti Siddhānta Sarasvatī’s *Gauḍīyabhāṣya* with *anvaya* and *Baṅgānuvāda*, follows:

**Utkṣepaṇaṁ garbhagatasya pādayoḥ
kiṁ kalpate mātur adhokṣajāgase
Kim asti-nāsti-vyapadeśabhūṣitaṁ
tavāsti kukṣeḥ kiyaḍ apy anantaḥ.**

(*Bhāgavata Purāṇa* 10.14.12)

Anvayaḥ---(He) **adhokṣaja**, (prākṛtajñānāviśaya,) **garbhagatasya** (mātrkukṣisthitasya santānasya) **pādayoḥ utkṣepaṇaṁ** (kukṣimadhye eva pādayugasya ūrdhvacālanaṁ) **kiṁ mātuḥ āgase** (aparādhāya) **kalpate** (bhavati na bhavati ity arthaḥ, tathā tvam api kukṣau carācaradhāraṇāt mātrrūpaḥ ataḥ asmākaṁ garbhagataśiṣusadr̥śānām aparādhāḥ sahanīya eva ity āha) **asti nāsti vyapadeśabhūṣitaṁ** (bhāvābhāva-śabdavācyaṁ sthūlasūkṣmakāryakāraṇādisādhavācyaṁ vā) **kiyaḍ api** (kiñcid vastu) **tava kukṣeḥ** (tava jaṭharasya) **anantaḥ** (bahih) **asti kim?** (nāsti eva ity arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 10.14.12)

Anuvāda---He adhokṣaja, garbhagata santāna mātāra udare thākiyā pādayugala ūrdhve kṣepaṇa karile ki mātā tāhāte aparādhā mane karena? Seirūpa nijakukṣite carācara dhāraṇa karāya āpani-o mātrsvarūpa baliyā santāna tulya āmāra aparādhā grahaṇa karibena nā. Ei brahmāṇde bhāva, abhāva athavā sthūla, sūkṣma, kārya, kāraṇa prabhṛti śabda vācya kona padārtha āpanāra bāhire āche ki? (*Gauḍīyabhāṣya* 10.14.12)

Śrīdhara Svāmī: Utkṣepaṇam iti. Api ca **garbhagatasya** śiśoḥ **pādayor utkṣepaṇaṁ mātuḥ kim** aparādhāya bhavati loke. **Asti-nāsti-vyapadeśābhyām** bhāvābhāvaśabdābhyām sthūlasūkṣmakārya-kāraṇaśabdair vā **bhūṣitaṁ** abhihitam. Eteṣāṁ śabdānām **bhūvi** viśaye **uṣitaṁ** sthitam iti vā. Sarvaṁ vastv ity arthaḥ. He **adhokṣaja!** **Tava kukṣer** anantar bahih **kiyaḍ api** kiñcinmātram api kim asti? Na kiñcid astīty arthaḥ. Ataḥ sarvasya tava kukṣigatatvena mamāpi tathātvān mātrvattvayā me’parādhāḥ sodhavya iti bhāvaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 10.14.12)

Jīva Gosvāmī: Kim ca, mādr̥śaiḥ kriyamāṇo’py aparādhāḥ tvayi na ghaṭetaiva, yatas tādr̥śā’nantakoṭi-brahmāṇḍanātho’pi tvam asmatkr̥payaitad ekabrahmāṇḍam api mātēvodare vidhāya virājasa iti dvitīyapuruṣabhedahirāṇyagarbhāntaryāmipradyumnaviśeṣapuruṣatvena stauti---**utkṣepaṇam** iti. **Adhokṣajeti**, ‘svaniyamyatvena **adhaḥ** kṛtam **akṣajam** indriyaṁ sāmartyaṁ yena’---he tādr̥śeti mamendriasyāpi tvadvaśatvān na mayi mūdhe dīne’parādhō gr̥hītavya iti bhāvaḥ. **Kukṣi**-śabdenātra samaṣṭijīvasya sūkṣmadeharūpahiraṇyagarbhasthūladeharūpavirājor vyāpako’cintyaśaktimayas taddeha evocyate. Yadvā, ‘**garbhagatasya** garbhapraviṣṭasya’ iti atigūḍhatā dyotitā yathā tasya tathaiva mamety arthaḥ. Tasya **pādayor utkṣepaṇaṁ** tābhyām tāḍanaṁ yathā mātur jaṭhare **mātur āgase**’parādhāyeti **kiṁ kalpate**, kintu **na kalpate** na manyate, api tu harṣāya bhavati mama garbho’sṭīti jīvanty evety arthaḥ. Tathā tvayā’pi mānanīyaṁ nāparādhāyeti bhāvaḥ. Nanu, sa tadudarastho vartate tvam kim mamodare

tiṣṭhasīti cet, tatrāha---**kim astīti**. ‘Astīdam’ iti mīmāṃsakāḥ vadanti. ‘Nāsti’ iti sāṅkhyā vadanti, **viśeṣeṇa** apadeśamātrab**hūṣitam** ‘vandhyāputravat’ iti anīśvarasāṅkhyā vadanti, etaiḥ śāstravādaiḥ pratyakṣataś ca yad **bhūṣitam** prakāśitam, tat **kiyaḥ api tava** hiranyagarbhāntaryāmiṇaḥ puruṣasya **kukṣer** udarasya anantarbahir evāsti kim vada nāsty eva bahiḥ sarvādhiṣṭhānatvāt aham api tarhy evāsmīti aparādhaḥ kṣantavya iti bhāvaḥ. Yadvā, **asti-nāsti-vyapadeśeṇa** kathanena **bhūṣitam** svasvamatyā śobhitam tad anyad api **kiyaḥ** asmadādikaṁ sarvam api **tava kukṣer** bahir nāsty evety arthaḥ. Asti janma nāsti nāśo vyayo nāsty evety arthaḥ. **Bhūṣitam** iti. (*Laghuvaiṣṇavatoṣaṇī* 10.14.12)

Viśvanātha Cakravartī: Kim ca, mamāparādhō’vaśyam sōdhavyo yatas tvaṁ māteti dvitīyapuruṣeṇa padmanābhena sahaikyam bhāvayann āha---**utkṣepaṇam** iti. **Garbhagatasya** śiśoḥ **pādayor** **utkṣepaṇam mātuh kim** aparādhāya bhavati, naiva **astīti nāstīti** vā **vyapadeśeṇa bhūṣitam** paramataram vikhaṇḍya, svamatasthāpanam samucitopapattibhiḥ satyatvena mithyātvena vā susthīrīkṛtam vastu jagadrūpaṁ **kiyaḥ api** ekatvabhuvanātmakam api kim **tava kukṣer** anantarbahir asti, api tv antar eva ato mamāpi tvatkukṣitgatavāt putrasya mātṛa tvayā aparādhaḥ sōdhavya eva---‘Pitāham asya jagato mātā dhātā pitāmahaḥ’ (Bg 9.17) iti tvadukter ity arthaḥ. (*Sārāthadarśinī* 10.14.12)

Reference 4: Viśvanātha Cakravartī cites *Bhāgavata Purāṇa* 11.24.19 from the teachings of Kṛṣṇa to Uddhava. The text, Śrīdhara Svāmī’s *Bhāvārthadīpikā*, Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī’s *Dīpinīvyākhyā*, Viśvanātha Cakravartī’s *Sārāthadarśinī* and Ānandatīrtha’s *Bhāgavatatātparyanirṇaya*, as well as Bhakti Siddhānta Sarasvatī’s *Gauḍīyabhāṣya* with *anvaya* and *Baṅgānuvāda*, follows:

Prakṛtir asyopādānam ādhāraḥ puruṣaḥ paraḥ
Sato’bhivyañjakaḥ kālo brahma tat tritayam tv aham.

(*Bhāgavata Purāṇa* 11.24.19)

Anvayaḥ---Asya sataḥ (kāryasya) **upādānam yā prakṛtiḥ** (yaś ca tasyāḥ) **ādhāraḥ** (adhiṣṭhātā) **paraḥ puruṣaḥ** (yaś ca guṇakṣobheṇa tasyāḥ) **abhivyañjakaḥ kālaḥ** (bhavati) **tat tritayam tu brahma** (brahmarūpaḥ) **aham** (aham eva bhavāmi, na tu prthag ity arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.24.19)

Anuvāda---Ei satkāryera upādāna prakṛti, prakṛtira adhiṣṭhātā puruṣa evaṁ tāhāra abhivyañjaka kāla, ei padārthatraya āmāra-i svarūpa, āmā ha-ite bhinna nahe. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.24.19)

Śrīdhara: Nanu, tathāpi prakṛtipuruṣakālānām akāryabhūtānām bhinnatvāt katham advitīyatā? Tatrāha---**prakṛtir** iti. **Asya sataḥ** kāryasyopādānam yā **prakṛtiḥ** prasiddhā, yaś ca tasya **ādhāro**’dhiṣṭhātā **paraḥ puruṣo**, yaś ca guṇakṣobheṇā**bhivyañjakaḥ kālas**, **tat tritayam** brahmarūpo’ham eva, na tu prthag. Prakṛteḥ śaktitvāt puruṣakālayor apy avasthārūpatvāt. (*Bhāvārthadīpikā* 11.24.19)

Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī: Prakṛter akāryatvaṁ ‘Mūlaprakṛtir avikṛtiḥ’ (SāṅkhyāK 3) ityukteḥ, puruṣasya tat ‘na vikṛtir na prakṛtiḥ puruṣaḥ’ (SāṅkhyāK 3) ityukteḥ, kālasya tat ‘Anādinidhanaḥ kālaḥ’ (Bhāg 11.3.8) ityukter eva. ‘**Puruṣakālayoḥ**’ iti tatra ‘prakṛtikṣaṇāvasthārūpatvaṁ puruṣasya, ceṣṭātmakāvasthārūpatvaṁ tu kālasya’ iti jñeyam. (*Dīpinīvyākhyā* 11.24.19)

Viśvanātha: Nanu, tarhi parameśvarasya tava katham paramakāraṇatvalakṣaṇam ātyantikasatyatvam? Tatrāha---**prakṛtir hīti**. **Asya sataḥ** kāryasyopādānam yā **prakṛtiḥ** prasiddhā, yaś cāsyā **ādhāraḥ** keṣāñcin mate adhiṣṭhānakāraṇam **puruṣaḥ**, yaś ca guṇakṣobheṇā**bhivyañjakaḥ kālo** nimittam, **tat tritayam** brahmarūpo’ham eva, prakṛteḥ śaktitvāt, puruṣasya madamśatvāt, kālasya macceṣṭārūpatvāt, **tat tritayam aham** eva. Evaṁ ca prakṛter jagadupādānatvād eva mama jagadupādānatvam. Kim ca, tasyā vikāritve’pi na me vikāritvaṁ, tasya macchaktitve’pi matsvarūpaśaktitvābhāvāt, kintu bahiraṅgaśaktitvam eva, matsvarūpasya māyātītatvena sarvaśāstraprasiddheḥ. (*Sārāthadarśinī* 11.24.19)

Madhva: **Paraḥ puruṣo** hiranyagarbhaḥ, **kālo**’pi rūpāntareṇa sa eva.

‘Kālābhīmānī brahmā tu **kāla** ity abhiśabditaḥ

Sarvajīvābhīmānī sa **paraḥ puruṣaḥ** ucyaṭe

Prakṛtir nāma tatpatnī prakṛter abhīmānīnī

Sā prasūte jagat sarvaṁ sūtram ārabhya sarvaśaḥ’ iti ca.

‘**Ādhāro vyañjakaś** caiva prasavitā ca keśavaḥ

Kālaprakṛtipuṁsām ca tanmūlaprakṛter api

Ādhāro vyañjakaś caiva sarvasyāpi niyāmakaḥ’ iti ca.

(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.24.19)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī: Nimitta-kāraṇa bhagavān upādāna-kāraṇe śakti nihita kariyā tṛtīya padārtha kālera dvārā sei bhagavadvastu ha-ite abhinna---ei vicāra bujhite pārile-i paramēśvara, tad-adhīnā prakṛti o kāla---ei tina vastu-i ye bhagavadadhiṣṭhāne anusyūta, tāhā jānā yāya.

(*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.24.19)

Text 2

Parasvabhāvakarmāṇi yaḥ praśaṁsati nindati

Sa āśu bhraśyate svārthād asaty abhiniveśataḥ. (11.28.2)

Anvayaḥ---Yaḥ parasvabhāvakarmāṇi praśaṁsati nindati (vā) saḥ asati (dvaite) abhiniveśataḥ (abhiniveśādd hetoḥ) **āśu** (satvaram) **svārthāt** (jñānaniṣṭhālakṣaṇāt) **bhraśyate** (cyuto bhavati). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.2)

Anuvāda---Yini aparera svabhāva o karmasamūhera praśaṁsā vā nindā karena, tini dvaitābhiniveśa nibandhana satvara svārthaviṣaya ha-ite vicyuta ha-iyā thākena. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.2)

Śrīdhara

Vipakṣe doṣam āha---**pareti. Svārthāt** jñānaniṣṭhālakṣaṇāt. **Asati** mithyābhūte dvaite’bhiniveśāt. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.2)

Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī

Vipakṣe praśaṁsāgarhaṇarūpe viruddhapakṣe. Paramātmāsattām vineti śeṣaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.2)

Varṇśīdhara

Vipakṣe stutinindākarāṇe. Puruṣeṣu svātmānatirikteṣu paratvabhrāntyety arthaḥ. **Sa** stutinindākartā. **Jñānaniṣṭhālakṣaṇāt** svarūpānandāt. **Abhiniveśāt** satyatvabhramadārḍhyāt. **Svārthāt** paramātmābhiniveśāt. **Asati** tato’nyasmin kalpitenānāvayavinīti sandarbhaḥ---vipakṣe praśaṁsāgarhaṇarūpe viruddhapakṣe mithyābhūte paramātmāsattām vineti śeṣaḥ.

(*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.2)

Anvitārthaprakāśikā

Pareti. Yaḥ parasvabhāvakarmāṇi praśaṁsati nindati vā, saḥ asati mithyābhūte dvaite’bhiniveśataḥ ahamamātmakāt hetoḥ **svārthāt** jñānaniṣṭhālakṣaṇāt **āśu bhraśyati.** (2)

Sudarśana Sūri

Asatyābhiniveśataḥ--satyam bhūtahitam ahitābhiniveśata ity arthaḥ. Yadvā, dehagataguṇadoṣāṇām ātmany āropaṇād **asaty** abhiniveśena. ‘**Viśvam**’ iti. **Prakṛtyā puruṣeṇa ca** yuktaṁ cid-acinmiśraprapaṇcam **ekātmakam** paśyet. **Eka** īśvaraḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.2)

Vīrarāghavācārya

Anyathā tv anartha ity āha---**parasvabhāvakarmāṇi. Yaḥ praśaṁsati nindati ca, saḥ asati** dehe **abhiniveśataḥ** ātmābhimānāt **svārthād āśu bhraśyate. Svārtho**’tra svādhikṛto jñāna-yogaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.2)

Vijayadhvaṇa Tīrtha

Uktārthānaṅgīkāre bādhakam āha---**parasvabhāveti. Paro**’nyo harivimukhatvena nindyas, tasya **svabhāvakarmāṇi** stauti, **paro** varaṇīyastutyah śrīhariparāyaṇah, tasya **svabhāva-karmāṇi nindati, sa** puruṣah **asatyābhiniveśato** mithyājñānābhiniveśataḥ **svasthānād bhraśyate** andhaṁ tamo yātīty anvayaḥ. ‘Yaḥ praśaṁsyān na praśaṁset’ (Satkāra/BTN 11.28.1-2) ity-āder asyāpy ukta evārthaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.2)

Jīva Gosvāmī

Svārthāt paramātmābhiniveśāt **asati** tato’nyasmin kalpate nānāvayavini. (*Kramasandarbhā* 11.28.2)

Viśvanātha

Vipakṣe doṣam āha---**pareti. Sa** jñānī **svārthāt** jñānaniṣṭhālakṣaṇāt **asati** mithyābhūte dvaite’bhiniveśāt. (*Sārārthadarśinī* 11.28.2)

Śukadeva

Upadiṣṭārthānaṅgīkāre doṣam āha---**parasveti. Paraḥ** śivagaṇeśendrādidevaviśeṣah rājādih puruṣaviśeṣo vā ‘svānukūlabhaktānām sarvābhīṣṭaprado’yam’ iti buddhyā tats**svabhāvakarmāṇi yaḥ** puruṣah **praśaṁsati**, tathā ‘abhaktānām aniṣṭakaro’yam’ iti buddhyā svāniṣṭakāritvabhayena parokṣe tats**svabhāvakarmāṇi nindati** vā, **sa svārthāt---svena** mumukṣuṇopādeyād **arthāt** sarvavedāntasiddhasarvavastuviṣayakavāsudevātmakatvajñānalakṣaṇād **āśu bhraśyate**. Tatra hetuḥ---‘**asatyābhiniveśataḥ**’ iti. Devamanuṣyāder iṣṭāniṣṭadātṛtvakalpanam **asat**, tasminn abhiniveśād ity arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.2)

Madhva

‘Na praśaṁseta nindyāms tu praśaṁsyān naiva nindayet
Ubhayaṁ yaḥ karoty etad asatyāt sa pataty adhaḥ
Yaḥ praśaṁsyān na praśaṁsen nindyo yena na nindyate
So’pi tadvad adho yāti yato’rivad udāsakaḥ’ iti satkāre.

Prakṛtyā puruṣeṇa ca sahaikena paramātmanā vyāptam **ekātmakam**. Tathā paśyata eva yathārthajñānaṁ bhavati. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.1-2)

Ayi Naraharyācārya

‘**Parasvabhāvakarmāṇi na praśaṁsen na garhayet / Viśvam ekātmakam paśyan prakṛtyā puruṣeṇa ca / Parasvabhāvakarmāṇi yaḥ praśaṁsati nindati / Sa āśu bhraśyate sthānād asatyābhiniveśataḥ**’ ity atra ‘parasvabhāvakarmaṇām praśaṁsām garhām vā na kuryāt’ ity uktvā, tatkarāṇe’niṣṭaprasaṅjanaṁ kriyate dvitīyaślokena. Tadabhiprāyaṁ pramāṇenāha---**neti**. ‘Paro’riparamātmānoḥ’ (...) iti vacanāt **paro**’rir viṣṇudrohi, tasya **svabhāvakarmāṇi na praśaṁset**. Tasya nindyatvāt. Nindyās tu na praśaṁset na praśaṁsayec ceti yoḥyam. ‘**Na garhayet**’ ity atrāpi **para** iti sambadhyate, tatra **para** uttamaḥ praśaṁsyah, tasya **svabhāva-karmāṇi na garhayen** na nindet na nindayec ceti yoḥyam. ‘**Ubhayaṁ yaḥ karoty etad asatyāt sa pataty adhaḥ**’ ity anena ‘**Parasvabhāvakarmāṇi yaḥ praśaṁsati**’ ityādidvītiyaśloka-vivaraṇaṁ praśaṁsye nindāyā abhāvāt, tatkarāṇe asatyabhāṣitvaṁ, nindye praśaṁsāyā abhāvāt, tatkarāṇe asatyabhāṣitvam eveti ‘nānṛtāt pātakam param’ (MB 12.162.24) ityukter anṛta-bhāṣaṇenādhaḥpāta iti bhāvaḥ. ‘**Parasvabhāvakarmāṇi na praśaṁsen na garhayet**’ ity-uktārthe vipakṣe bādhakatvena ‘**parasvabhāvakarmāṇi yaḥ praśaṁsati nindati**’ ity uktam iti bodhyam. ‘Nindyān yaḥ praśaṁsati, yaś ca praśaṁsyān nindati, **sa adho yāti**’ ity ukte

‘tadubhayaṃ na kartavyam’ ity eva labdham. Tarhi praśaṃsyapraśaṃsāyāṃ nindyanindāyāṃ codāśīnenaiṃ sthātavyaṃ kim? Naivety āha---**ya** iti. Tadvat praśaṃsyanindako nindya-praśaṃsakaś ca yathā’dho **yāti**, **tadvad** ity arthah. Kutah? ity ata āha---**yata** iti. ‘Udāsīno’ rivad varjyaḥ’ (...) ityukter iti bhāvaḥ. ‘**Viśvam ekātmakaṃ paśyan prakṛtyā puruṣeṇa ca**’ ity anena ‘prakṛtyā puruṣeṇa viśvam abhinnam’ ity ucyata iti bhātīty ato yojayati---**prakṛtyā puruṣeṇa ceti**. Tṛtīyā saharthe, ‘tena **saha**’ ity adhyāhāraḥ. **Ekaśabdasya** pradhānavācītvāt ‘sarvapradhāno viṣṇur evaikaśabdavācyaḥ’ ity uktam bhavati. **Ātmaśabdasya** vyāptyarthatvāt ‘**prakṛtyā puruṣeṇa ca sahaikena paramātmanā viśvaṃ vyāptam**’ iti ‘**tathā paśyata eva yathārthajñānaṃ bhavati**’ iti vaktum ‘**paśyan**’ ity uktam. Vṛthākathanasyāprayojakatvād iti bhāvaḥ. (*Dīpikā* 11.28.1-2)

Chalārī Nārāyaṇācārya

Parasvabhāvakarmāṇi ślokaḍvayamadhye prathamaślokena **viśvaṃ** jaḍacetanātmakaṃ **prakṛtyā** vidyākalpitaṃ **paśyan**, tatrāpi cetanātmakaṃ **viśvaṃ puruṣeṇa** paramātmanā parasparaṃ **caikātmakaṃ** ekasvarūpaṃ **paśyan**, **parasvabhāvakarmāṇi**---**paraś** ca **svaś** ca **parasvau**, tāv eva **bhāvau** padārthau, tayoh **karmāṇi na praśamsen na garhayet**, parakarmāṇi na praśamset, svakarmāṇi na garhayed iti ca vidhāya, ‘dvitīyaśloke **parasvabhāvakarmāṇi** praśaṃsato nindataś ca bādhakam ucyate’ ity anyathāpratītinirāsāya pramāṇena tattātparyārtham āha---**na praśamseteti**. **Tur** avadhāraṇe ‘**na**’ ity anena sambadhyate. **Praśaṃsyān** stutyān **asatyād** asatyavaktṛtvāt. Katham asatyavaktṛtvam? iti cet, ucyate. **Stutir** nāmāvidyamānaguṇa-kathanam. **Nindā** nāmāvidyamānadoṣakathanam. Prakṛte tu nindyasya puruṣasya praśaṃsā’ vidyamānaguṇakathanarūpā. Ato’ vidyamānaguṇadoṣavaktṛtvād asatvavaktṛtvam iti. **Tadvat** stutinindākartṛtvāt. Tatra hetum āha---‘**yato**’ rivat’ iti. Pramāṇena vyākhyātaṃ ‘**prakṛtyā puruṣeṇa caikātmakaṃ**’ iti vākyam yojayan vyācāṣṭe---**prakṛtyā puruṣeṇa ca saheti**. Anena ‘**ekaḥ** pradhāno viṣṇur **ātmā** vyāpto yasmiṃś tad **ekātmakaṃ**’ iti vighraho darśito bhavati. ‘**Saha**’ ityuktyā ‘**prakṛtyā puruṣeṇa saha** sahitam’ iti bhāgavate’ nvayaḥ sūcito bhavati. ‘**Ekātmakaṃ**’ iti padam vyākhyāya ‘**ekātmakaṃ paśyan**’ ity asya bhāvam āha---**tathā paśyata** iti. (*Prabodhinī* 11.28.1-2)

Śrīnivāsa Tīrtha

‘**Parasvabhāvakarmāṇi na praśamsen na garhayet / Viśvam ekātmakaṃ paśyan**’ ity atra sarvasyaikatvāt kasyāpi praśaṃsā nindā na kāryeti viruddhaṃ pratīyate. **Paraś**abdasyāpy artho na jñāyate’taḥ pramāṇenaiva tadabhiprāyam āha---**neti**. Anena ‘**paraś**abdo nindyapraśaṃsya-parah’ iti sūcitam bhavati. Dvītīyardhena dvītīyaśloko vivṛtaḥ. Nanu, yathā nindyapraśaṃsā na kāryā, tathā tannindā’pi na kāryā kim? Tathā praśaṃsyanindā yathā na kāryā tathā tatpraśaṃsā’pi na kāryā kim nety āha---**ya** iti. Tadvat praśaṃsyanindako nindyapraśaṃsakaś ca yathā’dho **yāti**, **tadvad** ity arthah. Kutah? ity ata āha---**yata** iti. Udāsako nindye nindātau praśaṃsye praśaṃsādāv iti śeṣaḥ. Tathā cānarthakaphalaśravaṇād udāsakasyāvaśyam tat kāryam iti bhāvaḥ. Abhedanirāsāyārtham āha---**prakṛtyeti**. Tena ‘sahayoge tṛtīyā’ ity uktam bhavati. Nanu, nindye svabhāvabhūtaṃ nindyatvādikam praśaṃsye ca svabhāvabhūtaṃ praśaṃsādikam katham jñeyam? ity āśaṅkāparihārāya pravṛtto ‘**viśvam ekātmakaṃ**’ ity arthah. Tena katham sā śaṅkā parihṛtā? ity atas tadabhiprāyam āha---**tatheti**. Idam sarvaṃ jagatprakṛtyādibhir vyāptam iti paśyata evety arthah. Yathārthajñānaṃ nindye nindyatvaprakāraḥ stutye stutyatva-prakāraḥ. Nindyaṃ nivarteti.

Yadvā, nanu ‘nindyapraśaṃsā na kāryā’ ity uktam, tad ayuktam. Tena praśaṃsākāraṇībhūta-dhanāder dīyamānatvena stotrasya kartavyatvāt. Tādṛśakārye kriyamāṇe’vaśyam tasya

nindyatvād ity ato nindā vā praśamsā vā na kāryā. Kutah? Īśvarasya sarvatra vyāptatvena tatra tatra sthitvā tathā kartavyakaraṇād ity āśayenāha---**viśvam** iti. Yathārthajñānam nindyasya praśamsātvābhāvaprakāraṇam praśamsasya nindyatvābhāvaprakāraṇam jñānam. Mūlārthe pramāṇam āha---nindyān nivarteteti. Anyatheti matvā'pi nindyād anivartate. Ko'rtho nindākarāṇe mauktānandahrāsaḥ syāt. Tasmād idam matvā nindyān nivarteti vākyaśeṣaḥ. Guṇān kuryāt. Pūrṇaguṇārtham iti śeṣaḥ. Jñānī tv akartṛtāmānādīśakartṛtvaniścayāt kāraṇāt. Anityā guṇā me na syur iti matvā tathā doṣaḥ kathaṇcana naiva syur iti matvā śubham kuryāt. Nanv aśubhān nivartanam kim? Aśubhakarāṇajanitadoṣāpanuttaye ity āśaṅkyām nety āha---**na tv** iti. Kintu mauktikānandahrāso bhaviṣyatīti buddhyā'śubhān nivarteta ity anvayaḥ.

Tataś cāyam ślokārthaḥ. Pūrvam karmayoga uktas, tatprasaṅgād anyad api prameyam śikṣayati---**pareti**. Atra **paraśabdo** nindyapraśamsyaparaḥ. **Parasvabhāvakarmāṇi** nindya-svabhāvānusāreṇa kṛtakarmāṇi **na praśamset**. Tathā para uttamaḥ. Praśamsya iti yāvat. Tatsvabhāvānusārikarmāṇi na garhayet. Kutah? Yaḥ parasvabhāvakarmāṇi nindya-svabhāvānusārikarmāṇi na nindayati. Tathā praśamsyasvabhāvānusārikarmāṇi na praśamsati, sa āśu sthānād bhraṣyate'dho yāti. Kutah? ity ata uktam---**asatyeti**. Asatyabhāṣitvaprāpter ity arthaḥ. Katham? Praśamsye nindāyā abhāvāt tatkarāṇe'satyabhāṣitvam. Tathā nindye praśamsāyā abhāvāt tatkarāṇe'satyabhāṣitvaṁ prāptam eva. Tathā ca 'nānṛtāt pātakam param' (MB...) ity-ukter anṛtabhāṣaṇenādhaḥ pāto bhavatīti kṛtvā nindyapraśamsā praśamsyanindā na kāryaiva. Nanu syād etat. Yadi parasvabhāvabhūtam nindyatvaṁ praśamsyatvaṁ vā jñātum śakyam syāt, tad eva katham jñeyam? ity ata uktam---**viśvam** iti. **Prakṛtyā** sarasvatyā **puruṣeṇa** brahmaṇā saha sthitam **viśvam** ekena pradhānena paramātmanā **ekātmakam** vyāptam **paśyan** yas, tasya yathārthajñānam nindye nindyatvaprakāraṇam praśamsye praśamsyatvaprakāraṇam jñānam bhavatīti. Tathā ca sarvaṁ jagatprakṛtipuruṣaparamātmabhīr vyāptam taiḥ preritam sat svasya योगyātānusāreṇa karma karotīty evam jñānavato hariprasādān nindye nindyatvaprakāraṇam praśamsye praśamsyatvaprakāraṇam jñānam api bhavatīti. (*Bhāgavatāṭīppanī* 11.28.1-2)

Ānandatīrthācārya

Atra bhagavadārādhānopayuktadharmaśikṣā bhagavatā kriyate---**paretyādinā**. Atra 'Para-svabhāvakarmāṇi na praśamsen na nindayet' ity uktvā uttaraśloke tatkartur anartha ucyate. Tad ayuktam. Gurvādipraśamsāvaśyakartavyatvasya guruṁ prakāśayed dhīmān. Tato'dhikam iva vyaktam yānti teṣāṁ anindakā ity ādav uktatvād ity āśaṅkāṁ pramāṇena pariharati---**na praśamseteti**. **Tuśabdo** viśeṣadyotakaḥ. **Nindyān** haribhaktadveṣiṇaḥ. **Praśamsyān** bhagavad-bhaktān. Na nindayet. Śiṣyādibhiḥ nindayet. **Asatyād** iti. Praśamsā hi guṇābhīdhānam. Asatsu guṇābhāvāt tatpraśamsā asatyavacanam eva. Doṣoktir nindā sā satsv asatyarūpaiva. Nānṛtāt pātakam param. Ataḥ ubhayaṁ kurvann asatyāt patatīty arthaḥ. Na kevalam etāvat. Pratyuta sajjanapraśamsā durjananindā ca karyety āha---**ya** iti. Praśamsādyakartur adhogatir ayuktā. Audāsīnyenāniṣṭaphalāyogād ity ata āha---**yata** iti. Satsu guṇadarśane'pi tadukteḥ prasaktatve'py avacanam dveṣanimittakam. Evam asatsu vidyamānadoṣānuktir vairiṇi snehanimittakā. Ubhayathāpi satpraśamsādyakarta vairivad eveti yuktā adhogatir iti bhāvaḥ. Tad uktam---'udāsīno'rivad varjyaḥ' (...) iti.

Etena mūle 'paro'riparamātmanoḥ' (...) ityukteḥ parasyāriṇaḥ haridveṣiṇaḥ svabhāvakarmāṇi na praśamset. Parasyottamasya haribhaktasya svabhāvabhūtāni karmāṇi na nindayed iti yojanoktā bhavati. Atha '**prakṛtyā puruṣeṇa caikātmakam** abhinnaṁ **viśvaṁ paśyan**' ity anyathābhānād yojayati---**prakṛtyeti**. Sahayoge tṛtīyā. **Ekaśabdaḥ** pradhānavācakaḥ. Sarva-pradhānabhagavatparaḥ ātmaśabdaḥ. 'Ata sātatyagamane' (DP...) ity asmān manpratyaye niṣpanno vyāptatvaṁ vakti. Tathā '**prakṛtyā** mahālakṣmyā sarasvatyā ca **puruṣeṇa** viriñcena

saha ekena paramātmanā vyāptam **viśvam**’ ity artho labhyate. Caturmukhas tu sarvāntar-vyāptadeho mahātapā ity ukter nānupapattih.

Nanu, pratītartha eva kiṁ na syāt? Kim **ekaśabdasya** prādhānyārthatvam **ātmaśabdasya** vyāptyarthatvam kalpyate? ity ata āha---**tathā paśyata** iti. Yadi ‘**viśvam ekātmakam**’ ity atra cetanācetanaikyam arthaḥ syāt. Tarhi ‘**paśyan**’ ity uktajñānam ayathārtham bhavet. Cetanācetanaikyasya sarvapramāṇaviruddhatvāt. Ato ‘viśvam ekena paramātmanā vyāptam’ ity eva vaktavyam. Tathā paśyata eva jñānam yathārtham bhavati. Asyārthasya ‘Antar bahiś ca tat sarvam vyāpya nārāyaṇaḥ sthitaḥ’ (...) ityādyanekapramāṇasiddhatvāt. Tasmād idam eva vyākhyānam yuktam iti bhāvaḥ. (*Prameyacandrikā* 11.28.1-2)

Satyābhinava Tīrtha

Parasvabhāvakarmāṇi parasya śatroḥ. Nindyasyeti yāvat. Svabhāvakarmāṇi na garhayet. Ko nindyaḥ kaḥ stutya ity ata āha---**viśvam** iti..... (*Durghatabhāvadīpikā* 11.28.1-2)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Yini svaparabheda vicāra kariyā ekatra milita nā ha-iyā harikīrtana karena, tini ātmapraśamsā-rata ha-iyā aparake nindā karibāra utsāhaviśiṣṭa hana. Praśamsā o nindāsamūha---prākṛta-guṇottha, ihā bujhite nā pārāte-i baddhajīvera amaṅgala upasthita ha-iyāche. Ātmasvārthe para-nindā vā parapraśamsā nāi. Viśvera karmasamūha nitya nahe---ajñatāmiśra o ānandabādhayukta; uhā kadāpi ātmavṛttiśabde kathita ha-ite pāre nā. Abhaktakarmīra nindā vā praśamsāra nīti tāhāke uccapadāsīna rākhite asamartha. Tāhāra avaśya-i dvitīyābhiniveśa hetu patana haya. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.2)

Text 3

Taijase nidrayāpanne piṇḍastho naṣṭacetanaḥ

Māyām prāpnoti mṛtyuṁ vā tadvan nānārthadṛk pumān. (11.28.3)

Anvayaḥ---Taijase (rājasāhaṅkāra-kārye indriyagaṇe) **nidrayā āpanne** (abhibhūte sati) **piṇḍasthaḥ** (jīvaḥ) **māyām prāpnoti** (yathā manomātreṇa kevalam svapnarūpām māyām prāpnoti, tato manasi līne) **naṣṭacetanaḥ** (san) **mṛtyuṁ vā** (mṛtyutulyām suṣuptim vā prāpnoti) **tadvat** (tathā) **nānārthadṛk pumān** (dvaitābhiniveśī vikṣepam layam ca prāpnoti). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.3)

Anuvāda---Rājasāhaṅkārajāta indriyagaṇa nidrābhibhūta ha-ite jīva yerūpa manera dvārā kevalamātra svapnarūpā māyāke prāpta haya evam manera-o laya ha-ile naṣṭacetana ha-iyā mṛtyutulyā suṣuptidaśā lābha kariyā thāke, seirūpa dvaitābhiniveśāśīla puruṣa-o vikṣepa evam laya prāpta ha-iyā thāke. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.3)

Śrīdhara

Bhramśam eva drṣṭāntato darśayati---**taijase** rājasāhaṅkāra-kārye indriyagaṇe **nidrayā āpanne** abhibhūte sati **piṇḍastho** jīvaḥ kevalam manomātreṇa **māyām** svapnarūpām **prāpnoti**, tato manasi līne sati **naṣṭacetanaḥ** san **mṛtyuṁ vā** mṛtyutulyām suṣuptim vā **prāpnoti** yathā, **tadvat** eva **nānārthadṛk** dvaitābhiniveśī vikṣepam layam ca prāpnoti. Yathā prajñāsamparkāt viśvasya bhogakṣayalakṣaṇo bhramśaḥ, evam anātmāsamparkād ātmano’pi svarūpabhramśa iti bhāvaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.3)

Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī

Tataḥ svapnāvasthānantaram. **Dvaitā'bhiniveśī**, paramātmāikadr̥ṣṭyabhāvāt. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.3)

Varṇśīdhara

Piṇḍastho dehasṭhaḥ---‘Piṇḍo bole bale sāndre dehāgāraikadeśayoḥ / Dehamātre nivāpe ca golasihlakayor api / Oḍrapuṣṭe ca puṁsi syāt klībam ājīvanāyasoh’ (M 1.13.18) iti medinī. **Tataḥ** svapnottaram. **Naṣṭā cetanā** buddhir yasya sa tathā. Prārabdhasamāptau tadabhāve **mṛtyutulyām** mṛtavad dehendriyābhimānābhāvāt, **tadvad eva. Yathā prājñasamparkād viśvasya bhogakṣayalakṣaṇe bhraṁśa evam anātmāsamparkād ātmano’pi svarūpa-bhraṁśa iti bhāvaḥ**. Svapne yathā vikṣepaṁ, suṣuptau layaṁ ca, tatheti. Kim ca, ‘**taijase**’ iti paramātmāikadr̥ṣṭyabhāvena **nānārthadr̥k pumān** kadācid bahir **naṣṭacetanaḥ** san **māyām** laukikamāyāmayatulyām māyākhyām bhagavadacintyaśaktimayaṁ **svapnaṁ** yadvat prāpnoti, kadācid bahir antar api **naṣṭacetanaḥ** san **mṛtyuṁ** tattulyām suṣuptim yadvat **prāpnoti, tadvad eva māyām** tādṛśaṁ janmādirūpadehādyabhiniveśaṁ, **mṛtyuṁ** dehaparityāgaṁ ca prāpnuvan bhramati. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.3)

Anvitārthaprakāśikā

Taijasa iti. **Taijase** rājasāhaṅkāra-kārye indriyagaṇe **nidrayā āpanne** abhibhūte sati **piṇḍasthaḥ** dehasṭho jīvaḥ kevalaṁ manomātreṇa māyām svapnarūpām prāpnoti. Tato manasy api līne sati **naṣṭacetanaḥ** san mṛtyuṁ vā. **Vāśabda** ivaśabdārthaḥ. **Mṛtyutulyām** suṣuptim prāpnoti. Yathaitat tadvad eva **nānārthadr̥k** dvaitābhiniveśī pumān vikṣepaṁ layaṁ ca prāpnoti. Tatra kadācit suṣuptivan mahāpadaṁ gato mohena tadanusandhānaśūnya eva bhavati, na tv ātmānaṁ jānātīti. Yathā prājñasamparkād viśvasya bhogakṣayalakṣaṇo bhraṁśaḥ evam anātmāsamparkād ātmano’pi svarūpabhraṁśa ity āśayaḥ. (3)

Sudarśana Sūri

Dehātmābhimānī prabuddho’py ajñāḥ suptaprāya ity āha---**taijasa** iti. **Taijasaśabdo**’haṅkāra-kārye dehātmābhimānaṁ lakṣaṇayā vartate. **Āpannaḥ** vinaṣṭaḥ **piṇḍastho** jīvaḥ **naṣṭacetanaḥ** san jñānalopaheturayā **mṛtyutulyām māyām** sūkṣmarūpām prakṛtiṁ **prāpnoti**, prakṛtyā tirohito bhavati, **nānārthadr̥k** dehātmābhimānī puruṣaḥ prabuddho’pi **tadvat** tattvajñānavirahāt suptakalpa ity arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.3)

Vīrarāghavācārya

Asaty abhiniveśasya svārthabhraṁśaheturvam upapādayati---**taijasa** iti. **Taijasaśabdo**’trāhaṅkāra-kārye dehātmābhimāne lakṣaṇayā vartate, tasmin **nidrayā** tattulyayā avidyayā dehavilakṣaṇātmayāthātmyājñānena **āpanne** prāpte sati **piṇḍastho** dehasṭho’pi jīvaḥ **naṣṭa-cetanaḥ** luptasaṁjñānaḥ **mṛtyuṁ vā. Vāśabda** ivārthaḥ. **Mṛtyutulyām māyām** sūkṣmarūpām prakṛtiṁ **prāpnoti**, prakṛtyā tirohito bhavati. **Nānārthadr̥k** nānāvidhadehātmābhimānī puruṣaḥ prabuddho’pi **tadvat** tattvajñānavirahāt suptakalpa ity arthaḥ. (*Bhāgavatācandrikā* 11.28.3)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Piṇḍastho dehasṭhaḥ---‘Piṇḍo bole bale sāndre dehāgāraikadeśayoḥ / Dehamātre nivāpe ca golasihlakayor api / Oḍrapuṣṭe ca puṁsi syāt klībam ājīvanāyasoh’ (M 1.13.18) iti medinī. **Tataḥ** svapnottaram. **Naṣṭā cetanā** buddhir yasya sa tathā. Prārabdhasamāptau tadabhāve mṛtyutulyām mṛtavaddehendriyābhimānābhāvāt. **Tadvad** eva yathā prājñasamparkād viśvasya bhogakṣayalakṣaṇe bhraṁśa evam anātmāsamparkād ātmano’pi svarūpabhraṁśa iti bhāvaḥ. Svapne

yathā vikṣepaṁ suṣuptau layaṁ ca, tatheti. Kiṁ ca, ‘**taijase**’ iti paramātmaikadr̥ṣyabhāvena **nānārthadr̥k pumān** kadācid bahir **naṣṭacetanaḥ** san **māyām** laukikamāyāmayatulyāṁ māyākhyāṁ bhagavadacintyaśaktimayaṁ svapnaṁ yadvat prāpnoti, kadācid bahir antar api **naṣṭacetanaḥ** san **mṛtyuṁ** tattulyāṁ suṣuptiṁ yadvat **prāpnoti**, **tadvad** eva **māyām** tādṛśaṁ janmādirūpadehādyabhiniveśaṁ **mṛtyuṁ** dehaparityāgaṁ ca prāpnuvan bhramati.

(*Padaratnāvalī* 11.28.3)

Jīva Gosvāmī

Kiṁ ca---**taijasa** iti. Paramātmaikadr̥ṣyabhāvena **nānārthadr̥k pumān** kadācid bahir **naṣṭa-cetanaḥ** san **māyām** laukikamāyāmayatulyāṁ māyākhyabhagavadacintyaśaktimayaṁ svapnaṁ yadvat **prāpnoti**, kadācid bahir antar api **naṣṭacetanaḥ** san **mṛtyuṁ** mṛtyutulyāṁ suṣuptaṁ **vā** yadvat prāpnoti, **tadvad** eva **māyām** tādṛśaṁ janmādirūpadehādyabhiniveśaṁ **mṛtyuṁ** deha-parityāgaṁ ca prāpnuvan bhramatīty arthaḥ. (*Kramasandarbhā* 11.28.3)

Viśvanātha

Bhramsaṁ eva dr̥ṣṭāntena darśayati---**taijase** rājasāhankārakārye indriyagaṇe **nidrayā** svāpena **āpanne** abhibhūte sati **piṇḍastho** jīvaḥ kevalaṁ manomātreṇa **māyām** svapnarūpāṁ **prāpnoti**, tato manasy api līne sati **naṣṭacetanaḥ** san **mṛtyuṁ** **vā** mṛtyutulyāṁ suṣuptiṁ **vā** prāpnoti yathā, **tadvad** eva **nānārthadr̥k** dvaitābhiniveśī vikṣepaṁ layaṁ ca **prāpnoti**ti.

(*Sārārthadarśinī* 11.28.3)

Śukadeva

Uktārthaṁ dr̥ṣṭāntena darśayati---**taijasa** iti. **Taijase** rājasāhankārakārye bāhyājñānakaraṇe indriyagaṇe **nidrayā** **panne** līne sati **piṇḍastho** jīvo **naṣṭacetano** jñānahīnaḥ san īśvarodbodhita-māyākāryamanogatasamskārajanyatvān **māyām** svapnātmikāṁ **prāpnoti**, tatas tuccha-bhogānantaraṁ **mṛtyuṁ** suṣuptiṁ maraṇaṁ **prāpnoti** yathā, **tadvan** **nānārthadr̥k** nānādeva-manuṣyādikṛteṣṭārthān paśyati, sa **nānārthadr̥k** duḥkhamīśritāṁs tucchabhogān prāpya samsārī bhavatīty arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.3)

Madhva

‘Taijasāhankṛter jāta indriyagrāmake parāt
Nidrayā vaśam **āpanne** jīvaḥ syān **naṣṭacetanaḥ**
 Ato viṣṇor vaśe sarvaṁ tena vyāptam iti smaret’ iti ca.
 ‘**Nidrā** caiva sunidrā ca dvidhā nidrā prakīrtitā
 Tatra nidrā bhaven nityā sunidrā mṛtikālagā’ iti sāmye.
 ‘Manomātrasvarūpatvāt svapno **māyeti** kathyate’ iti ca.

Tathā **nānārthadaṁ** **mana** eva. Manasā hi viṣayāḥ pratīyante.

(*Bhāgavatātātparyanirṇaya* 22.28.3)

Ayi Naraharyācārya

‘**Taijase** **nidrayāpanne** **piṇḍastho** **naṣṭacetanaḥ** / **Māyām** **prāpnoti** **mṛtyuṁ** **vā** **tadd hi** **nānārthadaṁ** **manaḥ**’ ity asya ‘durgamārthatvāt prakṛtāsaṅgatatvāc ca’ ity āśaṅkya pramāṇenaiva vivṛṇoti---**taijaseti**. Tena **taijase** taijasāhankārajanyendriyagaṇe **parād** ity adhyāhāryam. Paramātmanaḥ sakāśāj jāyamānanidrayā vaśam **āpanne** vyāpārarahite sati. **Piṇḍastho** dehasṭho jīvaḥ **naṣṭacetanaḥ** jñānarahito bhavati. Tadā **māyām** vāsanātmakatvān **māyāśabdavācyagajādikaṁ** paśyati. ‘**Mṛtyuṁ** **vā** **prāpnoti** **māyām** **prāpnoti**’ ity uktasyaiva vivaraṇam ‘**tadd hi** **nānārthadaṁ** **manaḥ**’ iti. Svapnāvasthāyāṁ gajaturagādirūpeṇa manaḥ pariṇāmya jīvasya darśayatīti yojanā darśitā. ‘**Ato viṣṇor vaśe sarvaṁ**’ ity anenoktasya

prakṛtopayogo darśitaḥ. ‘Viśvam ekātmakam’ (Bhāg 11.28.1) ity uktam, tadupapādanārtham ‘**taijase nidrayāpanne**’ ityādinā sarvasya bhagavadadhīnatvam upapāditam iti na prakṛtānupayuktoktir iti bhāvaḥ. Nanu, **nidrā** nāma svapnaḥ suṣuptir vā? Tatra svapnāvasthāyām ‘**māyām prāpnoti**’ ity upapannam, svapnāvasthāyām ‘**mṛtyum vā prāpnoti**’ ity asyānupapatter ity āśaṅkya, pramāṇenaiva tatropapattim āha---**nidreti**. Tena ‘**nidrā**’ iti nityam jāyamānā nidrā sunidrā ceti dvividhā nidrā vivakṣitā, tatra nityanidrayā **māyām prāpnoti**, mṛtikālīnasunidrayā **mṛtyum āpnoti** vivakṣitatvān nānupapattir iti bhāvaḥ. ‘**Māyām prāpnoti**’ ity uktam, tatra ‘**māyā**’ nirvacanīyā ‘vidyā’ iti bhātīty ato’tra vivakṣitamāyām pramāṇena āha---**māna** iti. Tatra ‘**nānārthadam manah**’ ity asya prakṛtāsaṅgatim āśaṅkya, tad anūdyā vyācaṣṭe---**tatheti**. ‘**Eva**’ ity adhyāhāreṇa prakṛtopayogo darśitaḥ. ‘**Māyām prāpnoti**’ iti manomātrasvarūpāḥ svāpna-viṣayā ity uktam tatpratītis tu katham bāhyendriyāṇām uparatatvād ity āśaṅkya tathā **nānārthadam mana** evety uktam. Kim uktam bhavati? ity atas tad vyākhyātam---**manasā hīti**. Manomātrā api **viṣayā manasaiva pratīyanta** iti bhāvaḥ. (*Dīpikā* 11.28.3)

Chalārī Nārāyaṇācārya

‘**Taijase nidrayāpanne**’ iti ślokaśya durgamārthatvāt pādonaślokaśya pramāṇais tātparyam uktvā ntyapādasya svayam tātparyārtham āha---**taijasāhaṅkṛter** ityādinā. ‘**Taijasā**’ ity ārabhya **grāmaka** ityantena pramāṇena bhāgavatasthataijasapadam vyākhyātam bhavati. **Parād** viṣṇoh. Jātāyair iti śeṣaḥ. ‘**Piṇḍasthaḥ**’ ity asyārtha ‘**jīvaḥ**’ iti kimartham etad ucyate? ity atas tal-labdhām artham āha---**ato viṣṇor** iti. ‘**Nidrayā vaśam āpanno jīvo māyām prāpnoti, mṛtyum vā prāpnoti**’ ity uktyā ‘ekaiva nidrā māyāmṛtyukāraṇam’ iti bhrāntim pramāṇena nirākaroti---**nidrā caiveti**. Nidrā pratidinam svapnahetumāyām avidyām iti bhrāntim nirākaroti---**manomātrasvarūpatvād** iti. Atra manaso viṣayadānam nāma viṣayaviṣayakajñānakāraṇatvam eveti bhāveti bhāvenāha---**manasā hīti**. Hetau tṛtīyā, na tu karaṇatve. Manaso jñānamātram prati karaṇatvābhāvāt. (*Prabodhinī* 11.28.3)

Śrīnivāsa Tīrtha

Nanu, ‘sarvajagat tena vyāptam’ ity uktam, tat kutah? iti cet, na. Sarvasya tadadhīnatvāt. Tad api kutah? ity ataḥ suṣuptyādyavasthānām tadadhīnatvena taddṛṣṭāntenāvasthātvād iti hetunā sarvasyeśadhīnatvam sidhyatīty āśayena svapnamaraṇanidrāvasthānām īśvarādadhīnatvam astīty āha---**taijasa** iti. Etatprakṛtāsaṅgatatvād durgamārthatvāc ca vyācaṣṭe---**taijasa** iti. Parāt paramātmapreraṇayety arthaḥ. ‘**Ato viṣṇor vaśe sarvam**’ ity anena prakṛtopayogo darśitaḥ. Nanu, nidrayendriyāṇām uparame sati mṛtyāder abhāvāt katham etat? ity ata āha---**nidrā ceti**. **Mṛtikālagā** maraṇakāle vidyamānā, kālanidrety arthaḥ. Tathā ca nidrā dvividhā. Nityanidrā sunidrā ceti. Tābhyām yathākramam māyām mṛtim prāpnotīty arthaḥ. ‘**Māyām prāpnoti**’ ity uktam. Tatrānirvacanīyāvidyā māyeti pratīyate’to māyāśabdārtham pramāṇenāha---**manomātra-svarūpatvād** iti. Manogatavāsanāmayatvād ity arthaḥ. ‘**Taddhi nānārthadam**’ ity etad vyācaṣṭe---**tatheti**. Svapnāvasthāyām īśvarapreritam mana eva svaniṣṭhavāsanādvārā gajaturagādinānārthadam ity arthaḥ. Tarhi tadānīm indriyāṇām uparatatvāt katham svāpnārthapratītir ity ata āha---**manasā ceti**. **Viṣayāḥ** svapnārthāḥ. Tataś ceyam yojanā. Taijase taijasāhaṅkāra-kārye indriyagaṇe parāt paramātmapreraṇayā jāyamānā yā nidrā nityanidrā tayā vaśam āpanne uparate sati piṇḍastho dehasṭho jīvo naṣṭacetano jñānarahito bhavati. Yadā jñānāsūnyo bhavati, tadā māyām vāsanāmayam svāpnārtham. Svapnam iti yāvat. Paśyati. Tad eva vivṛṇoti---**taddhīti**. Manah svaniṣṭhasaṁskāradvārā īśvarapreraṇayā gajaturagādinānārthapradam hi. Ato yuktam uktam. Tathā nidrayā paramātmanah sakāśād upajāyamānayendriyagaṇe uparate sati piṇḍastho naṣṭacetanaḥ san mṛtyum prāpnotīti. Atreśvaraḥ sarvendriyoparamam kṛtvā nidrām dadāti. Paścāt

tanmadhye vaikārikatvād ekaṁ mano vihāya taijasasarvendriyoparamaṁ kṛtvā svapnaṁ dadāti. Tatra ca manaso nānāvidhārthapariṇāmaśaktiṁ dadātīty etadavasthātrayasya bhagavadadhīnatvaṁ prāptam iti dhyeyam. (*Bhāgavataṭīppaṇī* 11.28.3)

Ānandatīrthācārya

‘Viśvam ekātmakam’ (Bhāg 11.28.1) ity uktam sarvasya bhagavadvaśatvam upapādyate---**taijasa** iti. Durgamārthatvāt saṅgatiṁ sūcayan pramāṇena vyācaṣṭe---**taijaseti**. ‘**Taijase**’ ity asyārthas ‘**taijasāhaṅkṛter jāte**’ iti. Tadviśeṣaṁ darśayati---**parād** iti. **Parāt** paramātmāna iti śeṣoktiḥ. **Nidrayā**’**panne**---nidrāyā vaśam **āpanna** upapanne sati. ‘**Pinḍasya**’ ity asyārtho ‘**jīvaḥ**’ iti. ‘Syāt’ iti śeṣoktiḥ. ‘**Naṣṭacetanaḥ**’ iti nigadavyākhyānaṁ naṣṭajñāna ity arthaḥ. Mūle asya ślokaśya prakṛtopayogaṁ darśayati---**ata** iti. Viṣṇor eva svapnasuptyādipradatvād ity arthaḥ. Etenaikātmaka iti bhagavato vyāptatvam. Tena ca tadvaśatvaṁ coktaṁ tadupapādanāya ‘**taijase**’ iti ślokapravṛttir iti sūcitaṁ bhavati. Pramāṇena nidrāṁ vivecayati---**nidreti**. **Sunidrā** dīrghanidrā. Dvidhaiva. Nidrā pratidīne bhāvinī. **Mṛtikālageti**. Maraṇakālabhavā nidrayoparatīḥ ‘**sunidrā**’ ity ucyata ity arthaḥ. Atha **māyā**padam pramāṇena vyācaṣṭe---**manomātreti**. Uktam cānuvyākhyāne---‘Manorūpāś ca vāsanāḥ. Vāsanāmātramūlatvād iti. Tatvaprakāśikāyām ca sandhyām māyāmātram ityādi. Caturthapādam vyācaṣṭe---**tatheti**. ‘**Artha**’ ity asyārtho **viśayeti**. Etena māyām svapnaṁ prāpnotīty etad upapādanāya caturthapādapravṛttir iti saṅgatiḥ sūcitā bhavati. Manaso viśayapradatvaṁ katham? ity ata āha---**manasā hīti**. Cakṣurādijanitanamanovṛtti-rūpajñānena viśayāḥ pratīyante. Viśayīkriyante. Tajjanitamānasavāsanopādānakāḥ karitragādayo viśayāḥ svapne manasā pratīyante dṛśyante hi yasmāt, tasmāt svapne nānā-viśayadaṁ mana evety arthaḥ. Tad ayaṁ mūlārthaḥ. Taijasāhaṅkārajanya bāhyendriyagrāme nidrayā pratidīnaṁ bhāvinīyā āpanne saṅgata uparate satīti yāvat. Pinḍe dehe sthito naṣṭajñānaḥ san māyām svapnaṁ prāpnoti. Manaso’py uparatiṁ suptiṁ prāpnotīty adhyāhāryam. Sunidrayā’panne indriyadevānāṁ amśenādhidevaprapṛtyā ātyantikoparatau satyām mṛtyuṁ prāpnotīti vyavasthitavikalpo **vāśabdaḥ**. Svapne karitragādyarthadarśanaṁ katham bhavati? ity ata uktam---**taddhīti**. Yathā svapne nānārthapratītiḥ bhavati, tat tathā nānāviśayapradam mana eva. Manas svayam vāsanātmakatayā pariṇamya tadupādānakakaritragadisvāpnārthaparokṣa-karaṇabhūtaṁ mano janayati. Etad eva manaso viśayapradatvam iti. (*Prameyacandrikā* 11.28.3)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Viśve ahaṅkārapravaṇa kārye pravṛtta ha-ile bhagavatsevāvismṛtajanya nidrābhibhava haya. Baddhajīvadeha kramaśaḥ tāhāra aṇucit nityāvasthiti bhuliyā giyā svarūpāvasthiti vismṛta hana. Bhagavānera bahiraṅgāśaktipariṇāta jagate bhokṛtvābhimāna tāhāke grāsa kare. Sutarām pravṛtta vyakti kichukṣaṇa svīya pade avasthāna karibāra abhinaya karite karite vinaṣṭa hana. Eka-mātra bhagavadupāsanārahita ha-iyā acicchaktipariṇāta prākṛta dravyasamūhera-o ahaṅkāre vimūḍhajanagaṇera prabhu ha-ibāra vāsanā saṅkhyāgata heya vicitratāya jīvera baddhadharma vṛddhi karāya. Takhana ekamātra bhagavatsevāra parivarte bahuvallabhatādharmā āsiyā sevā-vimukha jīvake dvitīyābhiniṣṭa karāya. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.23.3)

Text 4

Kim bhadraṁ kim abhadraṁ vā dvaitasyāvastunaḥ kiyat
Vācoditaṁ tad anṛtaṁ manasā dhyātam eva ca. (11.28.4)

Anvayaḥ---**Avastunaḥ** (asatyasya) **dvaitasya kiṁ bhadraṁ kiṁ vā abhadraṁ** (tathā) **kiyat** (bhadraṁ kiyad vā abhadraṁ bhavati) **vācā uditam** (uktaṁ) **manasā** (cittena) **dhyātam eva ca** (cintitam api ca yat) **tat anṛtaṁ** (mithyaiva). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.4)

Anuvāda---Yehetu dvaitamātra-i asatya, sejanya tanmadhye “ihā utkrṣṭa, ihā apakṣṭa, ei amśa utkrṣṭa, ei amśa apakṣṭa,” erūpa vicāra karā yāya nā; parantu vākyadvārā yāhā ukta haya evaṁ manera dvārā yāhā cintita haya, tatsamudaya-i mithyā jānibe. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.4)

Śrīdhara

Dvaitāsatyatayā stutinindayor nirviṣayatvaṁ prapañcayati---‘**kiṁ bhadraṁ**’ iti sārddhaiḥ ṣaḍbhiḥ. **Avastuno dvaitasya** madhye **kiṁ bhadraṁ, kiṁ vā abhadraṁ, kiyad bhadraṁ, kiyad vā abhadraṁ?** ity arthah. Avastutvam evāha---‘**vācā**’ iti bāhyendriyopalakṣaṇam. **Vācā uditam** uktaṁ, cakṣurādibhiḥ ca yad dṛśyaṁ, **tad anṛtaṁ** iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.4)

Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī

‘Āgamāpāyidharmeṣu yad anapāyi, tad dharmī’ iti rītyā paramātmānam antarā svatantrāvayavitayā gatasya ‘**dvaitasyāvastuno madhye**’ ityādi yojanīyam. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.4)

Varṇśīdhara

Kim ca---**avastuto**’ sataḥ. **Ity artha** iti---ārṣatvān matublopa iti bhāvaḥ. **Dṛśyaṁ** jñeyam. **Dīpikā**---‘Āgamāpāyidharmeṣu yad anapāyi, tad dharmī’ iti rītyā paramātmānam antarā svatantrāvayavitayā matasya ‘**dvaitasyāvastuno madhye**’ ityādi yojyam. ‘Ābādhito’pi hy ābhāsaḥ’ (Bhāg 7.15.58) iti saptamoktarītyaiva pṛthagavayavilakṣaṇadvaitasyāvastutayā stutinindayor nirviṣayatvaṁ prapañcayati sārddhaiḥ ṣaḍbhiḥ---**kiṁ bhadraṁ** iti. ‘**Avastunaḥ**’ iti madvigrahadhāmanāmabhaktādikaṁ kiñcidrūpatvād brahmavastv eva, tadbhinnasya **dvaitasya** sambandhi yad **vācā uditam, manasā** yad **dhyātam, tat** sarvam **anṛtaṁ kiṁ bhadraṁ, kiṁ vābhadraṁ, kiyad** veti sambandhah. Yataḥ stutininde syātām iti bhāvaḥ. Evam agre’py asacchabdena cidbhinnam eva jñeyam. Vyākhyāntare ‘Satyajñānānantānandamātraikarasamūrtayaḥ’ (Bhāg 10.13.54) iti, ‘tāsām madhye sāksād brahma gopālapurī hi’ (GTU 2.29) iti, ‘Āsya jānanto nāma cidviviktana’ (RV 1.156.3) iti, ‘Prayujyamāne mayi tām śuddhām bhāgavatīm tanum’ (Bhāg 1.6.29) iti, ‘manniketam tu nirguṇam’ (Bhāg 11.25.25) iti, ‘nirguṇo madapāśrayaḥ’ (Bhāg 11.25.26) ityādivacanabhyo guṇātītatvenāvagamiteṣv api vastuṣv anṛtatvaprasiddhiḥ syād, atas tan nopādeyam. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.4)

Anvitārthaprakāśikā

Kim iti. **Avastuno dvaitasya** madhye **kiṁ bhadraṁ** stutiyogyaṁ **kiṁ vā abhadraṁ** nindāyogyam. **Vāceti**. Bāhyendriyopalakṣaṇam **vācā uditam** uktaṁ cakṣurādibhir gṛhītaṁ **manasā dhyātam** ca yat **kiyad** api vastu, **tat** sarvam ātmavyatirekato’**nṛtaṁ** asatyam evety arthaḥ. (4)

Sudarśana Sūri

Kim bhadraṁ iti. **Avastuno dvaitasyātmavastuvyatiriktatvāviśeṣāt** devādibhedasya **kiṁ kiyad bhadraṁ** devaśarīrādyabhimānasya bhrāntirūpatvāviśeṣeṇa na bhadratvam abhadratvam ity arthaḥ. **Vācoditaṁ manasā dhyātam** aham abhimānaṁ ca yad devādiśarīram **anṛtaṁ** deha-gatadevatvādikam ātmany asatyam iti vārthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.4)

Vīrarāghavācārya

Nanu, dehadharmāṇām ātmany āropeṇa stuti-nindayor ittham anarthahetutve’pi teṣām tad-gatatvaṁ paśyato nindatas stuvataś ca na ko’py anartha ity ata āha---**kiṁ bhadram** iti. Na vasaty ekarūpatayety **avastu**, tasya **dvaitasya** bhinnasya nānāvidhasya dehasyātmavastu-vyatiriktatvāviśeṣāt **kiyat kiṁ bhadram** kiṁ maṅgalaṁ **kiṁ vā’bhadram** devādiśārīrasya kṛmyādiśārīrasya ca prakṛtipariṇāmarūpatvāviśeṣān niṣekagarbhādikālākṛtāvasthādyaviśeṣāc ca bhadratvābhadrakarūpeṣu kim abhadratvādicintayety arthaḥ. **Vācoditaṁ** devādiśabdoditaṁ **manasā dhyātam** ahamabhimānāspadaṁ yad devādiśārīraṁ, **tad anṛtaṁ** dehagata-devatvādikam ātmany asatyam ity arthaḥ. Ato dehadṛṣṭyātmadrṣṭyā ca na stuti-ninde yukte iti bhāvaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.4)

Vijayadhvaṇi Tīrtha

Avastuno nityāpratihatākṣaṇavastv ajānato **dvaitasyā**śubhasya mithyājñāninaḥ puṁsa āśīrvādādinā **kiṁ bhadram** bhavati? Kālaguṇāt svād guṇād vā bhavati ced api, tat **kiyad** evātyalpam eva; bhadraḥ abhadram api viśeṣāpādakaṁ na bhavatīty āha---**kiṁ abhadram** iti. Nityam aśubhātmāna tasya viśeṣataḥ **abhadram kiṁ**---na kim api; bhavati ced api, tat **kiyad** eva yatnavato’pi māyāvādinaḥ svayogyād ādhikyena na bhavatīti yasmāt tat, tasmād aśubhaṁ jīvam uddiśya sajjanavācoditaṁ uktaṁ, **manasā** śubhādikaṁ bhavatv iti **dhyātam** cintitam api **anṛtaṁ** asatyam eva, viśeṣāpādakaṁ na bhavatīty arthaḥ. Anena vaiṣṇavenāvaiṣṇavam uddiśya tatpraśaṁsādivad āśīrvādādikam na kartavyam ity uktaṁ bhavati---‘Ucyate dhyāyate vāpi kunaram prati yac chubham / Asatyam eva bhavati svabhāvo’sattvam eva yat’ (...) iti vacanāt. Dvaitaniṣedho’tra kriyā ity anyathāvyākhyānaṁ ca śabdasūcitena ‘Ekaṁ tu śubham uddiṣṭam aśubhaṁ dvaitam ucyate / Puṁso’śubhasya kiṁ bhadram kim abhadram viśeṣataḥ / Sarvadā śubharūpatvād viśeṣo’tyalpa eva hi’ (...) iti vākyena nirastatvād upekṣaṇīyam iti bhāvaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.4)

Jīva Gosvāmī

‘Ābādrito’pi hy ābhāsaḥ’ (Bhāg 7.15.58) iti saptamāntākhyānarītyaiva pṛthagavayavilakṣaṇa-dvaitasyāvastutayā stuti-nindayor nirviśeṣatvaṁ prapañcayati sārdhaiḥ ṣaḍbhiḥ---**kiṁ bhadram** iti. **Tat** paramātmacaitanyād **anyat** avayavirūpaṁ **dvaitam**. (*Kramasandarbhā* 11.28.4)

Viśvanātha

Dvaitasyāsatyatayā stuti-nindayor nirviṣayatvaṁ prapañcayati sārdhaiḥ ṣaḍbhiḥ---**kiṁ bhadram** iti. ‘**Avastunaḥ**’ iti madvighrahadhāmanāmabhaktādikam cidrūpatvād brahmavastv eva, tadbhinnasya **dvaitasya** sambandhi yad **vācā uditam**, yan **manasā dhyātam**, **tat** sarvam **anṛtaṁ kiṁ bhadram**, **kiṁ vā abhadram**, **kiyad vā bhadram** ity anvayaḥ. Yataḥ stuti-ninde syātām iti bhāvaḥ. Evam agre’py **asacchabdena** cidbhinnam eva jñeyam. Vyākhyāntare ‘Satyājñānānantānandamātraikarasamūrtayah’ (Bhāg 10.13.54) iti, ‘tāsām madhye sāksād brahma gopālapurī hi’ (GTU 2.29) iti, ‘Āsya jñānto nāma cidvivaktana’ (RV 1.156.3) iti, ‘Prayujyamāne mayi tām śuddhām bhāgavatīm tanum’ (Bhāg 1.6.29) iti, ‘manniketaṁ tu nirguṇam’ (Bhāg 11.25.25) iti, ‘nirguṇo madapāśrayaḥ’ (Bhāg 11.25.26) ityādivacanabhyo guṇātītatvenāva-gamiteṣv api vastuṣv anṛtatvaprasiddhiḥ syād, atas tan nopādeyam. (*Sārārthadarśinī* 11.28.4)

Śukadeva

‘Īśvaravyatiriktasya svata evāsvatantratvenāvastutvād śubhāśubhakartṛtvapratītir apārthā’ ity upapādyati---‘Kiṁ bhadram’ ity ārabhya ‘niḥsaṅgo vicaret’ (Bhāg 11.28.9) ity antena.

Dvaitasya paramātmano'nyasya devaviśeṣasya rājādīmanuṣyaviśeṣasya vā **kiṁ bhadraṁ** śreya iṣṭaprāptir iti yāvat, **abhadraṁ** aśreya'niṣṭaṁ **kiṁ** syāt, **kiyaḍ vā** syāt?---na kim apīti bhāvaḥ. Tatra hetugarbhitaviśeṣaṇaṁ kathambhūtasya **dvaitasya**? **Avastunaḥ** avastutvād ity arthaḥ. Avastutvam atrāsvatantratvam anityatvaṁ vā vivakṣitaṁ, tathābhūta**dvaitasye**ṣṭāniṣṭahetutvaṁ yad **vācā uditam** uktaṁ, **manasā dhyātaṁ** cintitaṁ vā, **tad anṛtam** ajñānakalpitaṁ eva, na vāstavaṁ ity arthaḥ. Devāḥ rājāno vā paramātmanaḥ parasmāt sakāśād itaratvenāsiddhāḥ, ata eva svaśreyasy evāsamarthāḥ---kuto'nyeṣāṁ taddhetavo bhaveyuh? iti bhāvaḥ.

(*Siddhāntapradīpa* 11.28.4)

Madhva

‘Ekaṁ tu śubham uddiṣṭaṁ aśubhaṁ **dvaitam** ucyate
Punso'śubhasya **kiṁ bhadraṁ kim abhadraṁ** viśeṣataḥ
Sarvadā'śubharūpatvād viśeṣo'tyalpa eva hi' iti bhārate.

Dvaitasyāśubhasya puruṣasya **kiyaḍ** alpam eva hi **bhadraṁ abhadraṁ vā** svayogyād ādhikyena na bhavati yatnavato'pīty arthaḥ.

‘Atas tadviśaye **dhyātam** uktaṁ ca śubham **anṛtam** eva
Ucyate dhyāyate vāpi kunaraṁ prati yac chubham
Asatyam eva bhavati svabhāvo'satyam eva yat' iti pradyote.

(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.4)

Ayi Naraharyācārya

‘**Kiṁ bhadraṁ kim abhadraṁ vā dvaitasyā**vastunaḥ **kiyaḍ / Vācoditaṁ tad anṛtaṁ manasā dhyātaṁ eva ca**' ity atra prakṛtāsaṅgataṁ kim ucyate? ity āśaṅkya pramāṇena vyākhyāti---**ekaṁ tv** iti. **Ekaśabdasya** śubhavācītvād **dviśabdo**'śubhavācī, dvāv eva dvitā dvitayā ito dvaitaḥ, tasyeti vyutpattiḥ, tena dvitā nāmāśubhaṁ, tadyuktasyety artha ukto bhavati. Aśubharūpasyābhadraṁ asty evātaḥ katham ākṣepaḥ? ity ata uktaṁ---**viśeṣata** iti. Amaṅgala-svarūpasya bhadraṁ tu nāsty evābhadraṁ api **viśeṣataḥ** kim asti? iti bhāvaḥ. ‘**Avastunaḥ**' ity etadd hetugarbhaviśeṣaṇaṁ iti bhāvena ‘**sarvadā'śubharūpatvāt**' ity uktaṁ. **Avastuno**'svatantrasya sadā'śubharūpam eva tiṣṭhati, kadāpy aśubhāpagamane svātantryābhāvād iti ‘**kiyaḍ**' ity asyābhīprāyam āha---**viśeṣa** iti. Evaṁ pramāṇena vyākhyātam eva svavacanena vyākhyāti---**dvaitasyety**ādīnā. ‘**Vācoditaṁ**' ityādidvītiyārdhasya prakṛtāsaṅgatatvam āśaṅkyāpekṣitādhyāhāreṇa yojayati---**ata** iti. ‘**Atas tadviśaye**' ity etāvān adhyāhāraḥ. Yojanāṁ pradarśya pramāṇenaiva vyākhyāti---**ucyata** iti. **Kunaraṁ prati yac chubham ucyate dhyāyate vā**, tad **asatyam eva bhavati**. Kutah? ity ata uktaṁ---‘**svabhāvo satyam eva yat**' iti. **Yad** yasmāt kāraṇāt **svabhāvaḥ** kunarasya svabhāvo'śubham eva, taṁ **prati śubham** uktaṁ dhyātaṁ cet, **asatyam eva bhavati**ti bhāvaḥ. ‘**Parasvabhāvakarmāṇi na praśaṁsen na garhayet**' ity uktasyaiva ‘**kiṁ bhadraṁ, kim abhadraṁ ca**' ityādikāṁ vivaraṇam ity ato nānupayuktoktir iti bhāvaḥ. (*Dīpikā* 11.28.4)

Chalāri Nārāyaṇācārya

‘**Kiṁ bhadraṁ kim abhadraṁ**' iti śloke'vastuno mithyābhūtasya **dvaitasya** bhedasya nivṛttaḥ yat **kiyaḍ** kālaṁ **kiṁ** vastu **bhadraṁ abhadraṁ vā** syāt, na kim apīti bhedasyāvastutve pramāṇam ucyate. ‘**Vācoditaṁ**' ity anena **tad anṛtam**. Bhāvapradhāno nirdeśaḥ. ‘Tasya bhedasyānṛtatvaṁ **vācā** āgamenoditaṁ, **manasā** pratyakṣeṇa **dhyātaṁ** cintitaṁ iti bhedādi-prapañcasya mithyātvam ucyate' ity anyathāpratītinirāsāya pramāṇena tattātparyārtham āha---‘**ekaṁ tu śubham**' iti. Aśubhasya **punso viśeṣataḥ kiṁ bhadraṁ**? Na kim api. Tad evopapādayati---**sarvadeti**. ‘**Atyalpa eva hi**' ity anena ‘**kiyaḍ**' iti bhāgavatavākyaṁ vyākhyātaṁ bhavati. Evaṁ pramāṇena vyākhyātam api ślokaṁ mandānām anugrahāya spaṣṭaṁ vyākhyāti---

dvaitasyāśubhasyēti. Atra ‘**dvaitasya**’ ity anuvādo ‘**āśubhasya**’ iti tadvyākhyānam. ‘**Kiyat**’ ity anūdyā ‘**alpam eva**’ iti vyākhyātam. ‘**Bhadram alpam eva**’ ity anvayaḥ. ‘**Abhadram vā svayogyāt**’ ityādi tu **kiyat** padasyaiva tātparyakathanam. Tatra **vāśabdo**’vadhāraṇe **nityety** anena sambadhyate. ‘**Yatnavatām api**’ ity etad ‘**bhadram**’ ity atra sambadhyate. **Abhadram svayogyāt**---svayogatāyā ādhikyena na bhavatīty arthaḥ. Upasamhāraparatvenottarārdhasya tātparyam āha---‘**atas tadviṣaye**’ iti. **Ato**’śubhasvarūpatvāt **tadviṣaye**. Tādartheye saptamī. ‘**Sa cāsau viṣayaś ca**’ iti vigrahaḥ. **Āśubhasvarūpākhyaviṣayam** uddiśya kenacid asya śubham bhavatīti **manasā dhyātām vācoktam** api **śubham anṛtam eva** bhavatīty arthaḥ. Svoktārthe pramāṇam āha---‘**ucyate dhyāyate**’ iti. Kuto’satyam bhavati? ity atas tatra hetum āha---**svabhāva** iti. **Yad** yasmāt kāraṇād **asatvam** asādhutvam. Kutsitanarasya **svabhāva eva** svarūpam evety anvayaḥ. (*Prabodhinī* 11.28.4)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Vāstavavastu ekamātra. Prakṛtijāta guṇādhāre pratibimbīta ha-iyā chāyādharmavaśataḥ vāstavavastura dharma parivardhita haya. Chāyā vā pratiphalita pratibimba kakhana-o ātma-maṅgalavidhāna karite pāre nā; tāhā kona samaye kona vastuke anukūla o kona samaye kona vastuke pratikūla dhāraṇā karite thāke evam avāstava pratīte vāstavavastura saūsādrīya lakṣya kariyā vastu ha-ite pṛthak buddhi kare. Tat-kāle vākyera uccāraṇa o manera dhyāna samasta-i vastu-dharma-ha-ite pṛthak ha-iyā abhaktira vicāre nija ahaṅkāra poṣaṇa kare. Jaḍadhyānera dhyātā o bhogamaya vyāpārera vaktā bhadṛābhadravicāre sunipuṇa ha-iyā advayajñāna vrajendranandanera sevāvimukha ha-iyā paḍe. Ātmāra nityadharma supta ha-ile mana-i aṇu-jīvātmāra vikṛtiyogyatā lābha kare. Mana āpanāke sevayajñāne rūpa-rasa-gandha-śabdādi svīya bhr̥tyagaṇera dvārā saṅgraha kariyā sukha-duḥkhe abhibhūta haya. Tajjanya advayajñānera abhāve vaikuṇṭhasevā-rahita vyaktigaṇa jaḍa-vicitratā o jaḍa-vaiśiṣṭyera ādara kariyā thākena. Eirūpa ādarakārī bhogi-sampradāya bhogera viparīta tyāgera kalpanāra dvārā ye dvaitavādera āvāhana kariyā kevalādvaitamatavāda pracāre vyasta hana, uḥā-o satyera vivarta jānite ha-ibe. Māpiyā la-ibāra tapasyā tāhāke bhaktipatha ha-ite vicyuta kare baliyā advaya jñeya vastute tini guṇajāta darśanera āropa karena evam hlādinī, sandhinī o samvit vṛttitrayera upalabdhi ha-ite vañcita hana. Tat-kāle satya o mithyā, ubhayake-i mithyā baliyā tānhāra dhāraṇā haya. Kintu nityasatyera naśvaratāke jāgatika satyera mithyāra sahita samajñāna karā kartavya nahe. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.4)

References

Reference 1: The theme of *Bhāgavata Purāṇa* 11.28.4 was employed by the young Nimāi (Caitanya Mahāprabhu as a child) in his speech to his mother defending his play on the rubbish heap, as conveyed by the Bengali *padya*s of Vṛndāvana Dās in his *Caitanyabhāgavata* (1.7.169-170). The texts of *Caitanyabhāgavata* 1.7.161-179, with Bhakti Siddhānta Sarasvatī’s *Gauḍīyabhāṣya*, follow:

Vṛndāvana Dāsa (*Caitanyabhāgavata*)---

Ekadina miśra calilena kāryāntara

Paḍite nā pāya prabhu,---krodhita antara. (CB 1.7.161)

Pāṭhatyāga phale krodhabhare bahir-ndriya-drīya

aśuci hāṇḍite viśvambharera upaveśana---

Viṣṇunaivedyera yata varjya-hāṇḍigaṇa

Vasilena prabhu hāṇḍi kariyā āsana. (CB 1.7.162)

Prākṛta guṇamaya sthāne avasthita drīṣṭa ha-ileo turīya o śuddhasattva

tadrūpavaibhava-dhāmāśraya viṣṇura guṇasparśa-rāhitya o

viṣṇu-sambandhi śuddhasattva cidvastura saṁsparśamātre-i vastura guṇadoṣa

śuddhi prabhṛti karmamiśra-kaniṣṭhādikārātīta

śuddhavaiṣṇava-darśana-śravaṇe-i jīvera bhajana siddhi---

E baḍa nigūḍha kathā,---śuna eka mane
 Kṛṣṇabhakti siddhi haya ihāra śravaṇe. (CB 1.7.163)
 Adhokṣaja viṣṇu o vaiṣṇavera karmajaḍa smārtera vidhiniṣedhātītatva;
 śuddhasattvavigraha śrīśeṣakartṛka simhāsanaḍi
 daśadehe advayjñāna gaura-kṛṣṇa-sevana---
 Varjya-hāṇḍīgaṇa saba kari' simhāsana
 Tathi vasi' hāse gaurasundara-vadana. (CB 1.7.164)
 Parityakta pākapātrera kālīmā-liptāṅga gaurera upamā---
 Lāgila hāṇḍīra kālī sarva-gaura-aṅge
 Kanaka-putali yena lepiyāche gandhe. (CB 1.7.165)
 Śiṣugaṇera tadavastha nimāira viruddhe śacīsamīpe abhiyoga---
 Śiṣugaṇa jñāila giyā śaci-sthāne
 “Nimāñi vasiyā āche hāṇḍīra āsane.” (CB 1.7.166)
 Tattvajñānahīnā bhedabuddhiyuktā strī-abhimāne śacīra nimāike
 tadavastha-darśane ghrṇābhare khedokti---
 Mā'ye āsi' dekhiyā karena 'hāya hāya'
 “E-sthanete, bāpa, vasibāre nā yuyāya. (CB 1.7.167)
 Prākṛta śuci-aśuci-bodhahīna jñāne nimāike śacīra tiraskāra o bhartsanā---
 Vārjya-hāṇḍi, ihā-saba paraśile snāna
 Etadine tomāra e nā janmila jñāna?” (CB 1.7.168)
 Mātāra prati nimāira svīya pāṭhatyāga-sambandhe
 pratyabhiyoga---
 Prabhu bole,---“Torā more nā dis paḍite
 Bhadrābhadrā mūrkhā-vipre jānibe kemate? (CB 1.7.169)
 Prakārantare svīya advayajñānatva-kathana---
 Mūrkhā āmi, nā jāniye bhāla-manda-sthāna
 Sarvatra āmāra 'eka' advitīya-jñāna.” (CB 1.7.170)
 Prabhura tattvajñāni-śreṣṭha dattāvatārāveśa---
 Eta bali' hāse varjya-hāṇḍīra āsane
 Dattātreyā-bhāva prabhu ha-ilā takhane. (171)
 Bāhya-darśane āsuddhisthāna-saṁsprṣṭa viśvambharake śacīra śuddhi-
 lābhera upāya-jijñāsā---
 Mā'ye bole,---“Tumi ye vasilā manda-sthāne
 Ebe tumi pavitra vā ha-ibā kemane?” (172)
 Prabhukartṛka śacīmātāke svīya aprākṛta guṇadoṣātītatva
 o nikhilapāvāna-pāvāna vāsudevatva-jñāpana---
 Prabhu bole,---“Mātā, tumi baḍa śiṣumatī!
 Apavitra sthāne kabhu mora nahe sthiti. (CB 1.7.173)
 Nikhila-puṇyadhāma viṣṇura pādapadme-i sarva-puṇyatīrthera avasthāna---
 Yathā mora sthiti, sei-sarva puṇyasthāna
 Gaṅgā-ādi sarva tīrtha tahiṁ adhiṣṭhāna. (CB 1.7.174)
 Advayajñāna-vimukha bhedabuddhi-vaśe bhoganetrera āvṛta darśane-i
 akṣajajñāna vā manodharmottha bhadrābhadrajñānarūpa bhrama---
 Āmāra se kālpanika 'śuci' vā 'aśuci'
 Sraṣṭāra ki doṣa āche, mane bhāva bujhi'. (CB 1.7.175)
 Bhagavadadhokṣaja-padasparśe bhoganetrera āsuddha prākṛta-
 bheda-darśana-dhvaṁsa o vāstavaśuddhi-prākṛtya---
 Loka-veda-mate yadi āsuddha vā haya
 Āmi paraśile-o ki āsuddhatā raya? (CB 1.7.176)
 Viṣṇusambandhi śuddhasattva dravya o kriyāra vāstava-nirdoṣatva---

E-saba hāṇḍite mūle nāhika dūṣaṇa

Tumi yāte viṣṇu lāgi' karilā randhana. (CB 1.7.177)

Viṣṇusambandhi śuddhasattvadravya-saṁsparṣe jīvera guṇadoṣaśuddhi-
mala-nāṣa-phale dravyera vāstavaśuddhi-prākāṭya---

Viṣṇura randhana-sthālī kabhu duṣṭa naya

Se hāṇḍī-paraśe āra-sthāna śuddha haya. (CB 1.7.178)

Bhagavān viṣṇura prākṛta jaḍasaṁsparṣa śūnyatā o viṣṇu-
saṁsparṣe śuddhasattva-prākāṭya---

Eteke āmāra vāsa nahe manda-sthāne

Sabāra śuddhatā mora paraśa-kāraṇe.” (CB 1.7.179)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī (*Gauḍīyabhāṣya* on *Caitanyabhāgavata*)

Varjya,---varjita, parityakta; **hāṇḍī**, saṁskṛta ‘hāṇḍī’-śabdera apabhraṁśa, annādira pāka-pātraviśeṣa. (*Gauḍīyabhāṣya* 1.7.162)

Nimāira gauravarṇa aṅge dagdha-mṛdbhāṇḍera kālī saṁlagna thākāya tānhāke erūpa dekhāitechila ye, keha yena sei soṇāra putulera aṅge gandha arthāt kṛṣṇa agurucandana mākḥāiyā diyāche. (*Gauḍīyabhāṣya* 1.7.165)

Paraśile,---sparṣa karile; **jñāna**,---śuci-aśuci (pavitrāpavitra) vā medhyāmedhya-bodha. (*Gauḍīyabhāṣya* 1.7.168)

Bhadrābhadrā,---śuci-aśuci, pavitrāpavitra jñāna. (*Gauḍīyabhāṣya* 1.7.169)

Advitīya jñāna,---sarvatra advayajñāna-buddhi. (*Gauḍīyabhāṣya* 1.7.170)

(CC Antya 4th pariccheda 176 saṅkhyāya)---“Dvaita’ bhadrābhadrā-jñāna, saba---‘mano-dharma’ / ‘Ei bhāla, ei manda’, ---ei saba ‘bhrama’.” (Bhāg 11.28.4)---“Kim bhadrām kim abhadrām vā dvaitasyāvastunaḥ kiyat / Vācoditaṁ tad anṛtaṁ manasā dhyātam eva ca.”

Abhakta prakṛtivādī smārtera vicārānugamane ghavratagaṇa akṣajajñāne yerūpa śuddhyaśuddhira vicāra karena, vaiṣṇava-smṛtira tātparyā tāhā nahe. Vaiṣṇavasṁti-mate bhagavatprītyuddeśe anuṣṭhita sevāra kārya o upakaraṇaguli konaprakāre anupādeya, vikṛta vā aśuddha baliyā vivecita ha-ite pāre nā. Śrīgaurasundarera advayajñānasudarśanamūlaka ei śuddhavaishnavasṁtivicāra sādharmaṇa akṣajajñāna-pramatta smārtaṅgera prākṛta vidhira viparyaya sādhana kariyāche.

(Padmapurāṇe---) “Naivedyam jagadīśasya annapānādikam ca yat /*Brahmavan nirvikāram hi yathā viṣṇus tathaiva tat.”

Nivedana-yogya upakaraṇa-i ‘naivedya’. Visarjanīya amedhya dravyasamūha kakhana-i viṣṇu-naivedya ha-ite pāre nā. Vaiṣṇavasṁtite vaiṣṇavera prākṛta-śuddhyaśuddhi-vicārera parivarte viṣṇu-sambandha-darśana-i vihita. Śuddhavaishnavagaṇa svabhāvataḥ-i aprākṛta jīvanmuktera vicārapriya; sādharmaṇa prakṛtadṛṣṭivīṣṭa nahena. “Surarṣe vihita śāstre harim uddiśya yā kriyā / Saiva bhaktir iti proktā yayā bhaktiḥ parā bhavet,” “Laukikī vaidikī vāpi yā kriyā kriyate mune / Harisevānukūlaiva sā kāryā bhaktim icchatā,” evaṁ “Ihā yasya harer dāsyē karmaṇā manasā girā / Nikhilāsv apy avasthāsu jīvanmuktaḥ sa ucyate” ityādi śāstravākya etatprasāṅge vicārya.

Vaiṣṇavadarśane śuddhyaśuddhira vicāra smārta-vicāra ha-ite pṛthak, arthāt prākṛta vicāra parityāga kariyā advayajñānavastute sevonmukhatā-vicāre-i darśakera pavitratā o utkarṣāvasthā nirbhaya kare. (*Gauḍīyabhāṣya* 1.7.173-174)

Āmāra,---advayajñāna-vicārahīna baddhajīvera; **sraṣṭāra**,---jagatsraṣṭā īśvarera. (1.7.175)

Loka-veda-mate,---laukika vyavahāra o vaidika karmakāṇḍānusāre; āmi, sampūrṇa nirdoṣa-guṇākara bhagavān.

Mūle,---svarūpataḥ, vastutaḥ; **dūṣaṇa**,---doṣa, heyatā arthāt aśuddhi, apavitratā, aśucitā; **yāte**, ---yehetu. (*Gauḍīyabhāṣya* 1.7.177)

Sthālī,---randhanera vā pākera pātra. Smārtaṅgera khādyā-viśaye sakaḍi o ni-sakaḍi vicāra kariyā thākena. Vaiṣṇava-smṛti-anusāre bhagavān, bhakta o grantha bhāgavata evaṁ bhagavat-prasāda-pādodakādi śuddha-sattva cinmaya-vastura sparṣa-prabhāve sakala dravya-i atīva spṛśya o pavitrī-bhūta haya, ihā smārtera prākṛta darśanottha śuddhy-aśuddhi-vicārera atīta. (*Gauḍīyabhāṣya* 1.7.178)

Manda,---prākṛta, jaḍīya, heya. (*Gauḍīyabhāṣya* 1.7.179)

Reference 2: *Bhāgavata Purāṇa* 11.28.4 has been quoted by Kṛṣṇadāsa Kavirāja in the *Antyalīlā* of his *Caitanyacaritāmṛta* (3.4.175). The texts of *Caitanyacaritāmṛta* 3.4.172-179, Kedāranātha Datta Bhaktivinoda's Bengali *Amṛtapravāhabhāṣya*, and Bhakti Siddhānta Sarasvatī's Bengali and Sanskrit *Anubhāṣya*, follow:

Kṛṣṇadāsa Kavirāja (Caitanyacaritāmṛta)

Amānibhakta dainyakrame āpanāke prākṛtajīvābhīmāne sunīca jñāna karile-o
vastuta tini---ciddarśane bhagavadāśliṣṭa aprākṛta-brahmavastu---

Tomāra deha tumi kara vībhatsa-jñāna

Tomāra deha āmāre lāge amṛta-samāna. (CC 3.4.172)

Aprākṛta-deha tomāra 'prākṛta' kabhu naya

Tathāpi tomāra tāte prākṛta-buddhi haya. (CC 3.4.173)

Nirguṇa aprākṛta-rājye gaṇa aciddarśanottha manodharmasulabha
jaḍīya vidhiniṣedha-vicārābhāva---

'Prākṛta' haileha tomāra vapu nāri upekṣite

Bhadrābhadrā-vastujñāna nāhika 'prākṛte'. (CC 3.4.174)

Gaṇa aciddarśanottha jaḍīya bheda-jñānamūlaka manodharme śuci, aśuci vā vidhi-
niṣedha samasta-i tulyamūlya o avāstava---

Tathā hi (Bhāg 11.28.4)---

'Kiṁ bhadraṁ kim abhadraṁ vā dvaitasyāvastunaḥ kiyat

Vācoditaṁ tad anṛtaṁ manasā dhyātam eva ca.' (CC 3.4.175)

Ślokerā saralā nirgalitārtha---

'Dvaite' bhadrābhadrā-jñāna, saba---'manodharma'

'Ei bhāla, ei manda', ---ei saba 'bhrama'. (CC 3.4.176)

Tathā hi śrībhagavadgītāyām (Bg 5.18)---

'Vidyāvinayasampanne brāhmaṇe gavi hastini

Śuṇi caiva śvapāke ca paṇḍitāḥ samadarśinaḥ.' (CC 3.4.177)

Yuktavairāgī śuddhabhakta gosvāmī-i sarvatra kṛṣṇasambandha-hetu
samadarśana----

Tathā hi tatraiva (Bg 6.8)---

'Jñānavijñānatṛptātmā kūṭastho vijitendriyaḥ

Yukta ity ucyate yogī samaloṣṭrāśmakāñcanaḥ.' (CC 3.4.178)

Jaḍa-vidhiniṣedhātīta naiṣkarmyalabdha vidvatsannyāsī vā
uttama-mahābhāgavatera-i sarvatra śrībhagavadvaibhava-
darśanaheṭu jaḍabhedajñānaja vaiśamyahīna
sudarśana---

Āmi ta'---sannyāsī, āmāra 'sama-dṛṣṭi' dharma

Candana-pankete āmāra jñāna haya 'sama' (CC 3.4.179)

Bhaktivinoda (Amṛtapravāhabhāṣya)

Prabhu sanātanake kahilena,---tumi vaiṣṇava, tomāra deha---aprākṛta, tāhāte 'bhadrābhadrā' buddhi
karā ucita naya; tāhāte ābāra āmi---sannyāsī, tomāra deha yadi prākṛta-o ha-ita, tathāpi āmi tāhā upekṣā
karite pāritāma nā; kenanā, aprākṛtasvarūpa sannyāsīra pakṣe bhadrābhadrā-vastu-jñāna thākā kakhana-o
ucita naya. (*Amṛtapravāhabhāṣya* 3.4.174)

(Advayajñāna kṛṣṇapratīti vyatīta tadbhinna māyikapratītivīṣiṣṭa) dvaitavastura avāstavatā hetu vākya-
dvārā udita (kathita) evaṁ manahkartṛka dhyāta (yāhā kichu, tāhā) samasta-i 'anṛta'; ata eva tāhāte
bhadrā-i vā ki āra abhadra-i vā ki? (arthāt tāhāte 'bhadrā' vā 'abhadra' erūpa jaḍīya) bheda āche baṭe,
kintu advayajñānavastura pratīte se rakama kichu-i nāi. (*Amṛtapravāhabhāṣya* 3.4.175)

Yānhārā vidyāvinayaviṣiṣṭa brāhmaṇe evaṁ caṇḍāle, garute evaṁ hastite o kukure samadarśī, tānhārā-i
paṇḍita. (*Amṛtapravāhabhāṣya* 3.4.177)

Yini---jñānavijñāna-dvārā paritṛpta, kūṭastha arthāt citśvabhāve sthita, jitendriya evaṁ loṣṭra, prastara o
kāñcane samabuddhi tānhāke-i 'yogī' arthāt 'yogārūḍha' balā yāya. (*Amṛtapravāhabhāṣya* 3.4.178)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī (Anubhāṣya):

Kṛṣṇonmukha bhakta nijasukhaprāptirūpa bhoga-vāsanā-trptira janya kona daihika kāmācāra-i svīkāra karena nā; kṛṣṇasukhābhilāṣī ha-iyā ekamātra kṛṣṇaprema-sevāra uddeśe-i yāvatīya aprākṛta bhajana anuṣṭhāna kariyā thākena. Karmigaṇa karmaphala-bhogādhāra prākṛta-dehake naśvara-phalabhogoddeśe niyukta karena. Bhaktagaṇera tādrśa ceṣṭā nāi,---tānhārā sarvatobhāve sarvadā hari-sevāra uddeśe-i nija-dehera astitva svīkāra o sakalarakāra daihika-kāryadvārā-i śrīkṛṣṇasevāra anuṣṭhāna kariyā thākena. Prakṛtira prati abhiniveśakrame prākṛta-phalabhoga-kāmanāra nimitta-i karmīra deha---prākṛta, ābāra kṛṣṇasevaikaniṣṭhākrame dehāstitva vā daihika kriyādi samasta-i kṛṣṇera aprākṛtasevāpara haoyāya bhaktera cinmaya deha avaśya-i aprākṛta. Kṛṣṇavimukha karmigaṇa yerūpa nija-bhoga-tātparyapara svīya prākṛta-dehera nyāya śuddhabhaktera dehake-o ‘prākṛta’ baliyā dhāraṇā karena, śuddhabhakta o tad-dāsagaṇa tadrūpa śuddhabhaktera dehake kakhana-o ‘prākṛta’ baliyā jñāna karena nā arthāt cit o acit, aprākṛta o prākṛta, vidhira atīta o vidhira adhīna vastuke athavā kṛṣṇa o kṛṣṇetara māyāke ‘sama’ vā ‘eka’ jñāna kariyā kṛtrima udāratā vā nirapekṣatāra chalanāya cijjaḍa-samanvayavādera āvāhana kariyā kakhana-i nāmāparādhī hana nā; parantu śuddhabhaktera cidānandamaya dehake aprākṛtasvarūpa jāniyā kṛṣṇasevāra upayogī baliyā jñāna karena.

Uttamādhikārī bhakta nijānubhūṭike kṛṣṇapremahīna jāniyā āpanāke daridra o prākṛta jīva baliyā mane karena. Prākṛta-sahajiyā prabhṛti upasampradāye kṛṣṇabahirmukha vyaktigaṇa mūrkhataśataḥ āpanādera prākṛta-dehake-i ‘aprākṛta vaiṣṇavadeha’ baliyā mane kariyā śuddhavaiṣṇavera aprākṛta ācāra vā bhakti ha-ite sudūre vikṣipta haya. Ihā lakṣya kariyā-i loka-śikṣārtha thākura-bhaktivinoda tatkrta ‘kalyāṇa-kalpataru’-granthe likhiyāchena---“Āmi ta’ vaiṣṇava, e-buddhi ha-ile, amānī nā haba āmi / Pratiṣṭhāṣā āsi’ hṛdaya dūṣibe, ha-iba nirayagāmī / Nije śreṣṭha jāni’ ucchiṣṭādi-dāne, habe abhimāna bhāra / Tā’i śiṣya tava thākiyā sarvadā nā la-ibe pūjā kārā.” Kavirājagosvāmī-o likhiyāchena, (Antya 20 pariccheda 28 saṅkhyāya)---“Premera svabhāva---yāhān premera sambandha / Sei māne kṛṣṇe mora nāhi bhaktigandha.” (Anubhāṣya 3.4.173)

Bhagavān uddhavake pūrve savistāra-varṇita śuddha bhagavajjñāna-varṇana-prasaṅge akṣaja-darśanera nindā karitechena---

(Yataḥ) **vācā** (yat) **uditam** (kathitam, cakṣurādibhiś ca yat dṛśyam, yac ca) **manasā dhyātam, tat** (sarvam) **eva ca anṛtam** (naśvaram na sarvakālasatyam; ataḥ) **avastunaḥ** (advayajñānetaravastunaḥ prthaksattvābhāvena vastutvena svīkartum aśakyasya) **dvaitasya** (prapañcasya madhye) **kiṁ kiyat** (kiṁ parimāṇam) **bhadram kiṁ** (kiyat) **vā abhadram?** (Anubhāṣya 3.4.175)

Advayajñāna-vrajendranandane avinaśvara-satya nitya-i virājamāna. Dvītyābhiniveśakrame kṛṣṇetara māyāra haste patita jīvera nija-maṅgala vā amaṅgala-nirṇaya prabhṛti sakala-i saṅkalpa-vikalpātmaka manera dharma. Sva-svarūpa o kṛṣṇake vismrta ha-iyā jīvera bhokṛ-abhimāne akṣaja-jñāne bhāla-mandera vicāraceṣṭā nānāprakāra bhrama utpādana kare. (Anubhāṣya 3.4.176)

Vidyāvinayasampanne (vidyāvinayābhyām sampanne saṁyukte sarvabrahmaṇyavirājite, na tu mūrkhē durvinīte) **brāhmaṇe śvapāke** (caṇḍāle sarvādhame) **gavi** (pavitrāyām dhenau) **śuni** (apavitre kukkure) **hastini** (śuddhāśuddhavicāra-rahite gaje) **paṇḍitāḥ** (bandhamokṣavidāḥ) **samadarśinaḥ** (samam brahmaiva draṣṭum śīlam yeṣām te, tulyabuddhayaḥ ity arthaḥ). (Anubhāṣya 3.4.177)

Jñānavijñānatṛptātmā (jñānam aupadeśikam, ‘vijñānam’ aparokṣānubhavaḥ, tābhyām trptāḥ nirākāṅkṣaḥ ātmā cittam yasya saḥ ataḥ) **kūṭasthaḥ** (ekenaiva svabhāvena sarvakālam vyāpya sthitaḥ nirvikāraḥ vā ata eva) **vijitendriyaḥ** (vijitāni indriyāṇi yena saḥ ata eva) **samaloṣṭrāśmakāñcanaḥ** (samāni mṛtṇapīṇapāṣāṇakhaṇḍasuvāṇāni yasya saḥ, loṣṭrādiṣu heyopādeyabuddhiśūnyaḥ ity arthaḥ) **yogi yuktaḥ** (yogārūḍhaḥ) **ucyate**. (Anubhāṣya 3.4.178)

Sarvavastute tulyadrṣṭivīṣiṣṭa haoyā-i sannyaṣī, paṇḍita vā vaiṣṇavera dharma; yehetu tānhāra prākṛta abhiniveśa nāi. Indriyatarpaṇera janya tānhāra candanera saugandha grahaṇa karibāra āsakti vā indriya-prīṭira janya paṅkera durgandha-tyajaneccā nāi. Prakṛtavastu-grahaṇa o tyāga,---ei ubhaya pravṛttira dāśya karite arthāt vaśībhūta ha-ibāra janya agrasara nā ha-iyā, yuktavairāgyaśīla ‘vaiṣṇava’---prākṛta bhoga-tyāge udāsīna ha-iyā sudarśana vā cidvilāsa-darśana-vīṣiṣṭa. (Anubhāṣya 3.4.179)

Text 5

Chāyāpratyāhvayābhāsā hy asanto'py arthakāriṇaḥ
Evam dehādayo bhāvā yacchanty āmrtyuto bhayam. (11.28.5)

Anvayaḥ---(Yathā) **chāyāpratyāhvayābhāsāḥ** (chāyā pratibimbaḥ, pratyāhvayaḥ pratidhvaniḥ, ābhāsāḥ śuktirajatādir ete) **asantaḥ hi** (asanto'pi) **arthakāriṇaḥ** (arthakriyā-sādhakā bhavanti) **evam** (tathā) **dehādayaḥ bhāvāḥ** (asanto'pi) **āmrtyutaḥ** (mrtyum abhivyāpya kimvā mrtyur layo yāvan na līyante tāvat paryantam) **bhayaṁ niyacchanti** (kurvantīty arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.5)

Anuvāda---Chāyā, pratidhvani evam śuktirajatādi ābhāsa yerūpa mithyā vastu ha-iyāo artha-kriyā-sādhaka haya, serūpa dehādibhāvasamūha mithyā ha-ileo mrtyukālaparyanta bhaya utpādana kariyā thāke. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.5)

Śrīdhara

Nanv evaṁ sati dehādibhāvānām apy asattvāt katham bhaya hetutvam? Tatra sadrṣtāntam āha---**chāyā** pratibimbaḥ, **pratyāhvayaḥ** pratidhvaniḥ, **ābhāsāḥ** śuktirajatādiḥ. Ete yathā **asanto'py arthakāriṇo** bhavanti. **Ā mrtyuto** mrtyum abhivyāpya; yadvā, **mrtyur** layaḥ---yāvan naiva līyante, tāvatparyantam ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.5)

Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī

Tatra āśaṅkāyām. **Arthakāriṇo** bhramaṇa vyavahāraprayojakā bhavanti. Pūrvārthe mrtyor anantaram api saṁsārapratibhāsād arucer---**yadveti**. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.5)

Varṇśīdhara

Atrākṣipati---**nanv** iti. Na hy ajātasarpādeḥ kasyacid bhayam astīty āha---**katham** iti. **Tatrākṣepe**. Nanu, vimataṁ chāyādi sat arthakriyākāritvād vyatireke śuktirūpyavad iti cet, āha---chāyādayo'**santo'pi** sādhyasatyatvābhāvavanto'pi bādhāt pūrvam **arthakāriṇa** iti drṣtānte hetu-vṛtṭyā vyatirekavyāptyasiddhiḥ sādhyābhāvavati vartanena vyabhicārah. **Evam** ittham. **Dehādaya** ādinendriyādigrahaḥ. **Asanto'pi**, nanu mr̥tānām api narakādibhayaśruteḥ katham **āmrtyuta** iti tatrāha---**yadveti**. **Ity artha** iti---layaḥ suṣuptir ātyantiko vā, suṣuptau kṣaṇika-bhayanivṛtter āntyantike sarvathā bhayanivṛtter iti bhāvaḥ. **Tatra** śaṅkāyām sadrṣtāntam āha---**arthakāriṇo** bhramaṇa vyavahāraprayojakā bhavanti, pūrvārthe mrtyor anantaram api saṁsāra-pratibhāsād aruceḥ---**yadveti** dīpikā. Sandarbhas tu---Nanu, yadi paramātmaiva sarvatrāvayavī tato'nyan nāsty eva, tarhi katham śaśaviṣṇatulye tasminn abhiniveśas, tena vā katham bhramśas syāt? Tatrāha---**chāyeti**. Viśvanāthas tu---Nanu, yadi dvaitam asad eva, katham tarhi ghaṭa-paṭādimayasya tasyārthakriyākāritvam? Tatrāha---**chāyeti**. Ete yathā**santo'pi khalv artha-kāriṇas**, tathāsad api dvaitam arthakriyākārity arthaḥ. **Evam** eva **dehādayo bhāvā** mithyābhūtā api **āmrtyuto** layaparyantam eva, **bhayaṁ** saṁsāraduḥkham jīvebhyo dadatīty arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.5)

Anvitārthaprakāśikā

Nanv evaṁ dehādīnām apy asattvāt katham bhaya hetutvam? tatrāha---**chayeti**. **Chāyā** mukhādipratibimbam **pratyāhvayaḥ** pratidhvaniḥ **ābhāsāḥ** śuktirajatādiḥ. Ete **hi** yathā **asanto'py arthakāriṇo** bhāvanti. **Evam dehādayo'pi** padārthāḥ **āmrtyutaḥ** mrtyuparyantam; yadvā, mrtyuḥ layaḥ yāvan naiva līyante, tāvatparyantam saṁsārabhayaṁ **yacchanti**. (5)

Sudarśana Sūri

Ayathāvat gr̥hyamāṇānām eva dehādīnām bhayaheturam, na yathāvat gr̥hyamāṇānām ity upapādayati---**chāyeti**. **Chāyā** rākṣasatvena pratīyamānā bhayahetuḥ, na tv anātmavānātmīyatvena ca pratīyamānā ity arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.5)

Vīrarāghavācārya

Nanv ātmani dehagatākārasyāsatyatve katham tarhi tadabhiniveśamātreṇānarthah? ity apeksāyām ayathāvad gr̥hyamāṇānām anarthaheturam dṛṣṭāntamukhenopapādayati---**chāyeti**. Yathā **chāyā** rākṣasatvena pratīyamānā bhayahetur, na tv ātmacchāyeti pratīyamānā, yathā ca **pratyāhvayaḥ** **pratiśabdaḥ** sa ca giriguhāgatasattvāntaraśabdatvena pratīyamāno bhayahetur, na tv ātmīyatvena pratīyamānaḥ, **ābhāsaḥ** swapno bādhakavargaḥ, sa ca jāgradavasthā-pratipannatulyatayā pratīto bhayahetur, na tu svāpnatayā, **asanto hy arthakāriṇaḥ** svayam akāryakarasvarūpā **api**, ayathāvad gr̥hyamāṇā kāryakārā bhavanti. **Evam dehādayo bhāvā** arthā ātmatayā pratīyamānā **ā mṛtyutaḥ**---**mṛtyur** atra prākṛtapralayaḥ, ā pralayād ity arthaḥ. **Bhayaṁ** saṁsṛtibhayaṁ **yacchanti**. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.5)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Nanu, svabhāvato 'śubhajīvasya sadāpy aśubharūpatvāt anyasmāc chubhāśubhayor atyalpatvāt tadviśayaśubhavacanāder apy anṛtatvād aśubhadehādikam api nāśubhakāraṇam iti tatrāha---**chāyāpratyudakābhāsā** iti. **Hiśabdo** yāthārtham---yathā **cchāyāpratyudakābhāsā** jīvam apeksyāsanto'pi niḥśaktā apy **arthakāriṇo** 'rthakriyākāriṇo dṛṣṭāḥ. **Evam dehādayo bhāvā** amaṅgalā apy **āmṛtyuto** 'ndhatamaḥpraveśaparyantaṁ 'bhayaṁ' ity upalakṣaṇam śubhāśubha-phalam **yacchanti**, aśubhajīvānām iti śeṣaḥ. 'Nīhāraḥ **pratyudakam** caiva dhūmram ity api śabdyate' (BTN 11.28.5) ity atah **pratyudakam** nīhāraḥ, **ābhāsāḥ** sūryakāntādayaḥ---'nedam rajatam' itivan 'neyam chāyā' iti bādhakapratyayānudayāt. Etaddṛṣṭāntena na dehādīnām mithyātvam vivakṣitam, kintu niḥśaktitvam eva---'Vyapekṣya jīvam dehādiniḥśaktatvād avastv api / Punaḥ śubhāśubham nṛṇām yacched eva śubhāśubham / Chāyānīhārakābhāsā niḥśaktā api kāryadāḥ / Evam śubhādidehāder bhavet kārye śubhādikam' (BTN 11.28.5) [ity] etadvacanāt. 'Bhayaṁ abhayaṁ' iti vā padacchedaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.5)

Jīva Gosvāmī

Nanu, yadi paramātmāiva sarvatrāvayavī, tato'nyan nāsty eva---tarhi katham śaśaviśāṇatulye tasminn abhiniveśaḥ syāt, tena vā kathambhūtam? ity āśaṅkyāha---**chāyeti**.

(*Kramasandarbhā* 11.28.5)

Viśvanātha

Nanu, yadi dvaitam asatyam eva, katham tarhi ghaṭapaṭādimayasya tasyārthakriyākāritvam? Tatrāha---**chāyā** pratibimbaḥ, **pratyāhvayaḥ** pratidhvaniḥ, **ābhāsaḥ** śuktirajatādīḥ, ete khalv **asanto'py arthakāriṇo** yathā bhavanti, tathaivāsad api dvaitam arthakriyākārīty arthaḥ. **Evam** eva **dehādayo bhāvā** mithyābhūtā api **ā mṛtyuto** mṛtyur layas, tatparyantam eva **bhayaṁ** saṁsāraduḥkhamayaṁ **yacchanti** jīvebhyo dadati. (*Sārārthadarśinī* 11.28.5)

Śukadeva

Nanv evaṁ cet, tarhi loke katham devarājādibhyo bhayaṁ pratīyate? ity āśaṅkyā dṛṣṭāntena samādhānam āha---**chāyeti**. **Chāyā** pratibimbaḥ chāyaiva vā, **pratyāhvayaḥ** pratidhvaniḥ, **ābhāso** mṛgamārīcīkādiḥ, te yathā'santo'pi bimbādīnairapekṣyeṇa avidyamānā api bimbādī-sāpekṣyasiddhatvād atajjñānaviśaye akāryakāriṇo'pi **arthakāriṇaḥ** tattvabuddhyā duḥkhādi-

kāryakāriṇo’pi dṛṣṭāḥ, ajñānām paśūnām ceti śeṣaḥ. Chāyādīnām anyathājñānenaiva duḥkhādi-kāryakāritvaṁ, na tu chāyādiññānena, chāyāyāś ca tattvabuddhyā palāyanapatanādikāryaṁ dṛśyate gālīpradānādīpratidhvaneḥ kāryaṁ mṛgamārīcikāyā jalabuddhyā dhāvanarūpaṁ kāryaṁ dṛśyate, **evam** devarājādi**dehādayo bhāvāḥ** kāryarūpāḥ asvatantrāḥ anityā api īśvarādhīnaṁ sarvaṁ iti jñānābhāvavatām **āmṛtyutaḥ** mṛtyum abhivyāpya **bhayaṁ prayacchanti**. Nanūkta-jñānavatām dehādivyatiriktānām cetanānām jñānasvarūpatvena bhagavadātmakatvena tad-adhīnatvena ca sarvatra samatvān na bhayādihetutvaṁ, ato dehādibhayādihetutvaṁ uktam iti bhāvāḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.5)

Madhva

Svabhāvato’śubhasyāśubhadehādikaṁ nāśubhakāraṇaṁ, tarhīty ata āha---**chāyā-pratyudakābhāsā** iti.

‘Vyapekṣya jīvaṁ dehādi niḥsaktatvād avastv api
Punaḥ śubhāśubhanṛṇām yacched eva śubhāśubham
Chāyānīhārakābhāsā niḥsaktā api kāryadāḥ
Evaṁ śubhādehāder bhavet kāryaṁ śubhādikaṁ’ iti sumate.
‘Nīhāraḥ **pratyudam** caiva dhūmram ity abhiśabdyate’ iti śabdanirṇaye.
(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.5)

Ayi Naraharyācārya

‘**Chāyāpratyudakābhāsā hy asanto’py artha-kāriṇaḥ / Evaṁ dehādayo bhāvā yacchanty āmṛtyuto bhayaṁ**’ ity asya ‘durgamārthatvāt prakṛtāsaṅgatatvāc ca’ ity āśaṅkya prakṛte saṅgatim tāvad darśayati---**svabhāvata** iti. Idānīm ślokaṁ pramāṇodāharaṇenaiva vyākhyāti---**vyapekṣyeti. Śubhāśubhanṛṇām** svataḥ śubhāśubhasvarūpamanuṣyāṇām ity arthaḥ. ‘**Chāyā-nīhārakābhāsāḥ**’ ity anena ‘**chāyāpratyudakābhāsāḥ**’ iti vivṛtam. **Pratyudakaśabdena** nīhārakam ucyata ity uktam bhavati. ‘**Asanto’pi**’ ity asya vyākhyānam ‘**niḥsaktā api**’ iti. ‘**Kāryadāḥ**’ ity anena ‘**arthakāriṇaḥ**’ iti vyākhyātam. Upasamharati---**evam** iti. **Śubhādi-dehādeḥ** śubhāśubhadehādeḥ sakāśād ity arthaḥ. **Śubhādikaṁ** śubhadehaprāptau śubham, aśubhadehaprāptāv aśubham ity arthaḥ. **Pratyudakaśabdasya** nīhāravācīve’bhīdhānam āha---**nīhāra** iti. (*Dīpikā* 11.28.5)

Chalārī Nārāyaṇācārya

Chāyāprakṛtyudaketi śloke’satā chāyāder yathā’rthakāritvaṁ, tathā’sato’pi dehāder bheda-kāritvaṁ ucyate. Tasya prakṛtena na saṅgatir dṛśyate. Tathā’sato’rthakriyākārikatvaṁ aprāmāṇikaṁ pramāṇaviruddhaṁ cety ata ādau ślokasya saṅgatim āha---**svabhāvato’śubhasyeti**. Yadi **svabhāvato’śubhasya** puṁso viṣaye śubhavadanāder aśaktatvād uktam vivakṣitaṁ ca śubham na bhavati, **tarhi** tasyāśubhadehādikaṁ aśubhasya **kāraṇaṁ na** bhavet. Aśubhasya siddhatvena tatra dehāder aśaktatvād iti yataḥ śaṅkā prāptā’taḥ tacchāṅkāparihārāyety arthaḥ. Evaṁ saṅgatim uktvedānīm pramāṇenaiva ślokaṁ vyācāṣṭe---**vyapekṣya jīvaṁ** iti. **Śubhāśubham**---**śubham** brāhmaṇādi, **aśubham** antyajādi **jīvaṁ apekṣya** viśeṣena **niḥsaktatvād** aśaktatvād eva vāvastv **api nṛṇām punaḥ śubhāśubham yacched** evety anvayaḥ. **Nīhāras** tuṣāraḥ---‘Avasyāyas tu **nīhāras** tuṣāras tu hinam himam’ (...) ity abhidhānāt. ‘Tuṣāro’mbukaṇaḥ smṛtaḥ’ (...) ity-abhidhānāt tuṣāro’mbukaṇaḥ. ‘**Śubhāśubhādikaṁ**’ ity atrādiśabdadvayenāśubham grāhyam. Ayaṁ bhāvāḥ---aśubhadehādikaṁ yady api svābhāvikaśubhādikaṁ pratyasāktatvena kāraṇaṁ, tathā’py aśvatthāntyajādiśubhāśubhacchāyā tu gaṅgāmūtrādiśubhāśubhatuṣāravad viriṇcakalpādipratibimbavad asvābhāvikaśubhādikaṁ prati

śaktatvāt kāraṇaṁ bhavet. Na ca śubhavadanādikam api tathā tasya svābhāvikaśubhaviṣayatvād asvābhāvikaśubhaviṣayatve tasyānṛtatvaṁ na syāt. Aśubhasvabhāvasyāpi puṁso' svābhāvikasya prāptasiddhatvād iti. **Chāyāpratyudakety** atra **pratyudakapadaṁ** nīhārārthatvena pramāṇena vyākhyātam. Tatrābhidhānaṁ paṭhati---**nīhāraḥ pratyudaṁ ceti.** (*Prabodhinī* 11.28.5)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Pratibimba chāyā, pratidhvani, śuktite muktā jñānarūpa bhramādi avāstavavastu pratīti. Ihāra sahita vāstavavastusamūhera sausaṁdrśya thākile-o uhā vāstava vastu nahe, avāstava vastu-paryāye jīvaddaśāya tātkālika paryāyamātra, yehetu aiguli anitya naśvaradharme avasthita. Jīvera pratītigatasattāya jīvatkālaparyanta avasthiti thākibe. Pratīti-vaiṣamya baddha o mukta-daśāya lakṣītavya viśaya; yāhārā ihā anādara kare, tāhārā-i advaya-jñānarahita durvivekī o bhrānta. Bhagavānera abhayacaraṇasevāvañcita abhaktagaṇera śokamohabhayādīra dhāraṇā tāhādigake ācchanna kare. Svarūpajñānera bhrānti jaḍa o sūkṣma śarīrake śarīriparyāye gaṇanā kare. Kṣaṇabhaṅgura pratītigata bhāvasamūha tāhādera saṅga parityāga karāya viśvake abhāvamaya rājya baliyā jānīte pāre. Nitya vartamāna vastura sahita alpakālasthāyī pratītigata sattā-sthāpana asacceṣṭāra antargata nahe. Sevānukūla ceṣṭā kakhana-o serūpa anitya nahe. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.5)

Texts 6-7

Ātmaiva tad idaṁ viśvaṁ sṛjate sṛjati prabhuḥ
Trāyate trāti viśvātmā hriyate haratīśvarah.
Tasmān na hy ātmano'nyasmād anyo bhāvo nirūpitaḥ
Nirūpīte'yaṁ trividhā nirmulā bhātīr ātmani
Idaṁ guṇamayaṁ viddhi trividhaṁ māyayā kṛtam. (11.28.6-7)

Anvayaḥ---Īśvaraḥ prabhuḥ viśvātmā (viśvarūpaḥ) ātmā eva tat idaṁ (avayavirūpaṁ) **viśvaṁ sṛjati** (ataḥ svayam eva) **sṛjate** (tathā) **trāti** (pālayati) **trāyate** (pālyate) **harati** (vināśayati) **hriyate** (vināśyate ca) **tasmāt anyasmāt** (sṛjyādivastuvyatiriktāt) **ātmanaḥ anyāḥ** (pṛthak) **ayaṁ bhāvaḥ na hi nirūpitaḥ** (na nirṇīto bhavati, tathā) **nirūpīte** (nirṇīte) **ātmani trividhā** (ādhyātmikādirūpā) **bhātīḥ** (pratītiḥ) **nirmulā** (mithyaiva bhavati, yataḥ) **idaṁ** (ādhyātmikādi) **trividhaṁ guṇamayaṁ māyayā kṛtam** (kalpitaṁ ca) **viddhi** (jānīhi).

Anuvāda---Īśvara prabhu viśvarūpī paramātmā-i ei viśvera sṛṣṭi, pālana o vināśa karena baliyā vastutaḥ svayam-i sṛṣṭa, pālita o vināṣṭa ha-iyā thakena. Ei sṛjyādivastu tadatirikta paramātmā ha-ite pṛthagrūpe nirṇīta haya nā-i. Sutarām eirūpe vastutattva nirṇīta haoyāya ātmamadhye ādhyātmikādirūpā ye trividhapratīti haya, tāhā mithyā baliyā jānībe. Yehetu ādhyātmikādi guṇamaya trividha bhāva māyākalpita-i ha-iyā thāke. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.6-7)

Śrīdhara

Nanu, sṛṣṭyādirutibhir eva dvaitaṁ nirūpitaṁ, katham asatyam syāt? Tatrāha---**ātmaiveti** sārhadvābhyām. **Trāyate** pālyate. **Trāti** pālayati. **Anyasmāt** sṛjyādivyatiriktāt. **Trividhā** ādhyātmikādirūpā. **Bhātīḥ** pratītiḥ. Nanu, katham nirmūlaṁ pratīyate? Tatrāha---**idaṁ** iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.6-7)

Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī

Viśvasyaikātmataṁ manasi kṛtvā śaṅkate---**nanv** iti. **Nirūpitaṁ** svatantrasattākatvenaiva varṇitaṁ. Siddhānte tu prakṛtes tadbahiraṅgaśaktitve puruṣasya ca tattatāsthaśaktitve tad-

abhedāt, tadātmakasya viśvasyāpi tadrūpatvāt, tattaddvārātmana eva srjyadvāditvaṁ dvāratve'pi sākṣānnirdeśaḥ śrutau śrūyata eva, yathā pūrvamīmāṃsāyām 'paśunā yajeta vr̥hibhir yajeta' (...) ityādaupāśvādīnām hṛdayādirūpaṁ havirdvāraiva karaṇatvaṁ siddhāntitaṁ, tathottara-mīmāṃsāyām api tattaddvāraiva sr̥ṣṭyādikriyāyām karmatvaṁ ity arthaḥ. Yaśmāt sr̥jyādivastunaḥ svatantrasattā nāsti, **tasmāt** svarūpaśaktyā **sr̥jyādivyati**riktāt. '**Sr̥ṣṭyādi**' iti lekha-bhramaḥ. '**Idam**' iti sārḍhakaṁ. **Idam** ādhyātmikādirūpaṁ māyayā vastutas tatsambandhābhāve'pi tattatsambandhapratyāyikayā bhagavato bahiraṅgaśaktyā, yathoktaṁ tṛtīye--'Seyam bhagavato māyā yan nayena virudhyate' (Bhāg 3.7.9) ityādinā.

(Dīpinīvyākhyā 11.28.6-7)

Varṇasīdhara

Na ny āpto vedo'sad vadatīti punar ākṣipati---**nanv** iti. Sr̥ṣṭyādītyādinā sthityādigrahaḥ. Śrutayas tu---'Yato vā imāni bhūtāni jāyante' (TU 3.1.1) ityādyāḥ. **Tatrāksepe**. Atra sphuṭam artham āha---'Yat sr̥jati brahmā yas trāti viṣṇur yaś ca harati rudraḥ yac ca sr̥jyate trāyate hriyate ca viśvaṁ tat sarvaṁ ātmaivāham eva' (...) svapne viśvasraṣṭṛhantrātrāṭṇām svapna-sākṣyātmāvyatirekavat. Ato matsattayaiva sattvapratītir na madatiriktaṁ kiñcid astīti bhāvaḥ. Viśvasyaikātmakatvaṁ manasi kṛtvā śāṅkate---**nanv** iti. Nirūpitaṁ svatantrasattākatvenaiva varṇitaṁ. Siddhānte tu prakṛtes tadbahiraṅgaśaktitvena puruṣasya taṭasthaśaktitvena tad-abhedātmakasya viśvasyāpi tadrūpatvāt tattadvārātmana eva sr̥jyadvādikaṁ dvāratve'pi sākṣānnirdeśaḥ. Śrutau śrūyata eva yathā pūrvamīmāṃsāyām---'Paśunā yajeta' (...), 'Vr̥hibhir yajeta' (...) ityādaupāśvādīnām hṛdayādirūpahavirdvāraiva karaṇatvaṁ siddhāntitaṁ. Tathottara-mīmāṃsāyām api tattaddvāraiva sr̥ṣṭyādikriyāyām kartṛtvaṁ karmatvaṁ cety arthaḥ. Ata eva viśvanāthenāpi---Kartāpi karmāpy ātmaiva, na tato'nyad dvaitam iti bhāva iti siddhāntitaṁ. Yata **ātmaiva** sarvasvarūpas, **tasmādd** hetoḥ. Pramāṭṛpramāṇaprameyarūpā vā **trividhā**. Atrākṣipati--**nanv** iti. Māyāmayatvaṁ anumānena sādhayati---vimataṁ māyāmayam guṇamayavāt, vyatireka ātmavad iti. **Ātmanaḥ** paramātmanaḥ sakāśād **anyo bhāvaḥ** padārtho **na**. Kīdrśād **ātmanaḥ**? **Anyasmāt** sr̥jyādivastuvyatiiriktāt. **Trividhā**dhyaṭmikādirūpā **bhātī pratītir** **nirmūleti**. Yadi paramātmāiva viśvam abhūt, tadā paramātmānas traividhyābhāvāt kuta āyātam etat traividhyam iti nirmūlatvaṁ. Sandarbhas tu---tasmād viśvasmin yaḥ kaścid api bhāvaḥ, sa paramātmāno nānyo nirūpitaḥ kāraṇaṁ vinā kāryasyāsiddhatvād iti bhāvaḥ. Tarhi tasyaiva vikāritvaṁ syād, ata āha---**anyasmād** iti. Tathā cācintyaśaktyā nirvikāratvena svata eva tattad-bhāvāt tasyānyatvaṁ iti bhāvaḥ. Yā tv ādhyātmikādirūpā pratītis tato'nyatvenāvivekibhir nirūpitā sāpy **ātmani** śuddhe **nirmūla**iva. Vastutas tatsambandhābhāvād iti bhāvaḥ. Ayam bhāvaḥ---idam ādhyātmikādirūpaṁ bhagavato bahiraṅgaśaktyā māyayaiva, vastutas tatsambandhābhāve'pi tatsambaddhatvena pratyāyitā---'Seyam bhagavato māyā yan nayena virudhyate' (Bhāg 3.7.9) iti tṛtīye śrī-maitreyokteḥ. **Māyayā** dustarkyaśaktyeti pariṇāmavādināḥ; **māyayā**'jñāneneti vivarta-vādināḥ. (Bhāvārthadīpikāprakāśa 11.28.6-7)

Sudarśana Sūri

Evam stutinindāhetubhūtarāgadveśābhāvāya cidacidātmake prapañce cidacidbhedam uktvā, kṛtsnasya bhagavadātmakatvaṁ bhagavataḥ sarvavidhakāraṇatvaṁ ca pratipādayati---**ātmaiveti**. **Ātmā** paramātmā **sr̥jyate sr̥jatīti** upādānatvaṁ nimittatvaṁ ca darśitaṁ. **Tasmān na hīti**. Abrahmātmakaṁ vastu na prāmāṇikaṁ ity arthaḥ. **Trividhā** samavāyyasamavāyinimittarūpa-kāraṇabhedaviśayā **matir ātmani** paramātmāni **mūlapramāṇaśūnyā**, tasyaiva sarvavidha-kāraṇatvād ity arthaḥ. Paramātmāna evopādānatve tasya guṇatrayakāluṣyavyāvṛṭtyartham āha---**idam guṇamayam** iti. **Guṇamayam** sarvaṁ **māyayā kṛtaṁ** prakṛtipariṇāmarūpaṁ paramātmā-

svarūpe prakāriṇi mayi kṛtam ity arthaḥ. Śārīrabhūtaacidacidgatā guṇatrayatadvaśyatvādidoṣāḥ paramātmānam na sprśantīty abhiprāyaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.6-7)

Vīrarāghavācārya

Evam stutinindāhetubhūtarāgadveṣābhāvāya cidacidātmakaprapañce cidacidbhedam uktvātha kṛtsnasya jagato brahmopādānakatvena tadananyatvāc ca na stutyādīty āha---**ātmaiveti** sārddhais tribhiḥ. **Ātmā** paramapurusaḥ. **Tad** ekātmakam dvyaṭmakam **cedam viśvam ātmaiva** paramātmavety arthaḥ. Tad upapādayati---**srjyata** iti. Svayaṁ cidacidviśiṣṭākāreṇa ‘**srjyate trāyate hriyate**’ ity etaiḥ padair upādānakatvam uktaṁ, **srjati**-ādibhir nimittatvam, tac ca viśeṣākāreṇaivety avagatam. Tatra ‘**prabhuḥ**’ ity anena upādānatvopayuktaṁ sarvaśaktimattvam vivakṣitaṁ---**prabhuḥ** samarthaḥ, sarvaśaktir iti yāvat. Rakṣyatvarakṣakatvayor ekasminn upapattidyotanāya ‘**viśvātmā**’ ity uktaṁ---**ātmā** hy antaḥ praviśya praśāsanena dhārakaḥ, karmānugūṇaṁ tattvam eva hīśvarasya rakṣakatvaṁ nāma, viśvasya śārīratvoktyā sāksād-rakṣyatvaṁ, taddvārā tv ‘**ātmanaḥ**’ iti phalitaṁ śārīragatadharmānāṁ taddvārā śārīri-paryantatvaṁ nāma tannirvāhakatvam eva. ‘**īśvaraḥ**’ ity anena kṛtsnasya jagataḥ saṁhāryasya tadvibhūtitvāvagamāt tadicchāpratighātakābhāvaḥ phalita iti. **Tasmād** iti. **Tasmāt** svaniṣṭhasyābrahmātmakasya vastuno’bhāvāt; yadvā, brahmaṇa eva kṛtsnaprapañcopādānatvād viśvākāreṇa tasyaivāsthitatvād **anyasmāt** pṛthaksiddhād **ātmano** brahmaṇaḥ sakāśād **anyaḥ** pṛthaksiddho **bhāvaḥ**, **na hi nirūpitaḥ anyasmād** ātmā pṛthaksiddhaḥ, tac cātmanaḥ pṛthak-siddham ity evam na nirūpayitum śakyam ity arthaḥ. Nanu, vaiśeṣikādaya īśvarasya nimittatvam eva manyanta iti katham tasyopādānatvam apīty atas tan nirākurvann āha---**nirūpiteti**. **Trividhā** samavāyysamavāyinimittarūpamithaḥkāraṇabhedaviśayā **ātmani** vaiśeṣikādyātmani **bhātir** ābhātiḥ, pratītir iti yāvat. **Nirmulā** pramāṇaśūnyeti **nirūpitā**; yadvā, jagat kāryaṁ cet, kāraṇena mitho’bhinnena bhavitavyam ity evam ‘**nirūpitā bhātir nirmulā**’ ity arthaḥ. Pramāṇābhāvo’pi yukter eva mūlam iti na vācyam, kālaghaṭasaṁyogaṁ prati kālasyaikaśyaiva nimittopādānatvobhayavidhakāraṇatvasya tair apy avaśyābhyupagamyatvād iti bhāvaḥ. Yadvā, yato’nyo’nyābhāvo na nirūpyas, tato nindāpraśaṁsopekṣārūpeṇa trividhaviśayā pratītir bhramātmikety āha---**nirūpiteti**. **Nirmulā** pramāṇaśūnyā, kevalam bhramarūpeti yāvat **nirūpitā** niścītā. Nanu, paramātmāna upādānatve vikārāśrayatvāpattir iti ata āha---**idam** iti. **Idam** paridṛśyamānam **trividham** nindāpraśaṁsopekṣāviśayatvena pratīyamānam; yadvā, sargasthiti-layarūpāvasthāyuktaṁ jagad **guṇamayaṁ** sattvādiprakṛtiguṇavikārarūpaṁ **viddhi**, ato vikārāḥ pariṇāmādayo guṇagatā eveti bhāvaḥ. Guṇamayasya katham paramātmopādānakatvam? ity atas tad viśinaṣṭi---**māyayā kṛtaṁ**---**māyayā** saṅkalparūpeṇa jñānena guṇeṣu praviśya **kṛtam**, ata upādānatvam apy aviruddham, tasya sarvātmakatvād iti bhāvaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.6-7)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Satyaśaṅkalpena satyakarmaṇā nirastakuhakena parameśvareṇa sṛṣṭatvād idam sarvaṁ satyaṁ na mithyābhūtam iti bhāvenāha---**ātmaiveti**. Prakṛtyādyupasarjanaṁ vinā sarjanādikartuḥ samartha ity artha **evaśabdaḥ**---paramātmavedaṁ sarvaṁ **srjati**, **trāti**, **harati viśvātmā** svayaṁ eva svātmanaiva **srjyate**, **trāyate**, **hriyate** ca, dīpād dīpāntaravat ‘**īśvaraḥ**’ ity anena karma-kartṛvirodhaṁ pariharati ‘**prabhuḥ**’ ity anena ca manusyeṣv etāvantam kālam sthāsyāmīti cintanam evātmanas trāṇaṁ nānyad akhaṇḍasvāmitvāt samarthatvāc ceti sūcayati---‘Dīpād dīpāntaram yadvat sṛṣṭir īśasya kīrtiyate / Etāvat kalam āśīsyē mānuṣyeṣv iti cintanam / Viśṇoḥ trāṇaṁ samuddiṣṭaṁ svasyaiva svecchayaiva tu / Dīpād dīpāntarasyeva hy ekībhāvaś ca saṁhṛtiḥ’ (BNT 11.28.6) iti vacanāt ‘avidyayā kṣiptamatiḥ svātmānam srjati’ ityādidurmatam nirastam ityādi bodbhavyam ‘**hriyate**’ ity anena dīpāntarasya dīpa ivaikībhāvaḥ saṁhāra iti

darśayati---‘Pūrṇam adaḥ pūrṇam idaṁ pūrṇāt pūrṇam udacyate / Pūrṇasya pūrṇam ādāya pūrṇam evāvaśiṣyate’ (BU 5.1.1) iti śruteḥ. Nanu, hiraṇyagarbhādeḥ sraṣṭṛtvādivādinī vede jagati katham harer eva sraṣṭṛtvādikam avadhīyata iti śaṅkā dhik kurvann iva pariharann upasaṁharati---**tasmād** iti. Yasmān niravakāśapramāṇabalā harir eva sṛṣṭyādikartā, **tasmād** amuṣmāt ātmano harer anyo bhāvaḥ sṛṣṭyādikartā na nirūpitaḥ kutrāpi veda ity anvayaḥ. Nanu, piteva putrāder harer api sṛṣṭyādikartānyaḥ kim na syāt? ity ato vāha---**tasmād** iti. Yasmāt svātmanaiva svayaṁ sṛjyate ityādikam prāmāṇikam, **tasmād ātmanaḥ** parameśvarasya **bhāvaḥ** sṛṣṭyādi-kartāmuṣmādd harer **anyo nāsti**---‘Sṛṣṭisthitiś ca saṁhāro bhāvanam samudāhṛtam / Tad yaḥ karoti puruṣaḥ sa bhāva iti kīrtitaḥ’ iti vacanāt **bhāvaḥ** śabdasya sṛṣṭyādikartṛtvaśabdāvācya-tvaṁ siddham anenoktaśaṅkāyāḥ kaḥ parihāra āyāta iti tatrāha---**nirūpīte**ti. Anyena sṛṣṭisthiti-saṁhāra iti **trividhā** mayi vidvadbhir naiva **nirūpitā**, **nirmulā** pramāṇavarjitā---‘Anyasmāt sṛṣṭisaṁhārau sthitiś ca paramātmanaḥ / Nirūpitā na vidvadbhiḥ pramāṇābhāvato harer’ (...) iti. ‘**Vidvadbhiḥ**’ iti viśeṣaṇād āsuramata eva, tathā pratibhānam iti jñāyate paramātmanaḥ sattvādi-guṇarahitavād anyataḥ sṛṣṭyādikam na yuktaṁ, guṇasya guṇabaddhatvād anyato yujyate ity āśayenāha---**idam** iti. **Māyayā** harer icchayā **kṛtam idaṁ trividham** sṛṣṭisthitisaṁhārā iti tritvaśaṅkhyāviśiṣṭam **ātmani** jīve **guṇamayam** sattvādiguṇādhīnam **viddhi**, na paramātmana iti śeṣaḥ---‘Guṇasambandhayogyānām utpattyādyāḥ syur anyataḥ / Sarvadā nirguṇasyāsyā sargādyāḥ syuḥ kuto’nyataḥ’ iti. Ato viśeṣaḥ kalpya iti anena sattvādiguṇeṣu kāraṇatvena siddheṣu katham anyo bhāvo nāstīti samañjasam syād itīyam āśaṅkā parihṛtā. ‘**Viddhi**’ iti puruṣārthopāyāṅgatvād idam evāvaśyaṁ jñeyam iti nirdhārayati---‘**māyayā**’ ity anena guṇānām acetanatvena svataḥpravṛtṭyanupapatteḥ kāryeṣu pravartakatena harer mukhyakāraṇatvam eva dhṛtam. (*Padaratnāvalī* 11.28.6-7)

Jīva Gosvāmī

Viśvasyaikātmakatvaṁ yojayati---**ātmaiveti** dvayena. **Prabhuḥ** tattacchaktiyukta **ātmā** svayaṁ **eva tad idaṁ viśvam** avayavirūpaṁ **sṛjati**, ataḥ svayaṁ eva **sṛjyate** prakāśyate ity arthaḥ. Evaṁ **trāti trāyate** ity-ādi. **Tasmād** viśvasmin yaḥ kaścid api **bhāvaḥ**, sa paramātmano nānyo **nirūpitaḥ**, kāraṇam vinā kāryasyāsiddhatvād iti bhāvaḥ. Tarhi tasyaiva vikāritvaṁ syād ity āśaṅkyāha---**anyasmād** iti. Tathāpy acintyaśaktyā nirvikāratvena svata eva tattadbhāvāt tasyānyatvam iti bhāvaḥ. Yā tv **iyam** ādhyātmikādirūpā **trividhā bhātiḥ** pratītiś tato’nyatvenāvivekibhir **nirūpitā**, sāpy **ātmani** śuddhe **nirmulā**iva, vastutas tattat-sambandhābhāvād iti bhāvaḥ. Katham? Tatrāha---**idam** iti sārḍhakam. (*Kramasandarbhā* 11.28.6-7)

Viśvanātha

Nanu ca, sṛṣṭyādiśrutibhir eva dvaitam nirūpitaṁ, katham asatyaṁ syāt? Tatrāha---**ātmaiveti** dvābhyām. ‘**Sṛjyate sṛjati**’ iti sṛṣṭyādeḥ kartāpi karmāpy ātmaiva, na dvaitam tato’nyad iti bhāvaḥ. **Trāyate** pālyate. **Ātmanaḥ** paramātmanaḥ sakāśād **anyo bhāvaḥ** padārtho **na**. **Ātmanaḥ** kīdrśāt? **Anyasmāt** sṛjyādivastuvyতিরিক্তāt. **Trividhā** ādhyātmikādirūpā **bhātiḥ** pratītiḥ **nirmule**veti. Yadi paramātmaiva viśvam abhūt, tadā paramātmanas traividhyābhāvāt kuta āyātam etat traividhyam? iti nirmulatvam. Nanu, katham traividhyaṁ pratīyate? Tatrāha---**māyayā kṛtam**---‘**māyayā** dustarkyaśaktyā’ iti pariṇāmavādināḥ, ‘**māyayā** ajñānena’ iti vivarta-vādināḥ. (*Sārārthadarśinī* 11.28.6-7)

Śukadeva

Evam nānādevādhāvadārśanasya bhayahetutvaṁ śrutvā yathā yena jñānena bhayaṁ na bhavet, tad evādiśyatām ity uddhavavivakṣāṁ jñātvā viśvam ekātmakam paśyann iti yad uktam, tad eva vivṛṇoti---**ātmaiveti**. Yasmāt sarvaṁ brahmātmakam jagat, tasmād **ātmaiva** paramātmavedaṁ **viśvaṁ sṛjati, trāti, harati viśvātmā** ca svātmanaiva **sṛjyate, trāyate, hriyate**. Evakāraḥ kārakāpekṣāṁ nirākaroti. ‘**Īśvaraḥ**’ ity anena kartṛtvavirodhaḥ parihṛtaḥ. ‘**Prabhuḥ**’ ity anena tasya sarvarūpatve’pi sarvadoṣasprṣtasvabhāvatvaṁ dyotitam, anena paramātmāno jagajjanmādyabhinnanimittopādānakāraṇatvam apy uktam---‘Yato vā imāni bhūtāni jāyante’ (TU 3.1.1), ‘Sarvaṁ khalv idaṁ brahma, tajjalān iti śānta upāsīta’ (CU 3.14.1), ‘Janmādy asya yataḥ’ (BS 1.1.2), ‘Tadananyatvam ārambharāṇasabdādibhyaḥ’ (BS 2.1.14), ‘Prakṛtiś ca pratijñādṛṣṭāntānuparodhāt’ (BS 1.4.23) ityādiśrutisūtrebhyaḥ. Itthaṁ sarvajñaḥ karuṇāsāgaro bhagavān uddhavam upalakṣya, sarvamumukṣuhitāya sarvaśāstrasiddhāntam upadiśyedānīm eko’ dvitīyo nirviśeṣaś cinmātraḥ śuddhabuddhātmā niṣkriyatvān na sṛṣṭyādi-kartā, kintu tasyānādimāyākalpita īśvarākhyā evopādhibhūtarajaḥsattvādiguṇakṛtabrahmaviṣṇu-rudrarūpair jagatsṛṣṭisthitisaṁhārān karotīti keṣāñcin mataṁ nirākurvann āha---**tasmād** iti. Yasmāt prabalaśrutyaḍipramāṇabalāt paramātmāiva sṛṣṭyādikartā paramārthabhūtaś ca, **tasmād** amuṣmād **ātmanaḥ** sṛṣṭyādikartur harer **anyo bhāvaḥ** sṛṣṭyādikartṛtvaśūnyaḥ satyo **na hi nirūpitaḥ**, vyāsādhībhīr iti śeṣaḥ. Mumukṣūṇāṁ mokṣaphalārthabrahmajijñāsāṁ vidhāya, taj-jñānārthaṁ jagajjanmādikāraṇatvasyaiva brahmalakṣaṇasya sūtritratvāt ‘**anyasmāt**’ iti pāṭhe tu **anyasmān** māyātadguṇakālakarmādivilakṣaṇād **ātmano** ‘**nyo bhāvaḥ**’ māyākalpita īśvarākhyāḥ sṛṣṭyādikartā na hi **nirūpitaḥ** kutrāpi śāstre ity arthaḥ. Ubhayasminn api pāṭhe **ātmani** paramātmāni **iyam trividhā bhātir** māyayā brahmaviṣṇurudrātmikā trividhakāraṇā pratītir **nirūpitā** māyāvādhībhīr iti śeṣaḥ. **Nirmulā** vedapramāṇaśūnyā, tasmāj jīvānāṁ paratattva-vimukhīkāraṇāya teṣāṁ pravṛttir iti bhāvaḥ. Athavā, sarvātmakatvād yataḥ paramātmāna eva sarvavidhakāraṇatvaṁ, **tasmād amuṣmād ātmano** ‘**nyo bhāvo**’ brahmātmakapadārthaḥ kaścīn **na nirūpitaḥ** eva sarvakāraṇarūpe **ātmani** sati samavāyiyasamavāyininimittabhedenā **trividhābhātir** matis tārīkair nirūpatā **nirmulā** śrutipramāṇaśūnyety arthaḥ. Nanv ekeśvara-kṛtam evedam iti cet, kathaṁ śāntadhīrādirūpabhinnam? ity apekṣāyām āhārdhena---**idam** iti. **Trividhaṁ** devāsuramanuṣyādirūpam **idam** viśvaṁ **māyayā** īśvaraśaktyā **kṛtaṁ guṇamayam** sattvādiguṇapariṇāmaṁ **viddhi**, guṇatrayapariṇāmitvād eva svarūpasvabhāvabheda ity arthaḥ.

(Siddhāntapradīpa 11.28.6-7)

Madhva

Idam viśvaṁ sṛjati trāti harati ca svayaṁ svātmanaiva **sṛjyate trāyate hriyate** ca.

‘Dīpād dīpāntaraṁ yadvat sṛṣṭir īśasya kīrtiyate

Etāvat kalam āśiṣye mānuṣeṣv iti cintanam

Viṣṇos trāṇaṁ samuddiṣṭaṁ svasyaiva svecchayaiva tu

Dīpe dīpāntarasyeva hy ekībhāvaś ca saṁhṛtiḥ’ iti ca.

‘Pūrṇam adaḥ pūrṇam idaṁ pūrṇāt pūrṇam udacyate

Pūrṇasya pūrṇam ādāya pūrṇam evāvaśiṣyate’ (BU 5.1.1) iti ca.

Ātmanaḥ paramēśvarasya **tasmād anyo bhāvo nāsti**---

‘Sṛṣṭiḥ sthitiś ca saṁhāro bhāvanaṁ samudāhṛtam

Tad yaḥ karoti puruṣaḥ sa **bhāva** iti kīrtiyate’ iti viveke.

Anyena sṛṣṭiḥ sthitiḥ saṁhāra iti **trividhā matir** vidvadbhir **naiva nirūpitā; nirmulā** pramāṇa-varjitā---

‘**Anyasmāt** sṛṣṭisaṁhārau sthitiś ca paramātmānaḥ

Nirūpitā na vidvadbhiḥ pramāṇābhāvato hareḥ’ iti brahmatarke.

Anyataḥ sṛṣṭisthitisaṁhāra iti trayaṁ **guṇamayam** sattvādiguṇādhīnam---

‘Guṇasambandhayogyānām utpattyādyāḥ syur anyataḥ

Sarvadā nirguṇasyāśya sargādyāḥ syuḥ kuto'nyataḥ' iti ca.
(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.6-7)

Ayi Naraharyācārya

Ātmaiva tad idam viśvaṁ sṛjyate sṛjati prabhuḥ / Trāyate trāti viśvātmā hriyate haratīśvara ity atrā'tmā idam viśvaṁ sṛjati, trāti, haratīty anvayasya jātātāt sṛjyate, trāyate, hriyate ity ananvitam ity āśaṅkya yojanām āha---**idam** iti. Tena **prabhur viśvātmēśvara idam viśvaṁ sṛjati, trāti, harati, ātmā** svayaṁ svenaiva sṛjyate, trāyate, hriyate cety anvayopapatter iti darśitam. **Ātmaśabdasya svayam** ity artham aṅgīkṛtya sṛjyate ity-āder anvayo darśitas, tad anupapannaṁ paramātmānaḥ sṛṣṭyādisadbhāve tathā yojanopadyeta, tad eva kuta ity āśaṅkya pramāṇenaiva paramātmāni vivakṣitasṛṣṭyādikam āha---**dīpād** iti. Uktārthe śrutim apy āha---**purṇam ada** iti. **Ado** mūlarūpam, **idam** avatārarūpam, tadubhayam api **pūrṇam** ity arthaḥ. **Pūrṇān** mūlarūpāt **pūrṇam** avatārarūpam **udacyate** udricyate, āvirbhavati. **Pūrṇasyāvatārarūpasya pūrṇam ādāya** pūrnasvam ādau svīkṛtya, ekībhāvaṁ prāpya, **pūrṇam evāviśiṣyate** ity arthaḥ. **Tasmān na hy ātmano'muṣmād anyo bhāvo nirūpita** ity anena paramātmavyatirikṭasya sarvasyāpy abhāva ucyata iti bhātīty ato yojayati---**ātmana** iti. 'Ātmanaḥ' iti śaṣṭhyantenātmanaḥ **parameśvarasya tasmāt** prasiddhād **amuṣmāt** paramātmānaḥ sakāśād **anyo bhāvo nāstīti** yojanā darśitā. **Bhāvaśabdasya** padārthavācivitve **ātmana** ity asya śaṣṭhyantatve'pi ko viśeṣa ity āśaṅkyātrābhipretabhāvaśabdārtham āha---**sṛṣṭir** iti. Tenātra sṛṣṭiḥ sthitisamhārakartā **bhāvaśabdenocyate**. **Parameśvarasya** parameśvarād **anyaḥ** sṛṣṭyādikartā nāstīti yojanā darśitā bhavati. 'Nirūpiteyaṁ trividhā **nirmulā matir ātmani**' ity atra prakṛtāsaṅgataṁ yat kiñcid ucyata ity āśaṅkya, tatrābhipretam artham āha---**anyeneti**. Nety anuvartate, vidvadbhir iti śeṣaḥ. **Tenānyena sṛṣṭiḥ sthitiḥ samhāra iti trividhā matir vidvadbhir na nirūpitā**. Kutah? **Nirmulā---**mūlo prāṇam, tadvarjiteti yojanā darśitā. Uktārthe pramāṇam āha---**anyasmād** iti. '**Idam guṇamayam viddhi trividham māyayā kṛtam**' ity etad api prakṛtāsaṅgataṁ kiñcid ucyata iti bhātīty ato yojayati---**anyata** iti. **Mayaṭaḥ** prādhānyārthasvam abhipretya '**guṇādhīnam**' ity uktaṁ astv evaṁ yojanā, tathāpi prakṛte kvopayoga ity āśaṅkya pramāṇenaiva prakṛtopayogaṁ darśayati---**guṇeti**. **Satvādiguṇatraya-sambandhayogyānām** jīvānām evānyata utpattiyādyāḥ syuḥ **sarvadā nirguṇasya** satvādi-guṇarahitasyāśya viṣṇoḥ **sargādyā anyato**'nyasmāt **kutaḥ syur** ity arthaḥ. '**Tasmān na hy ātmano'muṣmād anyo bhāvo nirūpito** ity-ādyuktasyopapādanam kriyate ity ato nāsaṅgatoktir iti bhāvaḥ. (*Dīpikā* 11.28.6-7)

Chalāri Nārāyaṇācārya

'**Ātmaiva tad idam**' iti śloke yad **viśvaṁ sṛjati sṛjyate** ca, **trāti trāyate** ca, **tad idam viśvaṁ ātmaiva** paramātmāsvārūpam eva bhavati. Yato viśvaṁ paramātmāsvārūpam, ata '**īśvaro viśvātmā**' ity ucyata iti jagata īśvarasvarūpatvam ucyata ity anyathāpratītinirāsāya---'**sṛjyate trāyate hriyate**' iti kriyayā'pekṣitakartrādyadhyāhāreṇa ślokaṁ yojayati---**idam viśvaṁ** iti. '**Svayaṁ svātmanaiva**' iti kartrādyāhāraḥ. Nanv īśvarasya sṛṣṭyādikam---'Nityo nityānām' (KU 2.2.13), 'Ajo hi nityaḥ śāśvato'yaṁ purāṇaḥ' (KU 1.2.18) ityādiśrutismṛtivriddham katham ucyate? ity āśaṅkāṁ pramāṇenaiva pariharati---**dīpād dīpāntaram** iti. Upāsakāpekṣayā rūpāntarābhivyaktir eva hareḥ sṛṣṭir nāma. Ahaṁ **manuṣyeṣv etāvat kalam āśiṣye** sthāsyāmīti **cintanam** icchā **viṣṇoḥ trāṇam samuddiṣṭam** ity arthaḥ. **Ekībhāvaḥ** samśleṣaviśeṣo viṣṇoḥ samhṛtir nāma. Nanu, viṣṇor mūlarūpasya mukhyasṛṣṭyādyabhāve'pi rāmakṛṣṇādirūpāṇām jīvavat sṛṣṭyāde rāmo daśarathāj jāta ityādi-pramāṇasiddhatvāt tadviṣaya evāyaṁ ślokaḥ tu kim-āvirbhāvarūpamāmukhyasṛṣṭyādiviṣayatvakalpanayeti cen, na. Tathātve rāmakṛṣṇādirūpāṇām jīvād apūrṇatvaṁ syāt. Tac ca śrutyadiviruddham iti bhāvena mūlarūpasyāvatārarūpāṇām ca

pūrṇatve śrutim āha---**pūrṇam ada** iti. **Ado** mūlarūpaṁ **pūrṇam** deśataḥ kālato guṇataś ca vyāptam. **Idaṁ** cāvatārarūpaṁ deśakālaguṇaiḥ **pūrṇam** sṛṣṭyādikāle **pūrṇān** mūlarūpāt **pūrṇam** avatārarūpād **udacyate** udriktaṁ bhavatīty āvirbhavati. Layakāle **pūrṇasya** mūlarūpasya yat **pūrṇam** avatārarūpaṁ, tad **ādāya** tenaikībhūya, **pūrṇam eva** mūlarūpaṁ evāvaśiṣyate'vaśiṣṭaṁ bhavatīty arthaḥ. '**Tasmān na hy ātmanaḥ**' iti śloke **tasmād amuṣmād ātmanaḥ** paramātmano'nyo **bhāvaḥ** padārtho **na hi nirūpitāḥ**, pāramārthikasatyenātmaneyaṁ **trividhā** kārakakriyāphalarūpatrividhajagadviśayā **matir** anirūpitā nitarāṁ **nirūpitā**'bādhitā na bhavati. Kuto yato niṣpramāṇaṁ pramāṇajanyā na bhavatīty apramāṇajanyeti bhedādisarvajagato mithyātvam ucyata iti bhrānti-nirāsāya tat-tātparyārtham āha---**ātmana** iti. **Ātmanaḥ** parameśvarasya. **Tasmāt** paramātmanaḥ. **Bhāvaśabdasya** sattārthatvanirāsāya pramāṇenaiva tad-artham āha---**sṛṣṭiḥ sthitiś ceti**. **Bhāvaśabdam** pramāṇena vyākhyāyedānīm dvitīyārdhārtham āha---**anyena sṛṣṭir** iti. Viśṇoḥ sakāśād **anyena sṛṣṭir** bhavati, **samhāraś** ca bhavatīti **trividhā matir vidvadbhir naiva nirūpitā**. Kutah? ity ato '**nirmulā**' ity uktam. Tasyārthaḥ---'**pramāṇa-varjitā**' iti. Svoktārthe pramāṇam āha---**anyasmād** iti. **Paramātmanaḥ** sakāśād anyasmādd **harer** īśvarasya **sṛṣṭisamhārau sthitiś ca vidvadbhir na nirūpitā**, pramāṇābhāvād iti yojanā. '**Idaṁ guṇamayam** iti śloke **guṇamayam** sattvādiguṇavikāraṁ **trividham** kārakakriyāphalarūpaṁ **idaṁ** jagan **māyayā**'vidyayā **kṛtaṁ** vikalpitaṁ **viddhi**. Yo jñānavijñānanaipuṇaḥ samuditam etaj jagato'vidyākalpitatvaṁ vidvān na jñānāti, saḥ nindati na ca stauti loke sūryavac caratīti jagan mithyātvajñānam eva nindāstutyakaraṇe kāraṇaṁ vadan niyantrtvena loke karaṇaṁ praty api kāraṇaṁ ity api bhrāntir bhavati. Tannirāsāya tattātparyārtham āha---**anyata** iti. '**Anyataḥ sṛṣṭiḥ**' ity ārabhya iti **traya** ity antavākyenedaṁ **trividham** iti bhāgavatavākyam vyākhyātaṁ bhavati. '**Guṇamayam**' ity asyārthaḥ---'**guṇapradhānam**' iti. Tasyāpy arthaḥ '**sattvādiguṇādhīnam**' iti. Evaṁ svayaṁ padārtham uktvā, pramāṇena tadabhiprāyam āha---**guṇasambandhayogyānām** iti. **Guṇasambandhayogyānām** sattvādiguṇasambandhayogyānām **nirguṇasya** sattvādiguṇasambandhaśūnyasyāsyā viśṇoḥ. (*Prabodhinī* 11.28.6-7)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Acid viśva anugraha o nigrhakārī ātmaprabhu ha-ite jāta, rakṣita o tānhāte praviṣṭa ha-ibāra yogya. Ātmāra bahiraṅgā śakti ha-ite viśva sṛṣṭa, rakṣita o vinaṣṭa haya. Naśvaratā-dharma viśve-i ābaddha evaṁ hari-vimukha baddha-jīvera tāt-kālīka bhūmikā-mātra. Sarva-śakti-sampanna prabhura ātma-svarūpe kāla-dharmake vibhakta karibāra śakti nihita āche evaṁ bhagavad-vimukha vyaktidigera naśvara-saṅga vidhānārtha bahiraṅgā śaktite āvaraṇī o vikṣepātmikā śakti-dvaya arpaṇa kariyāchena. Sutarām viśva bhagavad-adhiṣṭhāna ha-ite pṛthag padārtha nahe. Kintu viśvera apūrṇatā bhagavad-dharmera pūrṇatāra sahita samāna nahe. Ananta-kalyāṇa guṇaika-vāridhi cid-ānanda vibhu bhajanakārigaṇera priya. Bhajana-hīna vyaktigaṇera janya viśve bhoga-samūha avāstava-vastu-rūpe janma-lābha kariyāche. Baddha-jīvera bhoga-dhāraṇāya dhṛta ha-ibāra upayogī viśve anitya dharma-samūha nihita āche. Sei prakāra dharma vaikunṭhe nā-i. Abhāva, anupādeyatā, duḥkha prabhṛti vaikunṭhe vā goloke nā thākāya viśvera sahita golokera bheda-dharma avasthita. Bheda thākile-o uhā ātmāya sarvato-bhāve paryavasita. Sṛṣṭa-padārtha-samūha paramātmā ha-ite udbhūta triguṇa-dharmātmaka; paramātmāya kevala triguṇa-dharma abhivyakta nā thākāya ananta-cidguṇa-samūha triguṇa ha-ite pṛthag o viśuddha-sattva-viśiṣṭa. Kintu triguṇera kriyāgulira sahita nikhila sadguṇa-rāsira sausaḍṛṣya āche. Bhagavānke triguṇera kārya-viśeṣa baliyā vicāra karāya bhāva-viparyaye bhogī baddha-jīvera sevā-vimukhatā ha-ite anitya, ajñāna-puṣṭa o duḥkha-saṁyukta prabhṛti bodha ha-iyā thāke. Īśvare asampūrṇatāra āropa guṇa-jāta abhijñātā ha-ite-i udbhūta haya. Prakṛta prastāve saccidānanda ātma-vastute ai-rūpa avaratā, heyatā, anupādeyatā o paricchinatā nitya-kāla varjita

āche. Ei guṇa-jāta viśva acicchakti-pariṇati ha-ite māyāra dvārā jāta. Bhagavānera vikṣepātmikā o āvaraṇī śaktike bahiraṅgā śakti kahe. Uhā-i māyā. Cinmayī māyā acit-prasavinī ha-iyā jīva-māyāke arthāt jīvātmāke prabhu ha-ibāra pralobhana dekhāiyā tāhāke ahaṅkāra-vimūḍhātmā karite samartha. Cicchakti-bale kevalā bhaktira āśraye jīvera māyika tapasyāra pravṛtti dhvaṁsa ha-iyā nitya sevonmukhatā-rūpa prema-bhakti guṇamaya jagatera bhokṛtva nāśa kare. (*Gauḍīya-bhāṣyavivṛti* 11.28.6-7)

Text 8

**Etad vidvān maduditaṁ jñānavijñānanaipuṇaṁ
Na nindati na ca stauti loka carati sūryavat. (11.28.8)**

Anvayaḥ---Jñānavijñānanaipuṇaṁ (jñānavijñānāyor naipuṇaṁ niṣṭhābhūtaṁ) **maduditaṁ** (mayoktaṁ) **etat** (pūrvoktatattvaṁ) **vidvān** (jānan janaḥ) **na nindati na ca stauti** (kasyāpi nindāstuṭi na karoti, kiṁ ca) **sūryavat loka vicaret** (sūryatulyaḥ samo bhūtvā bhramet).

Anuvāda---Yini jñāna-vijñānera parākāṣṭhāsvarūpa āmāra upadiṣṭa pūrvoktatattva avagata hana, tini kāhāra-o stuti vā nindā nā kariyā sarvatra suryatulya samabhāvāpanna ha-iyā vicaraṇa kariyā thākena. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.8)

Śrīdhara

Jñānavijñānāyor naipuṇaṁ niṣṭhām. **Sūryavat** samo bhūtvā. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.8)

Varṁśīdhara

Jñānaṁ śāstrotthaṁ, **vijñānaṁ** anubhavas, tayoh padārthavivecanavākyaṛthatadabhedakauśalaṁ **vidvān** nindyopādhīnām mithyātvād ātmanaś caikyān **na nindati na ca stauti**, kintu **sūryavad** asaṅgaḥ---yathā sūryaḥ śucyaśucisthānaṁ prakāśyaṁ chucir aśuciś ca na bhavati, tadvad ity arthaḥ. Phalitam āha---ata **etan maduditaṁ** matproktaṁ **jñānavijñānāyor naipuṇyaṁ** jānan **sūryavat** samaś **carati**. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.8)

Sudarśana Sūri

Jñānavijñānanaipuṇaṁ prakṛtyātmavivekajñānaṁ brahmātmakatvavijñānakauśalam. (*Śukapakṣīya* 11.28.8)

Vīrarāghavācārya

Etad iti. **Jñānavijñānanaipuṇaṁ---jñānaṁ** prakṛtipuruṣayoh parasparavailakṣaṇyajñānaṁ, **vijñānaṁ** tābhyām paramapuruṣasya vilakṣaṇatvajñānaṁ, tatra **naipuṇaṁ** kauśalaṁ **vidvān na nindati, nāpi ca stauti**, kintu **sūryavad** guṇadoṣābhiniveśarahitaś **carati** cared ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.8)

Vijayadhvaṇa Tīrtha

‘Parasvabhāva’ (Bhāg 11.28.1) ityādiśikṣitajñānaphalam āha---**etad vidvān** iti. **Maduditaṁ etad vidvān**. (*Padaratnāvalī* 11.28.8)

Jīva Gosvāmī

Tasmād upakrāntam eva phalitam ity āha---**etad** iti. (*Kramasandarbhā* 11.28.8)

Viśvanātha

Ata **etan maduditaṁ** maduktaṁ **jñānavijñānāyor** naipuṇyaṁ **vidvān** jānan **sūryavat** samo bhūtvety arthaḥ. (*Sārāthadarśinī* 11.28.8)

Śukadeva

Upadiṣṭaviśayakayathāvajjñānasya mātmyaṁ kathayann upasamharati dvābhyām---**etan maduditaṁ** mayoktaṁ **jñānavijñānāyor naipuṇyaṁ** niṣkarṣārtharūpaṁ **vidvān** viśeṣeṇa jānan, **sūryavat** samacittaḥ, stutinindārahitaḥ san **loke carati**. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.8)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Bhagavān ha-ite prakāṣita vijñānātmaka jīvera bhoganipuṇatāya advayajñāna vrajendranandanera anubhūti-rāhityake-i jñāna baliyā ye ajñānīra dhāraṇā, uhāke praśamsā vā nindā karā vijñānera kartavya nahe. Bhagavad-bhakta jāgatika vyāpārake praśamsā vā nindā karena nā. Bhagavad-icchā-krame-i tānhāra bahiraṅgā śakti pariṇatike naśvara satya jāniyā uhāra sahita vāstava satyake ‘eka’ mane karena nā. Baddha-jīvera svarūpopalabdhi ha-ile ajñāna tirohita haya. Takhana viśva-bhoga-pipāsā tānhāra āra thāke nā.

Sūrya ye-rūpa sarvatra vicaraṇa karena, tad-rūpa cid-acid-viveka-sampanna vyakti brahmāṇḍa o vaikuṇṭhara sarvatra sarva-vastura paridarśane samartha. Sevonmukhatāya vaikuṇṭha-dāsyā, āra sevā-rāhityamayī bhogonmukhatāya jaḍa-jagate prabhutva. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.8)

Text 9

Pratyakṣeṇānumānena nigamenātmasaṁvidā

Ādyantavad asaj jñātvā niḥsaṅgo vicared iha. (11.28.9)

Anvayaḥ---Pratyakṣeṇa anumānena nigamena (śruti-pramāṇena) **ātma-saṁvidā** (svānubhavana ca viśvam) **ādyantavat** (srṣṭi-nāśa-yuktam atah) **asat** (mithyā-bhūtaṁ) **jñātvā niḥsaṅgaḥ** (san) **iha** (saṁsāre) **vicaret**. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.9)

Anuvāda---Pratyakṣa, anumāna, śruti-vākya evaṁ svīya-anubhava-dvārā ei viśvake utpatti-vināśāṁ mithyā padārtha jāniyā niḥsaṅgabhāve saṁsāre vicaraṇa karibena.

(*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.9)

Śrīdhara

Etanniṣṭhāprāptyupāyam āha---**pratyakṣeṇeti**. Yad **ādyantavat** dvaitaṁ, tad **asad** iti **jñātvā, niḥsaṅgo vicaret**. Ādyantavattve pramāṇāni pratyakṣādīni. Tatra **pratyakṣeṇa** ghaṭādi, **anumānena** sāvayavatvena dṛśyaṁ pṛthivyādi, **nigamenā**pratyakṣam ākāśādi. **Ātmasaṁvidā** svānubhavana sarvaṁ dṛśyam **ādyantavad asac** ceti **jñātvā. Niḥsaṅgas** tadāsaktiśūnyaḥ.

(*Bhāvārthadīpikā* 11.28.9)

Rādhāramaṇa Dāsa Gosvāmī

Ādyantavaj janmanāśavat **asad** iti svatantrasattābhyupagame tu mithyābhūtam eveti **jñātvā. Sāvayavatveneti pṛthivyādi** ādyantavat. Sāvayavatvāt ghaṭādivat yan naivaṁ, tan naivaṁ yathātmēti. **Nigamena**---‘Tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ’ (TU 2.2.1) ity-ādivedena. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.9)

Vaṁśīdhara

Etanniṣṭhā jñānavijñānaniṣṭhā. Pṛthivyādi asat sāvayavatvāt, ghaṭādivat. **Nigamena** vedena---‘Neha nānāsti kiñcana’ (KU 2.1.11) iti, ‘Tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ’ (TU

2.2.1) ityādi-śruter ākāśādīnām janyatvenānityatvād yaj janyaṁ, tad vināśīti vyāpteḥ. **Svānubhavenāpi sarvam asad** drśyata eveti. **Ādyantavaj** janmanāśavat. ‘**Asat**’ iti---svatantra-sattvānabhyupagame tu mithyābhūtam eveti **jñātvā, sāvayavatveneti**---pṛthivyādi ādyantavat sāvayavatvāt, ghaṭādivat---yan naivaṁ, tan naivaṁ, yathātmēti. **Nigamena**---‘Tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ’ (TU 2.2.1) ityādivedena. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.9)

Sudarśana Sūri

Pratyakṣeṇa chinnānām dehasyāṅgulyādyavayavānām anātmavtvaṁ pratyakṣam. Evam evety anumānavad avayavāntarāṇām anātmavtvasiddhiḥ. ‘Na jāyate mriyate’ (KU 1.2.18) ityādir **nigamaḥ** dehasyāvasthābhede sati aham ity ekarūpātmānubhavaś ca dehasyānātmavtve hetuḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.9)

Vīrarāghavācārya

Sūryavac cared iti dr̥ṣṭāntamukhenābhimatam arthaṁ dār̥ṣṭāntike spaṣṭayati---**pratyakṣeṇeti**. **Pratyakṣā**dibhiḥ kṛtsnam ābrahmakīṭaṁ śarīrajātam **ādyantavat** utpattinidhanavad **asat** ātmano’nyasyeti **jñātvā niḥsaṅgaḥ** kvāpy anāsakta **iha** loke **vicaret**. Aṅgulyādyavayava-vicchede’py ātmanas tadadarśanād bhinnānām dehāvayavānām anātmavtvaṁ **pratyakṣam**, evam evety anumānād avayavāntarāṇām anātmavtvasiddhiḥ, ‘Na jāyate mriyate’ (KU 1.2.18) ity-ādi-**nigamaḥ** dehasyāvasthābhede saty apy aham ity ekarūpātmānubhavād api dehasyānātmavtvasiddhiḥ. (*Bhāḡavatacandrikā* 11.28.9)

Vijayadhvaḡa Tīrtha

‘Sūryavat’ (Bhāḡ 11.28.8) ity uktam dār̥ṣṭāntike katham? ity ato vivṛṇoti---**pratyakṣeṇeti**. Pratyakṣādi pramāṇabalenedaṁ guṇamayam ādyantavattvād **asad** asamartham, asvatantram iti **jñātvā**---‘Asamartham asat proktaṁ samartham sat prakīrtitam’ iti vacanāt asattvaṁ na śūnyatvam atrābhipretam. **Iha** jagati **niḥsaṅgo** nirlepaḥ. **Nigamena** vedenātmasaṁvidā sāksīṇā. (*Pada-ratnāvalī* 11.28.9)

Jīva Gosvāmī

Atra dvividhaṁ dvaitam---avayavarūpaṁ paramātmētarakalpītāvayavirūpaṁ ceti. Tatra pūrvaṁ janmanāśavat, uttaraṁ tv asad evety ubhayatrāpi tadvilakṣaṇa ātmā na saktaḥ, tatas tat-tatsaṅgaṁ tyajed ity upasaṁharati---**pratyakṣeṇeti**. **Ādyantavat** janmanāśavat. (*Krama-sandarbhā* 11.28.9)

Viśvanātha

Pratyakṣeṇādyantavat ghaṭādi, **anumānenādyantavat** dr̥śyaṁ pṛthivyādi, **nigama-**vākyenāpratyakṣam **ādyantavad** ākāśādi, **ātmasaṁvidā** svānubhavena sarvaṁ cidbhinnam dr̥śyam **ādyantavat asac** ceti **jñātvety** arthaḥ. (*Sārārthadarśinī* 11.28.9)

Śukadeva

Kiṁ kṛtvā na nindati, na ca stauti? Tad āha---**pratyakṣeṇeti**. Stutinindayor viśayabhūtam idaṁ devamanuṣyādirūpaṁ triguṇakāryaṁ dehādi **pratyakṣā**di pramāṇabalena **ādyantavat**, tata evāśad akiñcitkaram anityaṁ vā **jñātvā, niḥsaṅgo vicared** ity anvayaḥ. Tatra **pratyakṣeṇa** chedanadāhanād dehanāśadarśanāt devādidēhā ādyantavanto’ta evānityāḥ kāryatvān manuṣyādi-dehavād ity **anumānena, nigamena** vedena ‘Nārāyaṇād brahmā jāyate’ ity ārabhya ‘Sarvā devatāḥ sarve ṛṣayaḥ sarvāṇi ca bhūtāni nārāyaṇād eva samutpadyante nārāyaṇāt pravartante nārāyaṇe praliyante’ (TVU 1) ity-ādinā brahmarudrādidēhānām eva janmatvān manāṁ ‘Na

jāyate mriyate vā vipaścīt’ (KU 1.2.18), ‘Na jāyate mriyate vā kadācin nāyaṁ bhūtvā bhavitā vā na bhūyaḥ’ (Bg 2.20), ‘Vāsāmsi jīrṇāni yathā vihāya navāni gṛhṇāti nara’parāṇi’ (Bg 2.22) ity-ādi-śrutibhir niṣiddhatvāt, **ātmasamvidā**---**ātmano** dharmabhūtajñānaṁ samvit, tayā suṣupty-ādyavasthāsu ātmavyatirikṭasya sarvasyānanubhavāt, tasmād **iha** loke **niḥsaṅgaḥ** rāga-dveṣa-saṅga-leśavarjitaḥ san **vicaret**. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.9)

Madhva

‘Asamartham **asat** proktaṁ sat samartham prakīrtitam’ iti ca.
(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.9)

Ayi Naraharyācārya

‘**Pratyakṣeṇānumānena nigamenātmasamvidā / Ādyantavad asaj jñātvā niḥsaṅgo vicared iha**’ ity atra ādyantavad viśvaṁ pratyakṣādinā’sat jñātvā niḥsaṅgaḥ sann iha jagati vicared ity ucyate, tad anupapannam. **Pratyakṣeṇa** viśvasyāsatyatvāgrahaṇāt pratyuta san paṭaḥ san ghaṭa iti satyatvasyaiva grahaṇāt pratyakṣabādhe cānumānādīnām aprāmāṇya-prasaṅgenānumānādīnāpi viśvāsatyatvāgrahaṇād ity āśaṅkyātrābhipretā**sat**padārtham pramāṇenāha---**asamartham** iti. Tena pratyakṣādinā viśvam **asad** asamartham **jñātvā**, tatra **niḥsaṅgaḥ** sann **iha vicared** iti yojanā darśitā. (*Dīpikā* 11.28.9)

Chalāri Nārāyaṇācārya

Pratyakṣeṇānumāneneti śloke pratyakṣādipramāṇenā**dyantavaj** jagad **asan** mithyeti **jñātvā**, **niḥsaṅgo vicared** iti jaganmithyātvam ucyata iti bhrāntim pramāṇenaiva nivārayati---**asamartham asad** iti. (*Prabodhinī* 11.28.9)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Ātmavidgaṇa pratyakṣa, anumāna o śabdera pramāṇa-bale pariṇāma-śīla jagatera ādi o anta avagata ha-iyā viśvake nitya-sthāyī avikṛta vastu baliyā mane karena nā. Viśva vastura pariṇati vā vikāra---e-rūpa vicāra kona ātma-vit karite pārena nā. Anitya-dharma nityāvasthita dharmera sahita pṛthak---ei vicāre jagatke asat balā haya. Asat ha-ite jagatera sattāra utpatti ha-ibāra kathā śrutite drṣṭa haya. Vikāri jagatera asat ha-ite adhiṣṭhita ha-iyā nityatvera parivarte naśvaratā avaśyam-bhāvī. Yāñhārā pratyakṣa, anumāna o śabdera pramāṇa-bale jāgatika sad-asat ha-ite pṛthak vastu bhagavaj-jñāna lābha karena, sei ātma-vid puruṣagaṇa jagate avasthita ha-iyā anāsakta-bhāve vicaraṇa karena. Niḥsaṅga-śabde bhaktajana-saṅga o bhajana-parityāga vihita haya nā-i. Viśuddha-sattva-hṛdaya-i niḥsaṅgatvera o nirjanatvera jñāpaka. (*Gauḍīya-bhāṣya-vivṛti* 11.28.9)

Text 10

Śrī-uddhava uvāca---

Naivātmano na dehasya saṁsṛtir draṣṭṛdrṣyayoḥ

Anātmavadrṣor īśa kasya syād upalabhyate. (11.28.10)

Anvayaḥ---Śrī-uddhava uvāca---(He) īśa! Anātmavadrṣoḥ (jadājadayoḥ) draṣṭṛ-drṣyayoḥ ātmanaḥ saṁsṛtiḥ na eva syāt (tathā) dehasya (api) na (na syāt, tadā) kasya (iyaṁ saṁsṛtiḥ) upalabhyate (drṣyate). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.10)

Anuvāda---Śrī-uddhava balilena,---He prabho! Yadi jaḍa dṛśya-padārtha, cetana draṣṭṛ-vastu ātmā, kimvā deha---ihādera madhye kāhāra-o saṁsāra-daśā nā haya, tāhā ha-ile ei saṁsāra kāhāra dṛṣṭa ha-iteche? (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.10)

Śrīdhara

Nanu, yady ātmasaṁvidā sarvaṁ dṛśyam asad ity ucyate, tarhy ātmā svaprakāśo dehādi-dvaitaṁ ca jaḍam ity uktaṁ syāt, tathā ca saṁsārapratibhāso na ghaṭeteti codayati---**naiveti**. **Anātmavadr̥ṣor** jaḍājaḍayoḥ. Atra hetuḥ---**draṣṭṛdṛśyayor** iti. **Nātmanaḥ** saṁsāraḥ, svaprakāśatvāt. Nāpi dṛśyasya, jaḍatvād ity arthaḥ. Tarhi mā bhūd dvayor api, tatrāha---**upalabhyata** iti. (*Bhāvērthadīpikā* 11.28.10)

Anvitārthaprakāśikā

Neti. ‘**Draṣṭṛdṛśyayor**’ iti hetugarbhe kramād ātmānātmanor viśeṣaṇe. Tathā ca, he **īśa**! **Saṁsṛtiḥ** sukhaduḥkḥādyanubhavarūpā **ātmano naiva** sambhavati, tasya draṣṭṛtvena svaprakāśatvāt. Taddhetukarmasu pravṛttiyasambhavāt **nāpi dehasya** sā sambhavati, tasyānātmatvena jaḍatvāt. Evaṁ dvayor madhye **kasya syāt**, kasyāpi na sambhavati, tathā’py **upalabhyate**’taḥ kathaṁ seti vada. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.10)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Tathā ca ātmanaḥ svaprakāśatve dvaitasya ca jaḍatve sati. **Codayati** dūṣaṇam upanyasya pṛcchati. **Atra** dehātmanor jaḍājaḍatve. **Upalabhyate** janmamaraṇādīsaṁsṛtir anubhūyate iti anubhavasiddhasyāpalāpāyogād ity arthaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.10)

Vaṁśīdhara

Atra saṁsārāsambhavam ākṣipati---**nanv** iti. Bhavatv iti cet, āha---**tathā ceti**. **Saṁsārasya pratibhāsaḥ** pratītiḥ. **Atra** jaḍājaḍatve. Dvayor dehātmanor api iṣṭāpattim āha---**mā bhūd** iti. Iṣṭāpattim pariharati---**upalabhyata** iti. Nanv ādyantayor asattve’pi madhye yāvat sattvaṁ pratiyate, tāvat kasya saṁsāras syāt, draṣṭur dṛśyasya vā? ity āha---**naiveti**. **Draṣṭṛdṛśyayor**---**draṣṭā** jīvo **dṛśyo** dehas, tayor dvayor api saṁsṛtir na sambhavet. Tat kutaḥ? **Anātmavadr̥ṣoḥ**---deho hy **anātmā** jaḍas, tasya saṁsāraduḥkḥānubhavyāsambhavāt, jīvo hi **svadr̥k** svataḥ-siddhajñānaḥ, tasya jñānalopāsambhavāt. Bhī’stu dvayor api, tatrāha---**upalabhyate**’nubhava-siddhasyāpalāpāyogyatvād ity arthaḥ. (*Bhāvērthadīpikāprakāśa* 11.28.10)

Sudarśana Sūri

Anātmavadr̥ṣoḥ dehātmanoḥ. (*Śūkapakṣīya* 11.28.10)

Vīrarāghavācārya

Yadi dehātmanāu mitho’tyantavilakṣaṇau kasya tarhi sukhaduḥkḥānubhavātmakaḥ saṁsāra iti pṛcchati---**naiveti**. **Ātmano na saṁsṛtiḥ** svataḥśuddhasvarūpatvāt, **naiva dehasya** jaḍatvād iti bhāvaḥ. **Anātmavadr̥ṣor** jaḍayos, tatra hetur---**draṣṭṛdṛśyayor** dehātmanor madhye. He **īśa**! **Kasya syāt saṁsṛtir** ity anuṣajyate, na kasyāpīty ata āha---**upalabhyata** iti. Sukha-duḥkḥānubhavo dṛśyate hy ataḥ pratyakṣavirodhān na saṁsṛtir apahnotuṁ śakyeti bhāvaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.10)

Vijayadhvaṇa Tīrtha

Svaparakāśatvena dehaparamātmānoḥ jaḍatvena saṁsārāsambhavaṁ jñānann apy uddhavo vivekārthaṁ lokadayāluḥ prcchati---**naiveti**. ‘Niḥsaṅgaḥ’ (Bhāg 11.28.9) ity anena prastutaḥ saṅgalakṣaṇaḥ saṁsāraḥ kasya**ātmano** harer, uta **dehasya**? **Draṣṭṛdṛśyayor** ubhayor api **na** sambhavati---**anātmāsvadṛśor** anātmātvāj jaḍatvāt dṛśyasya, svadṛkṭvāt svayamprakāśatvāt draṣṭur, ataḥ **kasyeyam saṁsṛtir upalabhyate**. (*Padaratnāvalī* 11.28.10)

Jīva Gosvāmī

Yady evaṁ jīvasya saṁsāranāśārtham upadeśo’yaṁ kṛtas, tatrāśaṅkate---**naiveti**. (*Krama-sandarbha* 11.28.10-11)

Viśvanātha

Nanu, ādyantayor asattve’pi madhye yāvat sattvaṁ pratīyate, tāvat kasya saṁsāraḥ syāt---draṣṭur dṛśyasya vety āha---**naiveti**. **Draṣṭṛdṛśyayor**---**draṣṭā** jīvo **dṛśyo** dehas, tayor dvayor api **saṁsṛtir na** sambhavet. Kutah? **Anātmāsvadṛśor**---deho hy **anātmā** jaḍas, tasya saṁsāra-duḥkhānubhavasāyāsambhavāt, jīvo hi **svadṛk** svataḥsiddhajñānaḥ, tasya jñānalopāsambhavāt, māstu dvayor api. Tatrāha---**upalabhyata** iti. (*Sārārthadarśinī* 11.28.10)

Śukadeva

‘Niḥsaṅgo vicaret’ (Bhāg 11.28.9) ity uktaṁ, tatra saṅgalakṣaṇapratīteḥ tasya dehātmanor ubhayor asambhavaṁ matvo’bādhitapratīteś ca sandihya prcchati---**naiveti**. He **īśa**! Saṅgalakṣaṇā **saṁsṛtir** dehātmanor madhye **kasya syāt**? Tatra **naivātmano na dehasya**. Tatra hetuḥ---**anātmāsvadṛśor**, ata eva **draṣṭṛdṛśyayor** ātmanaḥ svadṛkṭvāt draṣṭṛtvāc ca **dehasyānātmātvāt** dṛśyatvāc ca na ghaṭate ity arthaḥ. Nāsti saṁsāra ity api nety āha---**upalabhyate** devadattasya putro jātaḥ, yajñadatto mṛtaḥ sukhaduḥkhaharṣaśokamohaviśādādi-lakṣaṇaiḥ pratyakṣata **upalabhyate**, sarvair jñāyate ity arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.10)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Saṁsārera prati darśaka o dṛśya---bhāva-dvaya ātmā vā dehe ha-ite pāre nā. Anātmāra dṛṣṭi-śakti nā-i evaṁ ātmāra ātma-darśana vyatīta dvitīyābhīniveśa nā-i. Sutarām ei dui vastura saṁsārera prati darśaka o dṛśya-sambandha ki-rūpe ha-ite pāre? (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.10)

Text 11

Ātmāvyayo’guṇaḥ śuddhaḥ svayaṁjyotir anāvṛtaḥ
Agnivad dāruvad acid dehaḥ kasyeha saṁsṛtiḥ. (11.28.11)

Anvayaḥ---(Yataḥ) **ātmā avyayaḥ** (avinaśvaraḥ) **aguṇaḥ** (guṇa-samparka-sūnyaḥ) **śuddhaḥ agnivat svayaṁ-jyotiḥ** (sva-prakāśaḥ) **anāvṛtaḥ** (nirlepaś ca bhavati, tathā) **dehaḥ ca dāruvat** (prakāśya-kāṣṭhavat) **acit** (jaḍo bhavati, tataḥ) **iha kasya saṁsṛtiḥ** (saṁsāro bhavet). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.11)

Anuvāda---Ātma-vastu guṇa-samparka-sūnya, avinaśvara, śuddha, agni-tulya sva-prakāśa o nirlepa evaṁ deha prakāśya-kāṣṭha-tulya jaḍa-padārtha; sutarām iha-loke kāhāra saṁsāra daśā ha-iyā thāke? (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.11)

Śrīdhara

Etat prapañcayati. Avyayatvādipañcaviśeṣaṇair nāśādipuṇyāpuṇyājñānaparicchedānām asambhavaṁ darśayati. Hetuhetumattvaṁ tu yatheṣṭam. **Acij** jadaḥ. Ayaṁ bhāvaḥ---yathaivāgni-dāruṇor bhedenānupalambhe’pi dāru prakāśyam evāgniś ca prakāśakaḥ, tathā dehātmanor apīti na saṁsṛtis, tayor anyatarasyāpi ghaṭata iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.11)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Etat saṁsārāghaṭanam. **Pañcaviśeṣaṇair** iti avyayatvān nāśādyasambhavaṁ, nirguṇatvād rāgādyasambhavaṁ, śuddhatvāt puṇyapāpāsambhavam, svayamjyotiṣtvād ajñānāsambhavam, anāvṛtatvāt paricchedāsambhavam ity arthaḥ. **Iha** dehātmanor madhye. Drṣṭāntasyāspṛṇatvād **ayaṁ bhāva** iti. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.11)

Vaṁśīdhara

Etat saṁsṛtyasambhavam. **Yatheṣṭam** avyayatve’guṇatvam, agūṇatve’vyayatvam ity evaṁ svecchayā. Atrāśayam āha---**ayaṁ bhāva** iti. **Tayor** dehātmanoḥ. **Anyatarasya** dvayor ekasyāpi. **Etat** saṁsārāghaṭanam. **Pañcaviśeṣaṇair** iti avyayatvān nāśādyasambhavaḥ, agūṇatvād rāgādy asambhavaḥ, śuddhatvāt puṇyapāpāsambhavaḥ, svayamjyotiṣtvād ajñānāsambhavaḥ. **Anāvṛto** na kenāpy āvṛtaḥ vastuto na baddha iti bandhābhāvaḥ. Aparicchinna ity arthaḥ. Dehaḥ prakāśya eva, jīvātmā prakāśakaḥ. Kintu---svaparamātmaprakāśita iti. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.11)

Sudarśana Sūri

Abhipretam vivṛṇoti---**ātmavyaya** iti. Ātmasvarūpasya parīśuddhatvena śāstrair upadiṣṭatvāt sukhaduḥkhānubhavarūpasya saṁsāro’ nupapannaḥ dehasyācittvān na duḥkhānubhavaḥ tat katha saṁsāra ity arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.11)

Vīrarāghava

Saṁsṛtyasambhāvanāyām viśinaṣṭi---**ātmēti**. **Svayamśabdaḥ** pūrvottarābhyām sambadhyate. **Svayam** ātmanā **śuddhaḥ**, svabhāvataḥ śuddha ity arthaḥ. **Svayamjyotiḥ** svayamprakāśaḥ ananyādhīnaprakāśaḥ. **Anāvṛtaḥ** karmarūpāvaraṇarahitaḥ. **Agūṇaḥ** sattvādiguṇān āśrayaḥ. **Avyayaḥ** janmamaraṇādivikārahitaḥ. dehatvācijjādaḥ vijātīyayor api dehātmanor avibhāgenāvasthitau drṣṭāntaḥ---**agnivad dāruvad** iti. **Kasyeha saṁsṛtiḥ** ajaḍasyāpy ātmanā svataḥśuddhatvād aśuddhasyāpi dehasya jaḍatvān na kasyāpi saṁsṛtiḥ syād iti praśnārthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.11)

Vijayadhvaja Tīrtha

Dehasthasya harer iyaṁ api na yujyata ity āha---**ātmēti**. **Agnivad** īśvaraḥ, **dāruvad** dehaḥ jīva-pakṣas tu paramātmakoṭāv antarbhūtatvān na pṛthaguktaḥ. **Kasyeti** punaruktir avaśyaparihāra-vaktavyārthā. (*Padaratnāvalī* 11.28.11)

Viśvanātha

Etat prapañcayati---**ātmēti**. **Avyaya** iti nāśādyabhāvaḥ, **agūṇa** iti rāgādyabhāvaḥ, **śuddha** iti pāpapuṇyādyabhāvaḥ, **svayamjyotiḥ** ity ajñānābhāvaḥ, **anāvṛto** na kenāpy āvṛtaḥ vastuto na baddha iti bandhābhāvaś coktaḥ. **Acit** acetanaḥ. Ayaṁ bhāvaḥ---yathaivāgnidāruṇor bhedenānupalambhe’pi dāru prakāśyam evāgniḥ prakāśakaḥ, tathā dehātmanor api dehaḥ prakāśya eva jīvātmā prakāśakaḥ, kintu svaparamātmaprakāśita eva prakāśakaḥ, saṁsṛtis tayor anyatarasyāpi na ghaṭata iti. (*Sārārthadarśinī* 11.28.11)

Śukadeva

Punas tad evopapādayati---**ātmeti**. **Avyayaḥ** avināśī, **aguṇaḥ** guṇakāryarahitaḥ, tataḥ eva **śuddhasvayaṁjyotiḥ**, tata evānāvṛtaḥ svarūpānuvandhyāvaraṇarahitaḥ, anityāvaraṇa ity arthaḥ. Tatra dr̥ṣṭāntaḥ---**agnivat** yathāgniḥ kāṣṭhāvaraṇavān api nirmathya, tato nirgataś cet, kāṣṭham dagdhvā nirāvaraṇa eva prakāśate, tadvad **ātmāpi deho’cit** jaḍaḥ. Tatra dr̥ṣṭānto---**dāruvad** iti. Tasmād ubhayor asambhavāt **kasyeyaṁ saṁsṛtir** iti śaṅkābhiprāyaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.11)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Ātmā---avyaya, triguṇātīta, śuddha svayamprakāśa o apara anātmāra dvārā anāvṛta vastu. Agni ye-rūpa āvaraṇa-śūnya, ajñānādi andhakāra-sambandha-rahita, svayaṁ-jyotirmaya, paraspara āsakti-rahita evaṁ indhana ye-rūpa agnira saṁyoge agni ha-ite pṛthak ha-iyā prakāśya-bhāve avasthita haya, tad-rūpa ātmā o dehera paraspara sambandha. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.11)

Text 12

Śrībhagavān uvāca---

Yāvad dehendriyaprāṇair ātmanaḥ sannikarṣaṇam

Samśāraḥ phalavāns tāvad apārtho’py avivekinaḥ. (11.28.12)

Anvayaḥ---Śrībhagavān uvāca---**yāvat** (yāvat-kālaṁ vyāpya) **dehendriya-prāṇaiḥ** (saha) **avivekinaḥ** (ajñānasya) **ātmanaḥ sannikarṣaṇam** (sambandho bhavet) **tāvat** (tat-kāla-paryantam) **apārthaḥ** (mithyā-bhūtaḥ) **api samśāraḥ phalavān** (sphūrṭi-rūpa-phala-viśiṣṭa eva bhavet). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.12)

Anuvāda---Śrībhagavān balilena---ye-kāla paryanta deha, indriya evaṁ prāṇera sahita avivekī ātmāra sambandha vartamāna thāke, se-kāla paryanta mithyā-bhūta samśāra-o prakāśa-rūpa phala-viśiṣṭa-i ha-iyā thāke. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.12)

Śrīdhara

Satyam, tathāpy ubhayor evaṁ aviveka eva samśārāmbanam ity āha pañcabhiḥ---**yāvad** iti. **Sannikarṣaṇam** sambandhaḥ. Nanv asaṅgasya kutaḥ sambandhas, tatrāha---**avivekinaḥ** ajñāna-kṛta ity arthaḥ. Nanu, svaprakāśasya katham ajñānakṛtaḥ samśāras, tatrāha---**apārtho’pi** mithyā-bhūto’pi. Kevalam **phalavān** phalaṁ sphūrṭir na tu sattvato’sṭity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.12)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Satyam ity ardhāṅgīkāre **tathāpi** dvayor anyatarasya samśārāghaṭane’pi. Dvayor dehātmanoḥ. **Ajñāna-kṛta** iti. **Ajñānam**---‘Bhayaṁ dvitīyābhiniveśataḥ syāt’ (Bhāg 11.2.37) iti nyāyena bhagavad-bahirmukhatvalabdamāyākṛta ātmajñānalopo dehātmabuddhiś, ca tat**kṛta** ity arthaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.12)

Varṇśīdhara

Āṅgīkṛtya pariharati---**satyam** iti. Yady api samśṛter āśrayo nopalabhyate, **tathāpi**ti. **Ubhayor** dehātmanoḥ. **Evaṁ** cijjaḍatvena **aviveko**’jñānam **eva**. Sambandham ākṣipati---**nanv** iti. **Ity artha** iti---ajñānina eva samśāraḥ---‘Rte jñānān na muktiḥ’ (...) iti śruter iti bhāvaḥ. Kvacit tu

avivekita iti pāṭho'sti. Tatrāvivekenetaḥ prāpta iti śakandhvāditvāt pararūpeṇa rūpa-siddhiḥ. Punar āśaṅkate---**nanv** iti. **Ity artha** iti---svapnavad atāttvika eva pratīyate'vidyayeti bhāvaḥ. Suṣuptau dehendriyādisambandhāsattve'pi punaḥ katham saṁsāra ity āśaṅkā tu saṁsāra-bījājñānasya tatra sambhavāt parihāryā. **Satyam** ity ardhāṅgikāre. **Tathāpi** dvayor anyatarasya saṁsārāghaṭane'pi dvayor dehātmanoh. **Ajñānakṛta** iti **ajñānam**---'Bhayaṁ dvitīyābhiniवेशताḥ syāt' (Bhāg 11.2.37) iti nyāyena bhagavadbahirmukhatvalabdhamāyākṛta ātmajñānalopo dehātmabuddhiś ca, tat**kṛta** ity arthaḥ. Aviveko'jāto'trety **avivekitaḥ**. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.12)

Sudarśana Sūri

Svataḥ śuddhasyātmanah prakṛtisambandhenāśuddhatvāt saṁsāra iti pariharati---**yāvad** iti. **Sannikarṣaṇam** sannikarṣaḥ saṁsargaḥ **apārtho**'pi ātmani svata evāvidyamāno'pi **avivekataḥ** ahaṅkāramamakārkṛtapuṇyapāpādhīnaprakṛtisambandhāt **saṁsāra** ity abhiprāyaḥ. 'Avidyā-sañcītaṁ karma' (VP 2.13.70) iti vacanāntarād avivekasya prakṛtisambandhahetutvaṁ karma-dvārā. (*Śukapakṣīya* 11.28.12)

Vīrarāghavācārya

Svataḥśuddhasyāpy ātmanah prakṛtisambandhenāśuddhatvāt saṁsāra iti pariharati---**yāvad** iti. **Yāvad ātmano dehādibhiḥ sannikarṣaṇam** sambandhaḥ, **tāvad** ayāṁ artho'py ātmani svata evā'vidyamāno'pi **saṁsāraḥ** tadāvaho devādyākāraḥ **phalavān** vidyamānakalpaḥ sukhaduḥkha-janaḥ. Kutah? **Avivekato** dehavilakṣaṇasvasvarūpājñānāt avivekakṛtadehādisambandhād eva tasyāśuddhir iti bhāvaḥ. '**Avivekinaḥ**' iti pāṭhe tadātmano viśeṣaṇam avivekādhībhīḥ **sannikarṣaṇam**, tataḥ **saṁsāraḥ phalavān** 'Avidyāsañcītaṁ karma' (VP 2.13.70) iti vacanād avivekasya prakṛtisambandhahetutvaṁ karmadvārā'vagantavyam. Evaṁ cāhaṅkāramamakārkṛtapuṇyapāpādhīnaprakṛtisambandhāt **saṁsāra** ity abhiprāyaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.12)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Jīvasyaiva saṁsṛtir iti bhāvenāha---**yāvad** iti. **Ātmano** jīvasya **yāvad dehendriyaprāṇaiḥ sannikarṣaṇam** sambandhaḥ, **tāvat saṁsāraḥ**. Kasyety ata uktam---**avivekina** iti. Nityānandād **apārtho'pi avivekinaḥ** iti viśeṣaṇād vivekino mokṣahetutvāt **phalavān** api---'Phalavān mokṣahetutvān nityānandād apārthakaḥ / Jīvātmanas tu saṁsāraḥ svapnavac cañcalatvataḥ' iti vacanāt. (*Padaratnāvalī* 11.28.12)

Jīva Gosvāmī

Siddhāntayati---**yāvad** iti. **Sannikarṣaṇam** sambandhaḥ. Atra hetuḥ---**avivekinaḥ**. Atrāvivekitvaṁ---'Bhayaṁ dvitīyābhiniवेशताḥ syāt' (Bhāg 11.2.37) ity anusāreṇeśājñāna-bhāvalabdhamāyākṛta ātmajñānalopo'tasmiṁs tadbhāvaś ca. (*Kramasandarbhā* 11.28.12)

Viśvanātha

Satyam. Jīvasyāviveka eva saṁsārāmbanam ity āha pañcabhiḥ---**yāvad** iti. **Sannikarṣaṇam** sambandhaḥ. **Tāvad evāpārtho** mithyābhūto'pi **saṁsāraḥ phalavān** phalati. Na saṅgasya kutah sambandhas, tatrāha---**avivekinaḥ** ajñānakṛta ity arthaḥ. (*Sārārdhadarśinī* 11.28.12)

Śukadeva

Svataḥśuddhasya svayamprakāśasyāpy ātmanah svānādyajñānanimittaprakṛtikāryadehādī-sambandhāt saṁsāra ity abhiprāyeṇa tatparihāram āha---**yāvad** iti. Satyam uktam ātmanah

svānādyajñānanimittah. Prakṛtikāryadehādisambandhāt saṁsāra ity abhiprāyeṇa tatparihāram āha---**yāvad** iti. Satyam uktam ātmanaḥ saṁsāro'pārtho'pi yady api svarūpanirūpito na bhavati, tathāpi **avivekinaḥ yāvad dehendriyaprāṇair ātmanaḥ sannikarṣaṇam** āvaraṇalakṣaṇa-saṁsargaḥ **phalavān** sukhaduḥkhādibhāgittvam asty evety arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.12)

Madhva

‘**Phalavān** mokṣahetutvān nityānandād **apārthakaḥ**
Jīvātmanas tu **saṁsāraḥ** svapnavac cañcalatvataḥ’ iti tattvaviveke.
(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.12)

Ayi Naraharyācārya

‘**Yāvad dehendriyaprāṇair ātmanaḥ sannikarṣaṇam / Saṁsāraḥ phalavāms tāvad apārtho'py avivekinaḥ**’ ity atrāpārtho'pi **phalavān** iti viruddham ucyata iti bhātīty ataḥ pramāṇenaivāviruddhārtham āha---**phalavān** iti. **Saṁsāro** hi **jīvātmanaḥ** jīvasya śravaṇādi-sampatyā mokṣo bhavatīti **phalavān** ity ucyate. **Nityānandāḥ** jīvasya nityānandasvarūpatvād duḥkhādirūpasāṁsāro'pārthakaḥ nirarthaka ity ucyate'to na virodha iti bhāvaḥ. Nirarthakatve katham ahaṁ duḥkhīti pratyaya ity ata uktam avivekena iti svasvarūpaṁ sukhavarūpam ajānata evāhaṁ duḥkhīti bhrāntīyā duḥkhaṁ jīve bhavatīti bhāvaḥ. **Svapnavac cañcalatvata** ity anena viśvasya yatra svapnadṛṣṭāntoktis, tatra mithyātvam ucyata iti bhrāntir nirākṛtā. **Cañcalatvataḥ** kṣipranāśāt saṁsāraḥ svapnavad ity arthaḥ. (*Dīpikā* 11.28.12)

Chalāri Nārāyaṇācārya

Yāvad dehendriyaprāṇair iti śloke'vivekino'py **ātmano yāvad dehendriyaprāṇaiḥ sannikarṣaḥ** sambandhas, **tāvat saṁsāraḥ phalavān** sambandhābhāve'pārtho vyartha ity anyathāpratītinirāsāya pramāṇena tattātparyārtham āha---**phalavān** iti. **Nityānandān** nirantaram ānandāt. Ānandasya sukhasyābhāvāt. Saṁsāriṇa iti śeṣaḥ. **Apārthako** niṣphalaḥ. Nanu, svapne manoratho yatheti mithyābhūtasvapnādisāmyena saṁsārasya mithyātvasyaivoktatvād atrāpy **apārtha** ity anena mithyātvam eva kiṁ na syāt? iti cet, na. Tatrāpi mithyātvāna svapnādisāmyaṁ na vivakṣitam. Kiṁ tarhīty ata āha---**svapnavad** iti. **Cañcalatvato**'sthirtatvāt. **Saṁsāraḥ svapnavat** svapnena tulyo vartata ity arthaḥ. (*Prabodhinī* 11.28.13)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Deha, indriya o prāṇa ātmāra sahita saṁśliṣṭa-thākā-kāle saṁsāra akiñcitkara ha-ile-o avivekīra nikaṭa phala-prada baliyā upalabdha haya. Ajñāna-janya upalabdhi prakṛta-upalabdhi nahe. Tādrśī avagatira madhye doṣa praveśa karāya uhāra vyarthatā pratipanna haya. (*Gauḍīya-bhāṣyavivṛti* 11.28.12)

Text 13

Arthe hy avidyamāne'pi saṁsṛtir na nivartate
Dhyāyato viṣayān asya svapne'narthāgamo yathā. (11.28.13)

Anvayaḥ---**Svapne yathā anarthāgamaḥ** (mithyā-bhūta-sarpa-daṁśanādi-rūpo'niṣṭa-bhāvo jāyate, tathā) **arthe** (viṣaye) **avidyamāne api viṣayān dhyāyataḥ** (cintayataḥ) **asya** (ātmanaḥ) **saṁsṛtiḥ** (saṁsāraḥ) **na hi nivartate** (naiva nivartate). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.13)

Anuvāda---Svapne yerūpa mithyābhūta sarpadaṁśana prabhṛti aniṣṭabhāve upasthita haya, sei-rūpa viṣayera avartamānatāsattve-o viṣayera cintāhetu-i ātmāra saṁsāradaśā pravartita ha-iyā thāke. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.13)

Śrīdhara

Nanv asato dehādeḥ kutaḥ saṁsārasphūrtihetutvam api? Tatrāha---**arthe hīti**. **Asyātmanah**. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.13)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Asataḥ svasvarūpatvena mithyābhūtasetye arthaḥ. **Tatra** tasyām āśaṅkāyām dṛṣṭāntam **āha**. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.13)

Vaṁśīdhara

Sataḥ kāraṇatvaṁ dṛṣṭacaram, na tv asataḥ ity āśaṅkate---**nanv** iti. Śloko'yaṁ vyākhyātacaraḥ. Nanu, dehādīnām asattvāt **kutas** taiḥ sambandho yaiḥ saṁsāraḥ syāt? **Tatrāha**---**arthe** vastuni **avidyamāne**'saty **api saṁsṛtiḥ** syād eva, **yathā svapne** mithyābhūte'pi viṣayadhyāyino janasyā**narthāgamaḥ** vyāghrasarpādibhayānubhavaḥ. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.13)

Sudarśana Sūri

Arthe hīti. Devatvādyākāre ātmany **avidyamāne**'pi sthūlo'ham ityādy-adhyāsāt saṁsāraḥ **viṣayān dhyāyataḥ** pūrvānubhavasamskārataḥ **svapne** svāpnadehasyānātmatvaṁ sampratipannaṁ, tathāpi tasyātmany adhyāsāt tādātmikaduḥkhānubhavas, tadvad ity arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.13)

Vīrārāghavācārya

Ātmany avidyamānād api devamanuṣyādyākārāt saṁsṛtir ity etad eva dṛṣṭāntamukhena upapādayati---**artha** iti. **Arthe** devamanuṣyādyākāre'**vidyamāne**'py ātmany asaty api **viṣayān dhyāyato'sya saṁsṛtir na nivartate**---sthūlo'ham kṛśo'ham mamaite kalatrādayo mamaite pratikūlāḥ śabdādaya ime tv anukūlā ity-evam **dhyāyata** ity arthaḥ. **Yathā svapne'narthāgamaḥ** svāpnadehasyānātmatvaṁ sampratipannaṁ, tathāpi yasyātmany adhyāsād **ānarthāgamas** tadātmikaduḥkhānubhavo bhavati, tadvad ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.13)

Vijayadhvaja Tīrtha

Saṁsṛtyabhāvasyaiva phalarūpatvān nirartha eva saṁsāra iti avadhārayati---**arthe**'pīti. **Api**-śabdo'lpaphalārthaḥ---'Ucyate niṣphalatvena yad atyālpaphalaṁ bhaved' iti vacanāt. **Arthe avidyamāne**'pi asmatsaṁsārāt prayojanābhāve'pi puṁsaḥ **saṁsṛtir na nivartate**. Tatredaṁ nimittaṁ---**dhyāyato viṣayān** iti. Katham iva? **Asya** svapnadarśino **yathānarthāgamaḥ** prayojanavidhuravyavahārāvāptir bhavati. Atrāpi nimittaṁ---**dhyāyata** iti. **Yathā** svapnārthānām asthiratve'pi nirantaraviṣayānusmarāṇasantatasamskārasantatyā**narthāgamo na nivartate**, evaṁ saṁsāro'pi. (*Padaratnāvalī* 11.28.13)

Jīva Gosvāmī

Ajñānaje'py anyasambandhe'narthāpātaṁ sadṛṣṭāntam āha---**arthe hīti**. (*Kramasandarbhā* 11.28.13)

Viśvanātha

Nanu, dehādīnām asattvāt kutas taiḥ sambandho yataḥ saṁsāraḥ syāt? Tatrāha---**arthe** vastuni **avidyamāne** asaty **api saṁsṛtiḥ** syād eva. **Yathā svapne** mithyābhūte’pi viśayadhyāyino janasya **anarthāgamaḥ** vyāghrasarpādibhayānubhavaḥ. (*Sārāthadarśinī* 11.28.13)

Śukadeva

Apārthatve’py avivekinaḥ phalavattvaṁ drṣṭāntena darśayati---**arthe** hīti. ‘Devo’haṁ rājāhaṁ raṅko’haṁ sthūlo’haṁ kṛśo’haṁ’ ity-ādinā pratīyamāne **arthe** devādidehe sthūlatvakṛṣatvādi-dharme cārthasvarūpe **vidyamāne’pi asyā**vivekinaḥ ‘ahaṁ sukhya ahaṁ duḥkhy ahaṁ mṛtaḥ’ ity-ādi-rūpā **saṁsṛtir na nivartate**. Tatra drṣṭāntaḥ---**viśayān dhyāyataḥ** pūṁsaḥ **svapne’narthāgamo yathā**, tadvat. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.13)

Madhva

Saṁsṛtyabhāvasyaiva phalarūpatvān nirartha eva saṁsāra ity avadhārayati---**arthe’pīti**.
‘Ucyate niṣphalatvena yad atyalpaphalaṁ bhavet’ iti ca.
Ato phalavattvādvadhāraṇārtham ca punarvacanam. (*Bhāgavatātātparyanirṇaya* 11.28.13)

Ayi Naraharyācārya

‘**Arthe’py avidyamāne hi saṁsṛtir na nivartate / Dhyāyato viśayān asya svapne’narthāgamo yathā**’ ity atra prakṛtāsaṅgataṁ kim ucyate? ity āśaṅkya saṅgatim āha---**saṁsṛtīti**. ‘Apārthe’py avivekinaḥ’ (Bhāg 11.28.12) iti nirarthakatvaṁ saṁsārasyoktaṁ punar **arthe’py avidyamāna** ity-ādinā nirarthatvoktir nirartha eva saṁsāra iti nirarthatvādvadhāraṇārthā. Dvirvacanasyādvadhāraṇārthatvena niścitatvād iti bhāvaḥ. ‘Saṁsāraḥ phalavāṁs tāvat’ (Bhāg 11.28.12) iti phalavattvasyāpy uktatvāt katham nirartham evety avadhāraṇam ity ata uktam---**saṁsṛtyabhāvasyaiva phalarūpatvād** iti. ‘Phalavān mokṣa-hetutvād’ (BTN 11.28.12) iti pramāṇena **saṁsṛtyabhāvasya** mokṣaśabdenoktatvān ‘muculṛ mokṣaṇe’ (DP...) iti dhātor ataḥ saṁsṛtyabhāva eva phalam. Tena ‘**nirartha eva saṁsāraḥ**’ ity avadhāraṇam upapannam iti bhāvaḥ. Saṁsāre vaiśayikasukharūpaphalasyāpi vidyamānatvāt katham nirartha eva saṁsāra ity avadhāraṇam ity āśaṅkya pramāṇenaiva tadabhiprāyam āha---**ucyata** iti. Vaiśayikasukhāder atyalpavādvād avivakṣeti nyāyena tadavivakṣayaiva nirarthakam evādvadhāraṇam iti bhāvaḥ. Prakārāntareṇa punarukteḥ prayojanam āha---**ata** iti. Yataḥ pramāṇenālpaphalaṁ niṣphalam ity ucyate’**ta** ity arthaḥ. Vaiśayikasukhādirūpasya phalasyālpavādvād avivakṣety aphaalatvam eva saṁsārasyety uktarūpāphaalatvādvadhāraṇārtham ca **punarvacanam** iti bhāvaḥ. (*Dīpikā* 11.28.13)

Chalāri Nārāyaṇācārya

Nanu, ‘Yāvad dehendriya’ (Bhāg 11.28.12) iti ślokokta evārtho’**rthe’py avidyamāna** iti śloke’py ucyate’taḥ punaruktir ity atas tatparihārāya saṅgatim āha---**saṁsṛtyabhāvasyaiveti**. **Saṁsāraḥ** avivekina iti śeṣaḥ. Anena siddhim satyārambho niyamārtha iti nyāyam uktārthe pramāṇam iti sūcitam. Nanu, vanitādiviśayabhogena saṁsāre’pi sukhasya vidyamānatvāt katham saṁsārasya nirarthakatvam? iti cen, na. Tasya sukhasyālpakālīnatvena alpaphalasya niṣphalatvaṁ pramāṇasiddham iti bhāvenālpaphalasya niṣphalaśabdavācyaṭve pramāṇam āha---**ucyate niṣphalatveneti**. Saṁsṛtyabhāvasyaivety uktam artham upasaṁharati---**ata** iti. **Ato’tyalpaphalasya niṣphalaśabdavācyaṭve pramāṇasatvāt**. **Co’vadhāraṇe**. **Aphaalatvādvadhāraṇārtham** eva. (*Prabodhinī* 11.28.13)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Mānava nidrā-kāle svapna dekhite giyā ye-rūpa dr̥śya-vastura astitva upalabdhi kare evaṁ prakṛta-prastāve ukta astitva ye-rūpa jāgara-kālera pratītira grāhya haya nā, tad-rūpa bhagavat-sevanopalabdhi arthāt sevya-vastura adarśane ye anitya saṁsāra, tāhā ha-ite ātma-vit na haoyā paryanta bhoga vā tyāgera nivṛtti haya nā. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.13)

Text 14

**Yathā hy apratibuddhasya prasvāpo bahvanarthabhṛt
Sa eva pratibuddhasya na vai mohāya kalpate.** (11.28.14)

Anvayaḥ---**Yathā hi** (yadvat) **apratibuddhasya** (nidritasya) **prasvāpaḥ** (yaḥ svapnaḥ) **bahv-anartha-bhṛt** (bahūn anarthān bibhartīti tathā bhavati) **saḥ eva** (prasvāpaḥ) **pratibuddhasya** (prāpta-jāgarasya tasyaiva janasya tathā) **mohāya** (mohaṁ kartum) **na vai kalpate** (na prabhavati). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.14)

Anuvāda---Svapna nidrita puruṣera-i vividha anartha-bhāva upasthāpita kare, parantu jāgaraṇa kāle sei svapnera smarāṇa ha-ile-o tad-dvārā puruṣa mohita hana nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.14)

Śrīdhara

Nanu, kathañcij jānato viśayasphūrtir jīvanmuktasyāpi durvārety anirmokṣaprasaṅgaḥ syāt, tatrāha---**yathā hīti**. **Prasvāpaḥ** svapnaḥ **bahūn anarthān** bibharti, puṣṇātīti tathā. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.14)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Kathañcit dehārambhakakarmānusāreṇa. **Viśayasphūrtir** bhojanādikāle annādiññānam. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.14)

Vaṁśīdhara

Punar ākṣipati---**nanv** iti. **Kathañcij jānataḥ** rāgābhāvena jānataḥ. **Anarthān** svapnavyāghra-bhayakampādīn. **Sa eva** prasvāpaḥ, yo' **pratibuddhasyeti** sambandhaḥ. **Mohāya** kleśāya. **Pratibuddhasya** prāptajāgarasya. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.14)

Sudarśana Sūri

Prabodhadaśāyāṁ svapnadehasyānātmatvasampratipattim taddehāpagamena tadabhimāna-prayuktaduḥkhābhāvaṁ ca darśayati---**yathā hīti**. **Prasvāpaśabdaḥ** svapnaparaḥ dehātmābhimānadvārā bahvanarthakṛttvaṁ vivakṣitaṁ **na mohāya kalpate**, ātmābhimāna-prayuktānārtthāya na prakalpata iti bhāvaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.14)

Vīrarāghavācārya

Svāpnadehasyānātmatvasampratipattim taddehāpagame tu tadabhimānaprayukta-duḥkhābhāvaṁ ca darśayati---**yathā hīti**. **Prasvāpaśabdaḥ** svapnaparaḥ, tasya dehātmābhimāna-dvārā bahvanarthakṛttvaṁ vivakṣitam. **Sa eva** prasvāpa eva **pratibuddhasya** tasmād utthitasya **mohāya na kalpate** taddehātmābhimānāya na kalpate, taddehātmābhimānarūpamohajanana-dvārā sukhaduḥkhakṛṇ na bhavatīty arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.14)

Vijayadhvaṇa Tīrtha

Ajñānina eva saṁsāro'narthakaraḥ, na jñānina ity āha---**yathā hīti**. **Apratibuddhasya** svapnāvasthām āsthitasya **yathā prasvāpo bahvanarthakṛt, sa eva** prasvāpaḥ **pratibuddhasya pramohāya na kalpate**. Evaṁ saṁsṛtīr ajñāninām anarthakṛt, saiva jñāninām mohāya naiva viṣayalolupatvena durjanasyāphalaḥ sajjanasya svasvarūpānandāpekṣayāphalo'pi majjñānena svarūpānandasāadhanatvena saphalatvād alpaphala iti heyāḥ saṁsāra ity avadhāraṇārtham punarvacanam iti bhāvaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.14)

Jīva Gosvāmī

Tad eva vyatirekeṇa draḍhayati---**yathā hīti**. (*Kramasandarbha* 11.28.14)

Viśvanātha

Nanu, tarhi vivekino jīvanmuktasyāpi yat kiñcid viṣayadhyānam durvāram ity anirmokṣa-prasaṅga, tatrāha---**yathā hīti**. **Prasvāpaḥ** svapnaḥ **bahūn anarthān** bibharti, **pratibuddhasya** prāptajāgarasya **na mohāya**, tasya mithyātvaṁ ścayāt. (*Sārāthadarśinī* 11.28.14)

Śukadeva

Nanu, yady avivekina evānarthāgamas, tarhi dehendriyādisannikarṣasya saṁsaraṇaheturvatm tasyaivocyeta, tarhi vivekino'pi dehādisaṁsargasya vidyamānatvāt tasyāpi saṁsāraḥ kiṁ na syāt? ity āśaṅkya vivekinas tadbhāvābhāvau dṛṣṭāntena darśayan samādhatte. **Hir** avadhāraṇe. **Apratibuddhasya** svapnāvasthāyām āsthitasyaiva **prasvāpo bahvanarthakṛt, sa eva** prasvāpaḥ **pratibuddhasya mohāya naiva kalpate**, evam ajñānina eva dehādisaṁsargaḥ anarthakṛt. 'Anarthabhṛt' iti vā pāṭhaḥ. Vivekinas tu dehādimattve'pi tatsaṁsargo **mohāya naiva kalpate** sukhaduḥkhaṣṭhūlatvakṛṣṭatvādīn dehadharmān ātmani na manyate iti bhāvaḥ. (*Siddhānta-pradīpa* 11.28.14)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Svapnāvasthāya yerūpa vāstava-vastura abhāve nidrita vyakti vastu darśana karitechena mane kare evaṁ jāgratāvasthāya dṛśya vastura avartamāne sei-rūpa moha ye-rūpa utpanna haya nā, tad-rūpa ātma-videra nikaṭa dṛśya-jagatera akarmaṇyatā o vastura avāstavatā siddha haya. Vāstava-vastura pratīti avāstava-vastura jñāna-janya mūḍhatā ānayana kare nā. (*Gauḍīya-bhāṣyavivṛti* 11.28.14)

Text 15

Śokaharṣabhayakrodhalobhamohasprhādayaḥ

Ahaṅkārasya dṛśyante janma mṛtyuś ca nātmanaḥ. (11.28.15)

Anvayaḥ---Śoka-harṣa-bhaya-krodha-lobha-moha-sprhādayaḥ (bhāvāḥ, kiṁ ca) **janma mṛtyuḥ ca ahaṅkārasya** (eva) **dṛśyante ātmanaḥ na** (ātmanas tu na dṛśyante). (*Gauḍīya-bhāṣya* 11.28.15)

Anuvāda---Śoka, harṣa, bhaya, krodha, lobha, moha, sprha, janma, mṛtyu prabhṛti bhāva-samūha ahaṅkāra-ī dṛṣṭa ha-iyā thāke, ātmāra nahe. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.15)

Śrīdhara

Ahaṅkāralakṣaṇo dehādisannikarṣa eva saṁsārāḷambanam ity anvaya-vyatirekābhyāṁ darśayati---**śoketi**. Suṣuptyādaḥ teṣāṁ adarśanād ahaṁ sukhītivac caitanyaṁ sukhītipratīty-abhāvāc ca dr̥śyatvāc ca sukhādīnām kṛṣatvādidraṣṭṛdharmatvānupapattir iti bhāvaḥ. Uktam ca ---‘Sute’hami na dr̥śyante sukhadoṣapavṛttayaḥ / Atas tasyaiva saṁsāro na me saṁsṛtisākṣiṇaḥ’ (AM 10) iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.15)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Ahaṅkārasattve saṁsarasattvam **anvayaḥ** tadabhāve, tadabhāvo **vyatirekas**, tābhyām. ‘**Nātmanaḥ**’ ity asyābhiprāyaṁ vyañjayati---**suṣuptyādāv** iti. **Teṣāṁ** śokādīnām. **Dr̥śyatvāc ca** pratyakṣādibhir jñātatvāc ca yathā **kṛṣatvādi** dr̥śyate. Tasmād adṛśyātmadharmatvaṁ na teṣāṁ upapadyata ity arthaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.15)

Varṇśīdhara

Saṁsārāḷambanam sphuṭayati---**ahaṅkārety-**ādi. Ahaṅkārasattve śokādisattvam **anvayaḥ**, suṣuptyādāv ahaṅkārabhāve śokādīnām abhāvo **vyatirekaḥ**, ahaṁ sukhīti pratīter ahaṅkāreṇaiva sukhādisambandhaḥ. **Caitanyaṁ sukhīti pratīter abhāvān**. **Nātmaneti** sukhādīnām mānasa-pratyakṣatvena dr̥śyatvāt kṛṣatvādivan nātmadharmatvam. **Iti bhāva** iti---yathā dehadharmāḥ kṛṣatvādayo nātmadharmās tathā sukhādayo’py ahaṅkāradharmā nātmadharmā ity āśayaḥ. Vastu-viveke saty ahaṅkārasyaivaite dharmā na tv ātmana ity āha---**ahaṅkāro**’tra dehadvayābhimānaḥ yāvat khalv asau sphurati, tāvad eva śokāder darśanāt tasyaiva dharmā na tu śuddhasyaivaṁ **janma mṛtyuś cety** arthaḥ. Viśvanāthas tu---yady apy ahaṅkārasyaiva śokādayas tad api tasya jaḍatvād eva tattadanubhava iti nāsti tasya saṁsāra iti bhāvaḥ. Ahaṅkārasattve saṁsarasattvam **anvayas**, tadabhāve tadabhāvo **vyatirekas**, tābhyām. ‘**Nātmanaḥ**’ ity asyābhiprāyaṁ vyañjayati---**suṣuptyādāv** iti. **Teṣāṁ** śokādīnām dr̥śyatvāc ca pratyakṣādibhir jñātatvāc ca yathā kṛṣatvādi dr̥śyate, tasmād adṛśyātmadharmatvaṁ na teṣāṁ upapadyata ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā-prakāśa* 11.28.15)

Sudarśana Sūri

‘**Ahaṅkārasya dr̥śyante**’ ity upacārāt vyapadeśaḥ ‘Duḥkhājñānamalāḥ dharmāḥ prakṛtes te na cātmanaḥ’ (...) itivat anātmany ātmābhimānaprayuktāḥ **śokādayaḥ**, na tv ātmanaḥ svābhāvikā ity arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.15)

Vīrarāghava

Dr̥ṣṭāntenābhipretam artham dārṣṭāntike darśayati---**śoketi**. **Śokādayo** janmamṛtyū **cāhaṅkārasya** ahaṅkārayuktasyātmanaḥ, na tu tadviyuktasya matvarthīyāśam ādya-janto’trā**haṅkāra**śabdaḥ anātmany ātmābhimānāhetuḥ prakṛtipariṇāmaviśeṣo’haṅkāras tat-prayuktāḥ **śokādayo na tv ātmanaḥ** svābhāvikā ity arthaḥ. ‘Duḥkhājñānamalā dharmāḥ prakṛtes te na cātmanaḥ’ (.....) ity-ādiṣv ayam evārthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.15)

Vijayadhvaṇa Tīrtha

Jīvasyāpi saṁsāraḥ ābhimānika eva, na svābhāvikāḥ, anyathā tannivṛttisādhana-vidhānānupapattir ity āśayenāha---**śoketi**. **Śokādayo janmamṛtyuś cāhaṅkārasya** sakāśāj jīvasya **dr̥śyante**, na svataḥ---paramātmānaḥ tv anābhimānāt sutarām asambhava ity arthaḥ. Paramātmāna eva niśedho na jīvasyety etat ‘Ahaṅkārasya sakāśāt dr̥śyate nātmanaḥ svataḥ / Ahaṅkārat tu saṁsāro bhaved jīvasya na svataḥ / Kutaś cid ānandatanoḥ svarūpecchāyutasya saḥ’ (BTN 11.28.15) ity anena nīrastam. (*Padaratnāvalī* 11.28.15)

Jīva Gosvāmī

Vastu-viveke saty ahaṅkārasyaivaite dharmā na tv ātmana ity āha---śoketi. **Ahaṅkāro**’tra dehadvayābhimānaḥ. Yāvat khalv asau sphurati, tāvad eva śokāder darśanāt tadasphūrtimaya-susuptāv adarśanāt, tasyaiva te dharmā na tu śuddhasya, evaṁ **janma mṛtyuś cety arthaḥ**. (*Kramasandarbhā* 11.28. 15)

Viśvanātha

Na ca bhayaśokādayo vastuta ātmadharmā ity āha---śoketi. Suṣuptyādaḥ teṣāṁ adarśanād iti bhāvaḥ. Yady apy ahaṅkārasyaiva śokādayas, tad api tasya jaḍatvād eva tattadanubhava iti nāsti tasya saṁsāra iti bhāvaḥ. (*Sārārthadarśinī* 11.28.15)

Śukadeva

Tatra kāraṇam āha---śoketi. ‘**Śokādayo janmamṛtyuś cāhaṅkārasya dṛśyante**’ ity anvayaḥ. Anātmany ātmābhimāno’haṅkāras, tasya kartṛtvakaraṇāpādānanimittādirūpatvāt ṣaṣṭhyā sāmānyasambandhavācakatvāt sarvasambandhānām tatrāntargatatvāt tayā nirdiṣṭas tatprayuktā eva jīvasya śokādayo bhavanti, na svābhāvikaḥ, anyathā tannivṛttisādhanaavidhāyakaśāstra-vaiarthyaṁ syāt. Na ca tat kevalāhaṅkārasyaiveti vaktuṁ śakyate, tasyāpi jaḍatvāt; aṅgikāre ca tasyaiva muktiḥ syān, **na** tv ātmanaḥ---‘Ahaṅkārakṛtāṁ bandham ātmano’rthe viparyayam’ (Bhāg 11.13.29) iti haṁsagīte svoktīviraudhāc ca. ‘**Dṛśyante**’ ity anena kenacit puruṣeṇa daṇḍa-yogyāṁ karmakṛtāṁ sa rājapuruṣair daṇḍāya nīyate, tadā tatpitṛbhrātrādayo’smin duḥkhite mṛte vā vāyam eva duḥkhitā mṛtāś cety-ākāreṇa tannetṛṇ niṣedhanti cet, tarhi te’pi badhyante, yas tu tatrāhammatāśūnyas taṣṭaḥ paśyati, sa na badhyate iti lokaprasiddhiḥ sūcitā. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.15)

Madhva

Ahaṅkārasya sakāśād **dṛśyante nātmanaḥ** svataḥ---

‘Ahaṅkārāt tu saṁsāro bhaved jīvasya **na** svataḥ

Kutaścid ānandatanoḥ svarūpecchāyutasya saḥ’ iti tantrabhāgavate.

(*Bhāgavatatātparya-nirṇaya* 11.28.15)

Ayi Naraharyācārya

‘**Śokaharṣabhayakrodhalobhamohasprḥādayaḥ / Ahaṅkārasya dṛśyante janma mṛtyuś ca nātmanaḥ**’ ity atra **śokādayo’haṅkārasya dṛśyate, ātmano** jīvasya **nety** ucyata iti bhāti, tad anupapannam. Jīvasya saṁsāra iti pūrvam uktatvād ity āśaṅkyābhipretam artham āha---**ahaṅkārasyeti**. ‘**Sakāśāt**’ ity adhyāhāreṇa yogyam. Tenāhaṅkārasya **sakāśāc** chokādayo jīvasya dṛśyanam ity ucyate’to na pūrvottaravirodha iti bhāvaḥ. Tarhi ‘**nātmanaḥ**’ iti viruddham ity āśaṅkya, tasyābhipretam artham āha---**nātmana** iti. ‘**Svataḥ**’ ity-uktyā ‘**ātmanaḥ**’ ity asya ity uktāṁ bhavati. Uktārthe pramāṇam āha---**ahaṅkārād** iti. ‘**Ahaṅkārāt**’ ity-uktyā ‘**sakāśāt**’ ity adhyāhāro darśitaḥ. ‘**Jīvasya**’ ity-uktyā jīvasyety apy adhyāhāryam iti darśitam. ‘**Na svataḥ**’ ity anena ‘**ātmanaḥ**’ iti vivṛtam. (*Dīpikā* 11.28.15)

Chalāri Nārāyaṇācārya

Śokaharṣabhayeti śloke śokādayo dharmā ahaṅkārasyaiva sambandhino’haṅkāre kalpitā eva dṛśyante, na tv ātmanaḥ satyā iti śokādīnām mithyātvam ucyata ity anyathāpratītinirāsāya

pramāṇena tattātparyārtham āha---**ahaṅkārasyeti**. **Tur** avadhāraṇe. Tasya vyāvartyaṁ **na svata** iti. Asvābhāvikatvam evopapādayati---**kuta** ity-ādinā. **Saḥ** saṁsāraḥ. (*Prabodhinī* 11.28.15)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Anātma-pratītite abhāva-śūnya śoka, prāpti-janya harṣa, amaṅgala-lābhāśaṅkāya bhaya, tāt-kālika abhīṣṭa-vastura aprāptite krodha, indriya-tarpaṇoddeśe lobha, tad-āśāya moha evaṁ janma-mṛtyu-prabhṛti jaḍāhaṅkāri bhogī vyaktira vyavahāropayogī haya. Ātma-vit aigulike anātma-dharma baliyā jānena. Ātma-dharma prakāśita ha-ile tad-viparīta sevyera sevānubhūti svataḥ-prakaṭita haya. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.15)

Text 16

Dehendriyaprāṇamano’bhimāno
jīvo’ntarātmā guṇakarmamūrtiḥ
Sūtram mahān ity urudheva gītaḥ
saṁsāra ādhāvati kālantantraḥ. (11.28.16)

Anvayaḥ---**Dehendriya-prāṇa-mano’bhimānaḥ** (dehādiṣv abhimāno yasya saḥ) **antar-ātmā** (teṣāṁ antar-hitam ātmā jīvaḥ) **guṇa-karma-mūrtiḥ** (guṇa-karmamayī mūrtir yasya saḥ) **sūtram mahān iti** (ity-ādi-śabdaiḥ) **urudhā iva** (bahudheva) **gītaḥ** (kīrtitaḥ) **jīvaḥ** (eva) **kāla-tantraḥ** (parameśvarādhīnaḥ san) **saṁsāre ādhāvati** (sarvato dhāvati). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.16)

Anuvāda---Deha, indriya, prāṇa o manaḥ-padārthe abhimāna-śīla, tad-antargata, guṇa-karmamaya-vigraha jīvātmā---sūtra mahat-tattva prabhṛti vividha śabde bahu-prakāre kīrtita ha-iyā parameśvarera adhīnatāya saṁsāre sarvatra dhāvita ha-iyā thākena. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.16)

Śrīdhara

Nanu, yady ahaṅkārasya saṁsāras, tarhi muktir api tasyaiveti muktāv ahaṅkāraḥ saḥ prasajjeta. Tatrāha---**deheti**. **Dehādiṣv abhimāno** yasya saḥ. **Ātmaiva** teṣāṁ **antarhito jīvaḥ**, ata eva **guṇakarmamayī mūrtir** yasya saḥ. Evaṁ ca sūkṣmopādhibhir bahudheva **sūtrādiśabdair gītaḥ saṁsāre** parameśvarādhīnaḥ sarvato **dhāvaty** ato nāyaṁ doṣa iti bhāvaḥ. (*Bhāvārtha-dīpikā* 11.28.16)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Tasyaivāhaṅkārasyaiva. **Sa** dehādyabhimānavān **ātmaiva teṣāṁ** dehādīnām **antaḥsthitō jīva** ity-uktyā svarūpabhūtasamarthatvaṁ jīvasya vyañjitaṁ. **Āta evābhimantur** jīvatvād eva. **Tataḥ** ahaṅkāradīnām kalpitatvād eva. **Ayam** prākṛtāhaṅkāraviśeṣalakṣaṇaḥ. Tathā ca, jīvasyaiva brahmatvena muktau sthitir nāhaṅkāradīnām ity arthaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.16)

Vaṁśīdhara

Pratibadhyāśaṅkate---**nanv** iti. Ahaṅkāraḥ saḥ saḥ svarūpahānir mokṣapadārthaḥ syād ity arthaḥ. **Teṣāṁ** dehādīnām **antarhitas**, tair ācchāditaḥ. **Āta eva** dehādyantarhitatvād eva. Guṇaḥ karmāṇi ca pradhānaṁ yasyām, sā **guṇakarmamayī**, sā **mūrtir** yasyeti guṇakarmārabdha-mūrtitvāj jīvasya tattvāge’mūrtabrahmatām prāpnotīty arthaḥ. **Evaṁ ca** guṇakarmamūrtitve ca. Guṇakarmakāryabhūtaiḥ sūkṣmopādhibhiḥ kriyāśaktyādy-upādhibhiḥ. Ivena bahuprakāro

dyotitaḥ. Kālayati sarvam iti kālaḥ parameśvaraḥ. Yataḥ sāhaṅkāro jīva eva saṁsāre dhāvati, ato hetor ayam ahaṅkāraśeṣaprasaktirūpo doṣo na bhavati. Iti bhāva iti---avidyājanyārhaḥkāra-nivṛtter eva mokṣatvaṁ tadavaśeṣe mokṣa eva na sambhavadīty āśayaḥ. ‘Īśvaraḥ sarvabhūtānāṁ hr̥ddeśe’rjuna tiṣṭhati / Bhrāmāyan sarvabhūtāni’ (Bg 18.61) ityādy-ukter īśvarādhīnatvam eva jīvasyety uktam---**kālatantra** iti. Nanu, yadi śokaharṣādayo’haṅkārasyaiva dharmā na tv ātmanas, tarhi katham ātmā tān dharmān svīkṛtya saṁsāraduḥkham anubhavati? Na hi kaścit sva-duḥkhārthaṁ paradharmam upādatta ity ata āha---**deheti**. **Abhimāno**’haṅkāra eva **jīvo** jīvopādhiḥ, **guṇakarmabhyām mūrtir** yasya tathābhūtaḥ sa **saṁsāre** nimitte **ādhāvati** jīvātmanāṁ svadharmān grāhayitum prāpto bhavati. Kālayatīti **kāla** īśvaras, tadadhīnaḥ. Kīdr̥ṣaḥ? Dehādīśabdair **urudhaiva** jñānaśāstreṇa **gītaḥ antarātmā** buddhiḥ, tena balād evāhaṅkāralakṣaṇayā’vidyayā nibadhya, **jīvaḥ** saṁsāraduḥkhe pātyata iti bhāvaḥ. **Dīpikā**---**tasyaivāhaṅkārasyaiva**. **Sa** dehābhimānavān **ātmaiva**. **Teṣāṁ** dehādīnāṁ **antaḥ** sthitvā, **jīva** ity uktyā svarūpabhūtāsmadarthatvaṁ jīvasya vyañjitam. **Ata evābhimantur** jīvatvād eva. **Ataḥ** ahaṅkāradīnāṁ kalpitatvād eva. **Ayaṁ** prākṛtāhaṅkāraśeṣalakṣaṇaḥ. Tathā ca---jīvasyaiva brahmatvena muktau sthitir nāhaṅkāradīnāṁ ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.16)

Sudarśana Sūri

Saṁsārasya hetutve ahaṅkārasya prādhānyam uktam. Saṁsṛtihetuṁ saṅkalayya darśayati---**dehendriyeti**. **Abhimānaḥ** anātmāny ātmabuddhiḥ jīvasya saṁsṛtihetutvaṁ karmānuṣṭhāṛtayā, **antarātmā** paramātmā, tasya saṁsṛtihetutvaṁ karmaphalapradāṛtayā. **Guṇakarmamūrtiḥ**---**guṇāś** ca **karmāṇi** ca **mūrtivā** yasya vidheyāni sa **guṇakarmamūrtir** iti **antarātma**-viśeṣaṇam. **Guṇakarmamūrti**ti pāṭhe **guṇāś** ca **karmāṇi** ca **mūrtiś** ca **guṇakarmamūrtiḥ**. **Mūrtiś**abdo manuṣyatvādijātiparaḥ, **dehasya** prathamam uktatvāt. **Sūtraṁ mahān**---sūtra-bhūtāhaṅkāradīkāryatvāc ca dhāraḥbhūto **mahān**. (*Śukapakṣīya* 11.28.16)

Vīrarāghava

‘Ahaṅkārasya dr̥śyante’ (Bhāg 11.28.15) ity ahaṅkārasya saṁsṛtihetutvena prādhānyam uktam. Atha saṁsṛtihetuṁ sarvān saṅkalpya darśayati---**deheti**. **Abhimānaḥ** anātmāny ātmabuddhiḥ jīvasya saṁsṛtihetutvaṁ karmānuṣṭhāṛtayā, **antarātmā** paramātmā, tasya saṁsṛtihetutvaṁ karmaphalapradatvena. ‘**Guṇakarmamūrtiḥ**’ iti vyatyayena dvitīyā. **Guṇāḥ** sattvādayaḥ, **karmāṇi** puṇyātmakāni ca, **mūrtayaś** ca. **Mūrtiś**abdo devatvamanuṣyatvādijātiparaḥ, dehasya pṛthaguktatvāt. **Sūtraṁ mahān**---sūtrabhūto’haṅkāradīkāryaḥ, tattvādhārabhūto **mahān** ity arthaḥ. **Urudhā** bahudhā. **Itiś**abdo hetv-arthaḥ. Urubhya etebhya ity arthaḥ. **Saṁsāraḥ kāla-tantraḥ** kālavaśaḥ---kālo’pi hetur iti bhāvaḥ. **Ādhāvati** pravartate. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.16)

Vijayadhvaṇi Tīrtha

Kayā yuktyā jīvasyaiva ca saṁsāra iti tatrāha---**deheti**. **Dehendriyaprāṇamanasāṁ** saṅghāto’**bhimāno** yasya sa tathā sarveṣāṁ antaḥsthitvā sarṣam ādatta ity **antarātmā** ca **guṇaiḥ karmabhiś** cārabdhā **mūrtir** yasya sa tathā **sūtraṁ mahān** ityādy-adhikāranāmabhir bahudhā purāṇeṣu **gītaś** ca, **kālatantraḥ** kālābhimānī durgādhīno **jīvaḥ** puruṣo hiranyagarbho’pi **saṁsāra ādhāvati**, kim utānye jīvā iti kaimutyanyāyalakṣaṇayā yuktyā jīvasyaiva saṁsāra iti niścīyate---‘Saṁsārayuktābrahmāpi sarvajīveśvareśvaraḥ / Viṣṇvadhīnaḥ sadā jñānī kim utānye’lpacetanā’ (.....) iti, anena jīvopādhyavacchinnasya paramātmanaḥ saṁsāra iti mataṁ nirastam iti jñātavyam. (*Padaratnāvalī* 11.28.16)

Jīva Gosvāmī

Ato'haṅkārasya yasya saṁsāras, tasyaiva muktir api prasajjeteti muktāv ahaṅkāraśeṣatvam āyātām, yato ya evāhaṅkāraḥ svarūpaniṣṭhaḥ, sa evājñānopasaṅkramyopādhyāviṣṭo bhavati. Nirahaṅkārasyājñānam anyāveśaś ca na sambhavati, tasmād yady api svarūpāhaṅkāra-pratibimbasyaiva te dharmās, tathāpi paramparātas tatsambandhāj jīvo dehābhimānī bhavati. Tathaḥ saṁsarati mucyate cety āha---**deheti**. (*Kramasandarbha* 11.28. 16)

Viśvanātha

Nanu, yadi śokaharṣādayo'haṅkārasyaiva dharmā na tv ātmanas, tarhi katham ātmā tām dharmān svīkrtya saṁsāraduḥkham anubhavati? Na hi kaścit svaduḥkhārtham paradharmam upādatte ity ata āha---**deheti**. **Abhimāno**'haṅkāra eva **jīvo** jīvopādhiḥ. **Guṇakarmābhyām mūrtir** yasya tathābhūtaḥ saṁ, **saṁsāre** nimitte **ādhāvati** jīvātmānam svadharmān grāhayitum prāpto bhavati. **Kālatantraḥ**---kalayatīti **kāla** īśvaras, tadadhīnaḥ. Kīdṛśaḥ? **Dehādiśabdair urudhaiva** jñānaśāstreṇa **gītaḥ**. **Dehaś** ca **indriyāṇi** ca **prāṇaś** ca **manaś** ca, teṣāṁ dvandvaikyam. **Antarātmā** buddhiḥ, tena balād evāhaṅkāralakṣaṇayā avidyayā nibadhya, jīvaḥ saṁsāraduḥkhe pātyata iti bhāvaḥ. (*Sārāthadarśinī* 11.28.16)

Śukadeva

Evam ātmanah saṁsāram pratyahaṅkārasya pradhānakāraṇatvam uktam idānīm prādhānyād eva tasya sarvarūpatām pratipādayati---**dehendriyeti**. Sarveṣāṁ bhūtānām antarahdaye'tati prāpnotīty **antarātmā** ahaṅkāraḥ **kālatantraḥ** kālarūpeśvarādhīnaḥ **saṁsāre ādhāvati** anvayaḥ. Sukhaduḥkhādīphalabhogārtham āsamantāt tiryag ūrdhvam adhaḥ śīghram gacchatīty arthaḥ. Nanu, svarganarakādiṣu tatphalabhogāya jīva eva gacchatīti sarvaṁ pratiprādyante katham ahaṅkāra ity ucyate iti cet, satyaṁ, so'py ahaṅkāraprayukta evety āha---**dehendriyeti**. Dehendriye prāṇamanas tu abhimāno yasya sa tathā tatrātmabuddhir ity arthaḥ. Sa eva jīvo dehādyahaṅkāravān eva puṇyādikarmaphalabhoktā, na tu tatrābhiniveśaśūnyaḥ, tathā cāgatam ahaṅkārasyaiva prādhānyam syād etat tathāpi katham ahaṅkārasya vyaktir ity apekṣāyām āha---**guṇakarmamūrtir** iti. Sāttvikādiguṇamiśritakarmabhir **mūrtir** vyaktir iti bhāvo yasya, tathā saḥ nirhimsakayajñādānādikarmapravṛtīyā sāttvikaḥ vṛdvodvāhādikarmapravṛtīyā rājasah dyūtādīhimsādikarmapravṛtīyā tāmaso'haṅkāro bodhya iti bhāvaḥ. Kim ca, mahataḥ kāryatvāt dvividho mahān apy ayam evety āha---**sūtram mahān** iti. Kriyāśaktipradhānājñānaśakti-pradhānātmana ity arthaḥ. Ity-uktaprakāreṇorudheha **gītaḥ** bahuprakāreṇahaṅkāro **gītaḥ**. **Urudheveti** pāthāntaram. Tasmād ahaṅkārakṛta evātmano bandho nānyatheti siddham. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.16)

Madhva

Dehendriyaprāṇamanasām abhimānayuktaḥ. Sūtram mahān ityādy-adhikāranāmabhir yuktaḥ. Pradhānam **jīvo** hiraṇyagarbho'py **ādhāvati saṁsāre**, kim utānya ity āśayaḥ.

‘Saṁsārayukto brahmāpi sarvajīveśvareśvaraḥ

Viṣṇvadhīnaḥ sadā jñānī kim utānye'lpacittinaḥ' iti sattattve.

(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.16)

Ayī Naraharyācārya

‘**Dehendriyaprāṇamano**'bhimāno **jīvo**'ntarātmā **guṇakarmamūrtiḥ** / **Sūtram mahān** ity **urudheva gītaḥ saṁsāra ādhāvati kālatantraḥ**' ity etat prakṛtāsaṅgataṁ kim ucyate? ity āśaṅkyātrābhipretapadārthapradarśanapūrvakam yojanām āha---**deheti**. ‘**Dehendriyaprāṇa-**

manasām abhimānayuktaḥ’ ity anena dehaś ca indriyāṇi ca praṇaś ca manaś ca dehendriya-prāṇamanāmsi dehendriyaprāṇamanasām abhimāno yasyāsau dehendriyaprāṇamano’bhimāna iti bahuvrīhir iti darśitam. Anyathā śaṣṭhītatpuruṣabhrāntiḥ syād iti bhāvaḥ. ‘**Sūtram mahān**’ ity **urudhaiva gīta** ity asya **sūtram mahān ityādy-adhikāranāmabhir yukta** iti vivaraṇam. Anyathā sūtrādināmabhir avācyasyāpi stutyartham tathāgānam iti bhrāntiḥ syād iti bodhyam. Tarhi hiraṇyagarbhākhyajīvasya **saṁsāra** ity uktiḥ katham prakṛte saṅgatety āśaṅkya kaimutya-nyāyenety āha---**pradhāneti**. Ukta evārtha ity atra niyāmakam pramāṇam āha ---**saṁsāreti**. (*Dīpikā* 11.28.16)

Chalāri Nārāyaṇācārya

Dehendriyaprāṇeti śloke **ātmā** paramātmā **guṇakarmamūrtilḥ** sattvādiguṇajanyakarmabhir mūrtayaḥ śārīrāṇi yasya sa tathā. Tādṛśaḥ san śārīre’ntar **jīvo** jīvarūpaḥ san **saṁsāre ādhāvati** saṁsāram prāpnotīti paramātmāna eva jīvarūpeṇa saṁsāra ucyata ity anyathāpratīter vivakṣitārthapratīteś ca svayam ślokasya vivakṣitārtham vadann āśayam āha---**dehendriya-prāṇamanasām** iti. **Manasām** viśaye’**bhimānayukta** ity-**adhikāranāmabhiḥ** sūtra-mahattattvaniyamanādirūpo **adhikārī** vyāpāras, **tannāmabhiḥ** pradhānajīvarudrādiṣu mukhyo jīvaḥ. Svokte ślokaḥhipretārthe pramāṇam āha---**saṁsārayug** iti. Alpacetanā alpacetanājñānam yeṣām te’**lpacetanāḥ**. (*Prabodhinī* 1.28.16)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Baddha o mukta-bhede jīvera avasthā-dvaya; uhāra-i nāmāntara nitya-baddha o nitya-siddha. Akhaṇḍa-kāla akhaṇḍa deśa nitya vaikunṭhe nitya-siddha pārśadagaṇa cinmaya deha, mana, prāṇa, indriya, guṇa, kriyā, sevakābhimāna prabhṛti upādeya vyāpāre nitya avasthita thākāya kṛṣṇera saṁsāre-i tānhādera vicaraṇa. Bhogi-sūtre kālādhīna ha-iyā saṁsāra-pravṛtti-krame ye bhramaṇa, tāhāra upādāna-samūha deha, indriya, prāṇa, mana, guṇa o karma---ai-sakala mahat-tattva nāmaka sūtre ābaddha. Jñāna-śāstrera vicāre ajñānera pratīka baliyā uhāte nirviṣeṣa-vāda-i kīrtita haya. (*Gauḍīya-bhāṣya-vivṛti* 11.28.16)

Text 17

**Amūlam etad bahurūparūpitam
manovacaḥprāṇaśārīrakarma
Jñānāsinopāsanayā śītena
chittvā munir gām vicaraty atrṣṇaḥ.** (11.28.17)

Anvayaḥ---Muniḥ amūlam (vastuto mūla-śūnyam ajñānatas tu) **bahu-rūpa-rūpitam** (bahubhiḥ rūpair devādi-śārīrai rūpitam prakāśitam) **etat mano-vacaḥ-prāṇa-śārīra-karma** (mana-ādiṣu kriyata iti karma ahaṅkaraṇam) **upāsanayā** (gurūpāsanayā) **śītena** (tīkṣṇena) **jñānāsinā** (jñāna-khaḍgena) **chittvā atrṣṇaḥ** (vāsanā-rahitaḥ san) **gām** (pṛthvīm) **vicarati**. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.17)

Anuvāda---Muni puruṣa vastutaḥ amūlaka, parantu ajñāna-nibandhana bahu-rūpe prakāśita, ei mana, vākya, prāṇa o śārīra-sthita ahaṅkārake gurūpāsanā-labdha tīkṣṇa jñāna-khaḍge chinna kariyā vāsanā-śūnya-hṛdaye pṛthivīte vicaraṇa kariyā thākena. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.17)

Śrīdhara

Tad evam ahaṅkāraḥkṛtaṁ bandham upapādyedānīm jñānena tannivṛtto muktir ity āha---**amūlam** iti. Vastuto mūlaśūnyam, ajñānatas tu **bahubhī rūpair** devādiśarīrai **rūpitaṁ** prakāśitam, aindrajaḷikatulyam iti vā. Kim tat? Tad āha---**mana** iti. **Mana**-ādīnām dvandvaḥ. Yadvā, **mana**-ādiṣu kriyata iti **karma** ahaṅkaraṇaṁ guror **upāsanayā** niśitena tīkṣṇena **jñāna**-khaḍgena **chittvā**. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.17)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Upapādyā anvayavyatirekābhyām saṁsādhya. **Tannivṛttau** ahaṅkāraṇāśe. Pūrvārthe ahaṅkāraṇaṁ mana-ādīnām nāśena tannāśo'py ākṣipta eva, na tv abhidhālabhya ity arucau yadveti. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.17)

Vaṁśīdhara

Tad evāha---**tad evam** iti. **Tannivṛttā** ahaṅkāraṇivṛttau. **Etad** ahaṅkaraṇam. Amūlasya tv ekarūpatayāpy asambhavā kuto bahurūpateti ced, āha---**aindrajaḷikatulyam iti veti**. Vastuta aindrajaḷikaṁ vastūnām asattve'pi yathā prātītikamukhato'nekālpaśastraniṣkṛtis, tadvad āhaṅkārikavastujātam apīti tat prcchati---**kim tad** iti. **Tad** bahurūpatvam **āha**---**mana** iti. Āhaṅkārikatvam mana-ādīnām vyaktam eva. **Ihaitacchabdenāhaṅkāragraho** na sambhavati, pūrvam jīvasya prākṛāntatvād, ata āha---**yadveti**. **Mana**-ādiṣu tatkaṇam tv ahaṁ saṅkalpayāmi vacmītyādi-pratīteḥ. **Gām** bhūmim. Saptamyarthe dvitīyā. **Vicarati** vicaret. **Atrṣṇo**'saktah. **Upapādyā** anvayavyatirekābhyām saṁsādhya, **tannivṛttau** ahaṅkāraṇāśe pūrvārthe'haṅkāra-vaṣayānām mana-ādīnām nāśena tannāśo'py ākṣipta eva, na tv abhidhālabhya ity aruceḥ---**yadveti**. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.17)

Sudarśana Sūri

Manovacaḥprāṇaśarīrakarma mana-ādibhiḥ kṛtaṁ **karma jñānāsinā chittvā amūlam** iti chidikriyāviśeṣaṇam---**amūlam** yathā bhavati, tathā **chittvety** arthaḥ. (*Śukapākṣīya* 11.28.17)

Vīrarāghavācārya

Kas tarhi tannivṛttypāya ity ata āha---**amūlam** iti. **Bahubhir** dehādibhī **rūpair** hetubhiḥ rūpyata iti tathā tan **mana**-ādīnām **karma**, **mana**-ādibhiḥ kṛtaṁ **karmety** arthaḥ. Tad **etat** saṁsṛtīmūlam **amūlam yathā**, tathā **jñānāsinā chittvā**. Kathambhūtena? **Upāsanayā śitena** santatānuvṛttena. '**Chittvā**' ity asya 'chedanāyopakramya' ity arthaḥ. Jīvaddaśāyām nirmūla-cchedanāsambhavāt na trṣṇāśabdādiṣu yasya sa **atrṣṇaḥ**. **Muniḥ** śubhāśrayasaśīlanaśīlaḥ. **Gām** bhūmim vicared ity arthaḥ. Jñānopāśanaṁ tannivṛttihetur iti bhāvaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.17)

Vijayadhvaṇi Tīrtha

Nanv evaṁ pravalasya saṁsārasya samucchedaḥ kathaṅkāraṁ syāt? Atrāha---**amūlam** iti. **Munir** nirantarānusmaraṇasamarthaḥ puruṣaḥ **etat** saṁsāraḥkaraṇam ajñānaṁ madupāsanayā jātatvāt niśitena jñānena **chittvā**, punas tatrātrṣṇo niḥsaṅgo bhūtvā **gām vicarati** yāvaccharīra-nipātam iti śeṣaḥ. Yad ajñānenotpannam, taj jñāne nivartata iti tatkaṇam āha---**amūlam** iti. Viṣṇukāraṇakakarmamūlam balavatkāraṇena jamyasya nivṛtṭiḥ katham? iti codyam, anena pariḥṛtaṁ jñānasyāpi tatkaṇakatatvāt ajñānasya tatkaṇakatatve kathitaṁ yuktaṁ---tad eva katham? ity ata uktaṁ---**bahurūpeti**. Mana-ādiṣu sanniditabahurūpeṇa tena rūpyate tad-adṛṣṭānugunaṁ nirūpyate, preryata iti **bahurūparūpam manovacaḥprāṇaśarīraṇi karma**

viṣayo yasya sa tathā ahaṁ mantā vaktetyādy-ākāreṇa jāyamānam ity arthaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.17)

Jīva Gosvāmī

Tasya cājñānakṛtatvād **amūlam** ity-ādi. (*Kramasandarbhā* 11.28.17)

Viśvanātha

Tarhi katham ahaṁkārabandhād asmān muktir ity ata āha---**amūlam etad** ahaṁkārabandhanam vastuto mūlaśūnyam, atha ca **bahubhī rūpai rūpitam** nirūpitam. Bahurūpatvam āha---**mana** iti. **Mana**-ādīnām dvandvaḥ. **Upāsanayā** bhaktyā **śītena** tīkṣṇīkṛtena. (*Sārāthadarśinī* 11.28.17)

Śukadeva

Syād etad anartha-kāśyāsya katham nivṛtṭiḥ syāt? iti cet, tatrāha---**amūlam** iti. **Munir etat jñānāsinā chittvā'tṛṣṇaḥ** san **gām vicaratīty** anvayaḥ. **Munir** uktabandhasvarūpavimarśana-śīlaḥ. **Etacchabdena** bandhakāraṇam uktam---kāraṇanāśe kāryanāśaḥ svayam eva bhavatīti bhāvaḥ. '**Amūlam**' iti kriyāviśeṣaṇam. Tathā **copāsanayā** bhagavadārādhanena tīkṣṇī-kṛten^{āsina}**itad** bandhakāraṇam **amūlam** yathā syāt, tathā **chittvāty**arthaḥ tanmūlam ajñānam yathā nāvaśiṣyed iti bhāvaḥ. Kathambhūtam tad? **Bahurūparūpaṁ** bahūni rūpāṇi rūpayatīti tathā, bahubhī rūpai rūpyate iti vā. Tad evāha---**manovācaḥprāṇaśarīrakarmeti**. Mana-ādiṣv anātmasu kriyate, tathā sa ahaṁ mantā vaktā sthūlaḥ kṛśa ityādy-ākāreṇa jāyamānam ity arthaḥ. (*Siddhānta-pradīpa* 11.28.17)

Madhva

Amūlam viṣṇumūlam. **Bahurūpeṇa** tenaiva rūpyate **mana**-ādīnām viṣayaḥ. (*Bhāgavatataṭparyanirṇaya* 11.28.17)

Ayi Naraharyācārya

'**Amūlam etad bahurūparūpaṁ manovācaḥprāṇaśarīrakarma / Jñānāsinopāsanayāśītena chittvā munir gām vicaraty atrṣṇaḥ**' ity atra '**amūlam**' ity asya nirmūlam ity artha iti bhāṭīty ato'trābhipretārtham āha---**amūlam** iti. '**A** iti brahma' (...) iti śruter iti bhāvaḥ. **Bahurūparūpaṁ** ity atra **rūparūpaṁ** iti dvivāram uktir vyarthety āśaṅkyābhipretam artham āha---**bahurūpeti**. **Manovācaḥprāṇaśarīrakarmety** asya prakṛtopayuktārthāpratīter āha---**mana-ādīnām** iti. Atra **etacchabdena śokaharṣety**-ādinoktam ahaṁkārajanyaṁ śokādīkam eva parāmṛśyate, tasya mana-ādiviṣayakatvād iti bodhyam. (*Dīpikā* 11.28.17)

Chalāri Nārāyaṇācārya

'**Amūlam etat**' iti śloke etan manovācaḥprāṇaśarīrakarmāmūlam mūlam mūlakāraṇam, tad-rahitam ākasmikam iti mana-ādi karmāntasya jagata ākasmikatvam ucyata ity anyathāpratīyate. Tathā '**bahurūparūpaṁ**' ity atraikasya rūpasya vaiarthyaṁ ca pratīyate. Atas tannirāsāya tātparyārtham āha---**amūlam** ity-ādīnā. '**A** iti brahma' (...) iti-śruter **akāro** viṣṇuvācakaḥ. **Bahurūpeṇa tenaiva** viṣṇurūpeṇaiva **rūpyate** utpadyata iti tātparyavākyaṣya mana-ādīnām viṣaya ity anena **manovācaḥprāṇety**ādi-bhāgavatavākyaṁ vyākhyātam bhavati. Tatra **karmaśabdārtho** vivṛtaḥ. (*Prabodhinī* 11.28.17)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Anāsakta ha-iyā viṣaye apramatta, labdha-jñāna vyakti-gata bhagavat-sevā-rūpa śānita astrera dvārā avāstava rūpa-guṇa-kriyāra upādāna mana, vākya, prāṇa, deha o karma prabhṛti amūlaka vyāpāra samūha chedana-pūrvaka akiñcana-bhāva pṛthivīte vāsa karena. Āsakta hari-sevā-vimukha baddha-jīvaṅga bhogī o tad-abhāve tyāgīra āvaraṇe nija vivekera apavyavahāra karena. Tat-kāle tānhāra citta-darpaṇa bhogera dhūli vā tyāgera sammājanīte saṁśliṣṭa thāke. Sādhu-saṅga-bale bhaktira upadeśa lābha karile tānhāra kramaśaḥ ei ubhaya-vidha ādhyakṣikatā ha-ite avasara ghaṭe. Tini jaḍa-bhoge anāsakta ha-iyā nirviśeṣa-muktite-o āsakta hana nā. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.17)

Text 18

**Jñānaṁ viveko nigamas tapaś ca
pratyakṣam aitihiyam athānumānam
Ādyantayor asya yad eva kevalam
kālaś ca hetuś ca tad eva madhye. (11.28.18)**

Anvayaḥ---(Tac ca) **jñānaṁ vivekaḥ** (ātmānātma-vivecanam eva bhavati) **nigamaḥ** (vedaḥ) **tapaḥ** (svadharmah) **ca pratyakṣam** (svānubhavaḥ) **aitihiyam** (upadeśaḥ) **atha** (kiṁ ca) **anumānam** (tarka etāni jñāna-sādhanaṇi bhavanti) **asya** (jagataḥ) **ādy-antayoḥ** (ādaḥ ante ca) **yat eva** (vartate) **madhye** (api) **kālaḥ ca** (kalayati prakāśayati yaḥ sa) **hetuḥ** (kāraṇam) **ca tat** (brahma) **eva kevalam** (vartate na tu jagad ity arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.18)

Anuvāda---Ātmānātma-viveka-i jñāna evaṁ veda, svadharma, pratyakṣa, anumāna, upadeśa---ei samasta jñānera sādhanā-svarūpa. Jagatera ādi o ante yāhā vartamāna, madhya-daśāya-o kāla-rūpī jagat-kāraṇa sei brahma-vastu-i kevala-mātra vartamāna thākena. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.18)

Śrīdhara

Tad eva jñānaṁ svarūpasāadhanaphalair nirūpayati---**jñānam** iti. **Viveko** jñānam. Sādhanaṇy āha---**nigamo** vedaḥ, **tapaḥ** svadharmah, **pratyakṣam** svānubhavaḥ, **aitihiyam** upadeśaḥ, **anumānam** tarkaḥ. Phalam āha---**ādyantayor yad asya** jagato **madhye**’pi, tad **eva kevalam**, na tu jagad iti. Kiṁ tat? **Kālaḥ** kalayati prakāśayati yas, tathā **hetuḥ** kāraṇam **ca** yat, **tad eva**. Etad uktam bhavati---‘**yad asya** viśvasya upādānaṁ kāraṇam nimittaṁ prakāśakam ca brahma, tad-ātmakam evaitat, na tataḥ pṛthak’ ity evaṁ niścayaphalo nigamādisāadhanair jāyate, yo **vivekas**, taj **jñānam** iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.18)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Tad eva ahaṅkāranivartakam eva. **Viveko** brahmāmśatvena tadabhedasphūrtiḥ. **Tarko** jīvo brahmābhinnas tadāmśatvāt yo yadāmśaḥ, sa tadabhinnaḥ, yathā vahn्याmśo viphuliṅgo vahnya-abhinna iti. Viśeṣaṇadvayasyābhiprāyam sphuṭīkaroti---**etad uktam** iti. **Etad** kārya-prakāśyātmakam jagat. **Tadātmakam eva** kāraṇaprakāśātmakam eva, tatra jagadbrahmaṇoḥ prakāśyaprakāśakatvenābhede ‘tasya bhāsā sarvam idaṁ vibhāti’ (MU 2.2.11), ‘Ekadeśa-sṭhitasāyāgnir jyotsnā vistāriṇī yathā / Parasya brahmaṇaḥ śaktis tathedam akhilaṁ jagad’ (VP 1.22.54) ityādi-śruti-smṛtayaḥ pramāṇatvena bodhyāḥ. Tathā ca, tārīkādyabhimatatvaṁ, tatra tat sattākam eva jagan mithyā, na tu **tadātmakam** apīti siddham śrutau. **Bhāseti** tṛtīyā prakṛtyābhirūpa itivat. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.18)

Vaṁśīdhara

Yena jñānehāhaṅkāracchedas, **tad evety** arthaḥ. Tarkasya svapnaprapaṅcasya tatsākṣivan mṛdāder ghaṭavad ity **anumānam** mananarūpam eva. Vicārapūrvakopāsanam eva nididhyāsanam iti na pṛthagupanyāsaḥ. Nirgalitārtham āha---**etad uktam** iti. **Etaj** jagat. **Tato** brahmaṇaḥ. Tatra pañcabhir jñānam evopadiśan paramātmajñānam tāvat sāksād āha---**jñānam** iti dvābhyām. **Yad eva** paramātmalakṣaṇam vastu jñānādirūpam **kālaḥ**, **hetur** upādānam ca, **tad evādy-antayoh**. Kintu **kevalam** nijāmsini śrībhagavati praviśati tirohitasarvaśaktikam bhavatīty arthaḥ. Tatra **jñānam** vivekasya kāraṇam, **viveko** vicāraḥ, **kālo** nimittahetur upādānam ca puruṣa iti jñeyam. **Dīpikāyām**---Tarkaḥ jīvo brahmābhinnas, tadamśatvāt, yo yadamśaḥ, sa tad-abhinnas, yathā vahnyamśo visphuliṅgo vahnyabhinna iti viśeṣanadvayābhiprāyam sphoṭayati---**etad uktam** iti. Etat kāryaprakāśātmakam jagat tadātmakam eva kāraṇaprakāśātmakam eva. Tatra jagadbrahmaṇoḥ prakāśyaprakāśakatvenābhede---‘Yasya bhāsā sarvam idam vibhāti’ (MU 2.2.11), ‘Ekadeśasthitasyāgner jyotsnā vistāriṇī yathā / Parasya brahmaṇaḥ śaktis tathedam akhilaṁ jagat’ (VP 1.22.54) ityādi-śrutismṛtayaḥ pramāṇatvena bodhyaḥ. Tathā ca---tārikādy-abhimatatvaṁ tacchaktyātmakam eva jaganmithyā na tu tadātmakam apīti siddha. Śrutau **bhāseti** tṛtīyā prakṛtyābhirūpa itivat. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.18)

Sudarśana Sūri

‘Jñānasinā’ (Bhāg 11.28.17) ity uktajñānasya hetuṁ kathayati---**jñānam viveko nigama** iti. Kāryakāraṇabhāvābhiprāyam nityatvādibhir ātmaparamātmānoḥ parasparavyāvartakadharmeṇa nirūpaṇam **vivekaḥ**, **tapas** karmayogaḥ, ātmānātmanor ahanatayā mamatayā cānubhavaḥ pratyakṣam vivekādjñānam vivekātibhir eva jñānam niṣpādyata ity arthaḥ. **Ādyantayor** iti. Dehasyādyantayoh yat **kevalam** śārīrahitaṁ **madhye**’pi **tad evā**tmavarūpam, na tu śārīram ātmety arthaḥ. (*Śukapākṣīya* 11.28.18)

Vīrarāghavācārya

Kīdrśam taj jñānam, kāni punas tasya sādhanānīty ata āha---**jñānam viveko nigama** iti. Kārya-kāraṇayor bhedābhiprāyakam sāmānādhikarāṇyam vivekādinā **jñānam** niṣpādyate ity arthaḥ. Tatra nityatvādibhir ātmanoh parasparavyāvartakadharmeṇa nirūpaṇam **vivekaḥ**, **tapas** karmayogaḥ, **nigamaḥ** sāstrādhyanajam jñānam, ātmānātmanor ahanatayā cānubhavaḥ **pratyakṣam**, **aitīhyam** upadeśaḥ, **anumānam** kṛtyādirṣṭāntena karmaphalānityatvānumānam, evam sādhanāny uktāni. Atha jñānākāram abhinayena nirūpayati sārddhaiś caturbhiḥ---**ādy-antayor** iti. **Asya** dehasyādyantayor yat **kevalam** śārīrahite **madhye**’pi **tad evā**tmavarūpa na tu śārīram ātmety evamvidham **jñānam** ity arthaḥ. **Kālaś ceti**. **Cas** tvārtho’vadhāraṇārthako vā. **Kāla** eva **hetuḥ**---‘bahu syām’ (CU 6.2.3) iti bhagavatsaṅkalpakāla evaivamvidhasyātmano dehasambandhanimittam ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.18)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Jñānāśiś ca kim-ākāro niśitaḥ syāt? iti tadviśayaprakāram āha---**jñānam** iti. ‘Satyam jñānam anantaṁ brahma’ (TU 2.1.1) iti śruter akhaṇḍam brahmaiva vijānīhīty anyayaḥ katham asya jagataḥ **ādyantayoh kevalam** svatantram **eva** vartate, yac ca **kālaḥ** pūrṇaguṇatvāt phala-pācakatvāt, yac ca hetunimittakāraṇam, yac ca jagato **madhye**’pi **tad eva** tattvena vartate, nānyathā, yac cānyato viviktatvād **vivekaḥ**, yac ca nitarām gamayati prāpayatīti **nigamaḥ**, yac ca sarvair ālocyatvāt **tapas** ‘tapa ālocane’ iti dhātuḥ, prati prati akṣeṣv indriyeṣu sthitatvāt **pratyakṣam**, ācāryasampradāyasiddhatvād **aitīhyam**, atha vedātipramāṇasiddhatvād anuñīyamānatvād **anumānam**, anenāsminn arthe pratyakṣādipramāṇam uktam bhavati. (*Padaratnāvalī* 11.28.18)

Jīva Gosvāmī

Tatra pañcabhir jñānam evopadiśan paramātmajñānam tāvat sākṣād āha---**jñānam** iti dvābhyām. **Yad eva** paramātmalakṣaṇam vastu jñānādirūpaṁ kālahetur upādānam ca, tad ev**ādy-antayoḥ**, kintu **kevalam** nijāmsini śrībhagavati praviśati tirohitasarvaśaktikam bhavatīty arthaḥ. Tatra **jñānam** vivekasya kāraṇam, **viveko** vicāraḥ, **kālo** nimittam, **hetur** upādānam puruṣa iti jñeyam. (*Kramasandarbhā* 11.28.18)

Viśvanātha

Tac ca jñānam viveka eva, tasya sādhanāny āha---**nigamo** vedaḥ, **tapah** svadharmah, **pratyakṣam** svānubhavaḥ, **aitiham** upadeśaḥ, **anumānam** tarkaḥ. Phalam āha---**ādy-antayor asya** jagato **yad eva, tad eva kevalam madhye**’pi, na tu jagat. Tad eva kim? **Kālah**---kalayati prakāśayatīti **kālo** brahmaiva, **hetuḥ** kāraṇam **ca** brahmaiva. (*Sārārdhadarśinī* 11.28.18)

Śukadeva

‘Jñānāsinā chittvā’ (Bhāg 11.28.17) ity uktaṁ, tad eva jñānam svarūpasāadhanaphala-nirdeśenāha---**jñānam** iti. Jñānasya svarūpaṁ **vivekaḥ**---cittvajaḍatvanityatvādibhiḥ parasparam vyāvartakadharmer ātmānātmanor nirūpaṇam sarvajñatvālpajñatvasvatantratvādibhiḥ paraspara-vyāvartakadharmaiḥ pratyagātmāparamātmānānā vā nirūpaṇam **vivekaḥ**. Nanu, samyag jñātam eva vastu vivektuṁ śakyate, na tv ajñātaṁ jīvātmaparamātmānoḥ svarūpaguṇādijñānābhāvāt katham tadvivekaḥ syāt? iti cet, tatrāha---**nigama** iti. **Nigamo** vedas tajjñāpako’sti, tasmād eva tatsvarūpādijñānam syād ity arthaḥ syād etad vedārthasyāpy atigūḍhatvāt katham taj jñānam? ity ata āha---**tapā** iti. **Tapah** svadharmavartitvaṁ varṇāśramādisvadharmācaraṇād antaḥkaraṇa-sūddhyā vedārthajñānam bhaved ity arthaḥ. Kīdrśam tat? ity apekṣāyām āha---**pratyakṣam** iti. Antaḥ pratyakṣam svānubhavadgamyam ity arthaḥ. Nanu, vede’pi saviśeṣasūddhasabalakāraṇākāraṇavācyatvādivivādabāhulyaśravaṇāt katham tadarthaikatvaniścaya iti cet, tatrāha---**aitiham** sadācāryādisampradāyaparamparāgatatvaṁ, tad eva vedārthaniścāyakaṁ vedārthaniścayārtham satsampradāyāśravaṇam kartavyam iti bhāvaḥ. Sadācāryās tu bhagavatā svayam eva nirdiṣṭāḥ--- ‘Etāvān yoga ādiṣṭo macchiṣyaiḥ sanakādibhiḥ’ (Bhāg 11.13.14) ity-ādinā. **Anumānam** sadācāryopadiṣṭasya tattvasya svānubhavaṁviśayīkaraṇāya laukikavyāptisādrśyena grahaṇam sādhanam uktaṁ phalitārtham āha---**asya** jagato **ādyantayor** utpatteḥ pūrvam pralaya-samaye ca **yad eva kevalam** svatantram, **tad eva** sṛṣṭipralayam**madhye**’pi svatantram pravartate, na tu jagat kadāpi svatantram iti bhavaḥ. Kim tat? ity ata āha---**kāla** iti. Jīvānām mad-diṣṭodbodhakaḥ śubhāśubhatatkarmaphalabhogasamayagaṇakaḥ ‘kala saṅkhyāne’ (DP....) dhātoḥ kālayati gaṇayatīti kālarūpa īśvara ity arthaḥ jñāḥ **kālah**---‘kālah kalayatām aham’ (Bg 10.30) iti bhagavadukteḥ. Kim ca **hetuḥ**, sa ca cetanācetanātmikakānām sūkṣmāvasthāpannānām svasvābhāvikanām tattatsadasadrūpakāryānām vā sthūlatayā prakāśakaḥ svasyānādikarma-saṁskāravaśībhūtātyantasāṅkucitabhogasmaraṇānarhajñānadharmānām cetanānām karma-phala-bhogārhajñānaśaktiprakāśena tattatkarmaphalabhogasādhanaḥ saha yojayitvā cety arthaḥ cakārabhyām madhye pālakaḥ bhogāvasāne saṁhartā ca bodhyaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.18)

Madhva

Kevalam svatantram. **Ādyantayor yat** svatantram, **tad eva madhye**’pi svatantram. Param brahmajñānavivekādisvarūpaṁ paripūrṇam guṇatvāt **kālah**. Anyato viviktatvād **vivekaḥ**. Sarvaṁ nigamayati prāpayatīti **nigamaḥ**. Sarvair ālocyatvāt **tapah**. Prati praty akṣeṣu sthitatvāt

pratyakṣam. Ācāryasampradāyasiddhatvād **aitihyam.** Anumeyatvād **anumānam.** (*Bhāgavata-tātparyanirṇaya* 11.28.18)

Ayi Naraharyācārya

‘**Jñānam viveko nigamas tapaś ca pratyakṣam aitihiyam athānumānam / Ādyantayor asya yad eva kevalam kālāś ca hetuś ca tad eva madhye**’ ity atra prakṛtāsaṅgataṁ kim atrocya? ity āśaṅkya prakṛtopayuktatayā vyākhyāti---**kevalam** iti. Tad eva madhya ity anvayo na bhāty ato darśayati---**ādyantayor** iti. Tenāśya jagata **ādyantayor kevalam** svatantram tanmadhye’pi kevalam svatantram ity anvayo darśita iti bodhyam. **Jñānam viveka nigama** ity-ādi pūrvārdhe viśeṣyāpratīter viśeṣyapadādhyāhāreṇa yojanā. Yathā svakṛtaṁ hiraṇyaṁ svena paramātmānaṁ kṛtaṁ hiraṇyaṁ sarvasya hiraṇmayasya purastād dārvādimayarathamañcaśaṅkhādiṣu hiraṇya-parīkārāt pūrvam kevalam ity anuvartate. Prādhānyena vyavahāryamānam sarvasya hiraṇmayasya paścāc ca rathādibhyaḥ pṛthakkaraṇakāle’pi kevalam prādhānyena vyavahāryamānam, tad eva hiraṇyaṁ madhye’pi. Dārvādimayarathādiṣu pariṣkaraṇakāle’pi kevalam prādhānyena nānāpadeśai. ...suvarṇaratha ityādy-**apadeśair** vyavahāryamānam yathā, tadvad asya jagato’ham nānā’padeśair vāsudevanārāyaṇetyādinānā’bhīdhānaiḥ prādhānyena vyavahāryamāna iti. **Param** iti. **Param** brahmety-adhyāhāraḥ paripūrṇaguṇatvād anyato viviktaṁ viviktatvād **viveka** iti yojyam. ‘Gamulṛ gatau’ (...) iti dhātor gatyarthasyāpi gamulṛ dhātor ‘**ni**’ ity-upasargayogena prāptyarthatvam iti bhāvena ‘**nigamayati prāpayati**’ ity uktam iti bodhyam. ‘**Ālocyatvāt tapaḥ**’ ity-uktyā ‘Tapa ālocane’ (...) iti dhātos **tapaḥ**śabda ālocanārthaḥ. Sa ca karmaṇi vyutpanna iti darśitam. **Pratyakṣa**śabdaṁ bhagavati nirvakti---**pratīti**. ‘Prati’ ity-upasargasya vīpsābhipretā tena prati pratīty uktam. ‘**Akṣeṣu sthitatvāt**’ ity-uktyā’**kṣa**śabdasya saptamyantatvam abhipretam saptamī cādhikaraṇe iti sthita iti labdham avyayībhāvaś ca samāsas, tena prati akṣeṣu pratyakṣam iti yojyam iti bodhyam. **Aitihiya**-śabdārtham nirvakti---**ācāryeti**. Ācāryasampradāyo hy aitihiyam. Bhagavataḥ sampradāya-rūpatvābhāvāt tatsiddhatvam grāhyam iti bhāvena ‘**sampradāyasiddhatvāt**’ ity uktam. **Anumāna**-śabdaṁ bhagavati nirvakti---‘**anumeyatvāt**’ iti. Tena ‘anumīyata ity **anumānam**’ iti karma-vyutpattir darśitā. (*Dīpikā* 11.28.18)

Chalāri Nārāyaṇācārya

Jñānam viveka iti śloke ‘**jñānam viveko nigamas tapaś ca**’ iti pūrvārdham jaradgavādi-vākyavad atyantānavitāṁ pratīyate. Uttarārdhe tu **yad eva** ya eva **kālo’sya** jagata **ādyantayor** utpattināśayoḥ **kevalam** sāksād eva, sa eva **kālo’sya madhye**’pi sthitāḥ api na harer iti jaḍa-kālasyaiva svātantryeṇa jagadutpattiyādihetutvam ucyata ity anyathā ca pratīyate. Tannirāsāya tat-tātparyārtham āha---**kevalam svatantram** ity-ādi. Anenāśya jagata **ādyantayor** pralayaśṣṭi-kālayor **yad eva kevalam** svatantram param brahma **madhye**’pi sthītikāle’pi kevalam svatantram iti bhāgavataślokottarārdhasya yojanā darśitā. Parabrahmajñānavivekādisvarūpam ity anena **jñānam viveka** iti pūrvārdhasthapadāni viṣṇurūpavācakanīty uktam bhavati. ‘**Paripūrṇaguṇatvāt**’ ity ārabhyānumānam ity-antatātparyavākyasamudāyena bhāgavatasthakālādi-śabdānām bhagavati pravṛttinimittam kathitam jñātavyam. **Jñānahetuś**abdārthayor bhagavati prasiddhatvāt tadartha ācāryair noktaḥ. (*Prabodhinī* 11.28.18)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Prākṛta jagatera ādi, madhya o ante pratyakṣa, anumāna, aitihiya, tapasyā, vākya, viveka o kālā-hetu sakale-i advaya-jñāna vastute-i avasthita, tānhā ha-ite jāta evam tānhāte-i paryavasita advaya-jñāna vicāre bhagavaj-jñāna yakhana brahmera o paramātmāra pratītira sahita abhinna

pratīta haya, takhana uhā avikṛta. Bhagavaj-jñāna ha-ite pṛthag-vicāre paramātmāra amśatva o brahmera tad-uttha bhāvāvasthāna kīrtita haya. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.18)

Text 19

**Yathā hiraṇyam svakṛtaṁ purastāt
paścāc ca sarvasya hiraṇmayasya
Tad eva madhye vyavahāryamāṇam
nānāpadeśair aham asya tadvat.** (11.28.19)

Anvayaḥ---Yathā sarvasya hiraṇmayasya (kaṭaka-kunḍalādeḥ) purastāt (utpatteḥ pūrvam) paścāt ca (nāśāt param ca yat) sv-akṛtaṁ (suṣṭhu kunḍalādi-rūpeṇākṛtam aviracitam) hiraṇyam (suvarṇam vartamānam) madhye (api) nānāpadeśaiḥ vyavahāryamāṇam (kunḍalādi-nāmabhir vyavahāryamāṇam sad api) tad eva (na tu vastutas tad-anyat) tadvat (tathā) asya (viśvasya kāraṇa-bhūtaḥ) aham (api nānā-vyavahārāmbanam, na tu mattaḥ pṛthag viśvam ity arthaḥ). (*Gauḍīya-bhāṣya* 11.28.19)

Anuvāda---Kaṭaka kunḍala prabhṛti yāvatīya suvarṇamaya vikāra-padārthera utpattira pūrve evam vināśera pare ye-rūpa kevala-mātra suvarṇa-i vartamāna thāke, tāhāte kaṭakādi padārthera kona-rūpa ākṛti vartamāna thāke nā, sei-rūpa madhya-daśāya yat-kāle ai suvarṇa kaṭaka-kunḍalādi-nāme vyavahṛta haya, tat-kāle-o uhā vastutaḥ pūrvokta suvarṇa ha-ite bhinna nā ha-iyā tad-rūpe-i vartamāna thāke. Ei viśvera kāraṇa-rūpī āmi-o se-rūpa nānā-vidha vyavahārera avalambana-svarūpa; vastutaḥ viśvāntargata nānā-bhāva āmā ha-ite bhinna nahe. (*Gauḍīya-bhāṣya* 11.28.19)

Śrīdhara

Tatra nānābhedavyavahārāmbanasyāpi viśvasya kāraṇamātrātmakatvaṁ sadṛśāntam āha---yatheti. **Svakṛtaṁ** suṣṭhu kunḍalādirūpeṇāpi racitaṁ yadd **hiraṇyam**. Kīdrśam? **Hiraṇmayasya**. Kunḍalāder utpatteḥ puras tannāśac ca paścān madhye ca kaṭakaṁ kunḍalam ityādi-nānāvyapadeśair vyavahāraṁ prāpyamāṇam api, tad eva yathā, tadvad asya viśvasya kāraṇabhūto'ham eva nānāvyavahārāmbanam, na tu mattaḥ pṛthag viśvam iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.19)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Tatra prakāśātmakatvakāraṇamātrātmakatvayor madhye. **Tad eva** hiraṇyam eva. (*Dīpinī-vyākhyā* 11.28.19)

Vaṁśīdhara

Tatra kāryasya kāraṇarūpatve. **Na tu mattaḥ pṛthag** iti---‘Nārāyaṇa evedaṁ sarvaṁ’ (MNU....), ‘Sarvaṁ khalv idaṁ brahma, tajjalān’ (CU 3.14.1) ityādi-śruteḥ. Atra sandarbhaḥ---yatheti---ata eva sa eva paramārthataḥ sarvāvayavīti bhāvah. Kim ca, jīvacaitanyasya tatra tatrānvayāt suṣuptau tadvyatireko’pi svato’vasthānāt, tasmin vyaṣṭyupādhīnām rajjau sarvāvayavānām ivāropitatvam eva, tasya tu rajjuvat satyatvaṁ sidhyati. (*Bhāvārthadīpikā-prakāśa* 11.28.19)

Sudarśana Sūri

Tad eva dṛṣṭāntena darśayati---**yathā hiraṇyam** iti. Śuddham api **hiraṇyam** kaṭakamukuṭādinirmāṇādidaśāyām rajatādibhir miśram kriyate rajatamiśram api bhūṣaṇāvasthaṁ **hiraṇyam** iti vyapadiśyate, tad bhrāntimūlaṁ rajatamiśraṇāt pūrvam agniśaṁśodhanāt **paścāc ca** kevalaṁ **hiraṇyam** eva **hiraṇyaśabdavācyaṁ**, tathā kevalaṁ **hiraṇyam** eva **madhye**’pi hiraṇyaśabdavācyaṁ, na tu rajatāmśa iti nirūpakair jñāyate, evam ahamartha’pi dehasambandhāt pūrvāparakālayor iva madhye’pi dehavilakṣaṇa eva dehasammelanenāham iti pratipattis tu bhrāntir evety arthaḥ. Dārṣṭāntikasāmarthyāt dṛṣṭāntasya tathātvam avagamyate. (*Sukapakṣīya* 11.28.19)

Vīrarāghava

Tad eva jñānaṁ dṛṣṭāntena darśayati---**yatheti**. **Sukṛtaṁ** suṣṭhukṛtaṁ samyak puṭapākaśodhitam ity arthaḥ. Tat **sarvasya hiraṇmayasya** kaṭakamukuṭādeḥ **purastāt paścāc cāto madhye**’pi **tad eva nānāpadeśair** nānānāmabhi rajatādimiśraṇanibandhanair vyavahāryaṁ bhavati, viśuddhahiraṇyaṁ kaṭakamukuṭādinirmāṇadaśāyām rajatādimiśram kriyate, tanmiśram api bhūṣaṇāvasthaṁ **hiraṇyam** iti vyavahriyate, sa ca vyavahāro bhrāntimūlaḥ nirūpakais tu rajatādimiśraṇāt pūrvam, agniśodhanāt **paścāc ca**, yat kevalaṁ **hiraṇyam**, **tad eva madhye**’pi hiraṇyaśabdavācyaṁ, na tu rajatādyamśo’pīti vyavahriyate, sa ca bhrāntimūlaḥ, **tadvad** eva **aham** ahamartha’py ātmā **asya** dehasya **purastāt paścāc ca madhye**’pi sa eva dehasambandhāt pūrvāparakālayor iva madhye’pi dehavilakṣaṇa eva dehasammelanenāham iti pratītis tu bhrāntir evety arthaḥ. Dārṣṭāntikasāmarthyād dṛṣṭānte lohāntaramiśratvam avagamyate. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.19)

Vijayadhvaṇi Tīrtha

Jagata ādimadhyāvasāneṣu brahmaṇa evāpratihatāsvātantryaṁ sodāharaṇaṁ spaṣṭayati---**yatheti**. **Yathā hiraṇyam** rathādyupari **svakṛtaṁ** aticitritaṁ **purastāc** citritāyāḥ pūrvam rathādeḥ pṛthag iti śeṣaḥ. **Paścāc ca sarvasya hiraṇmayasya** dravyasya hiraṇyatyāgalakṣaṇanāśānantaraṁ ca pṛthag eva, **madhye ca** svarṇakhācitātādaśāyām **tad eva**. ‘Svarṇarathaḥ svarṇaśaṅkha’ ity-ādi-**nānāpadeśair** vyavahārayogyāṁ, **tad eva** hiraṇyaṁ dārvādi pṛthag eva **tadvat** tayā svatanthro’**ham asya** jagato ty-ādāv ante madhye suranarādinānāvypadeśais tad-antaryāmitayā mukhyatayā vyavahāryaḥ pṛthag eva sthitaḥ---‘Rathopasthe parikarāt pūrve dārumayād rathāt / Suvarṇaṁ vyahārāya mukhyaṁ rathapariṣkṛtaṁ / Madhye cānte rathopasthān niṣkṛṣya pṛthagavasthitaṁ / Yadvad evaṁ hariḥ sākṣāj jagad dehāt pṛthak sthitaḥ / Pūrvam jagati samsthaś ca jagad ante pṛthak sthitaḥ / Sa eva mukhyo jagataḥ svātantryāt paramēśvaraḥ’ (...) iti, ‘Tattanniyāmakasyaiva nāma sarvaṁ surādīkam / Tatsambandhād udīryeta vyavahṛtyaisurādīṣu’ (...) iti ca, ‘Ekalaṁ kevalaṁ ceti svātantryam abhidhīyate / Svatantras tu hariḥ sākṣātpariṣkṛta-hiraṇyavad’ iti ceti suranarādyantasthasuranarādyupādhiṇāṁ nānātve’py aham eka eva, yathā hiraṇyam akṛtaṁ piṇḍī-kṛta kuṇḍalādy-ākāreṇa vividhaṁ punar ekam eva, tathāham api---‘Yathā suvarṇam akṛtaṁ kriyate kuṇḍalādikam / Punar ekī-bhavaty addhā tadvad viṣṇur ajo’pi san / Surādyantaḥ sthito bhūtvā punar ekībhaved vibhuh’ (...) iti vacanāt. Kim ca, dārvādyalpa-phalaṁ suvarṇam eva, tannimittakāraṇaṁ mahāphalaṁ, tathā jagad alpaphalaṁ asvatantraṁ ca nāhaṁ tathā kintu svatanthro mahāphala hetuś ceti, ‘Pratyekaṁ na tu dārvādisvatantra-vikriyāgatam / Mahāphalaṁ syāt svarṇaṁ tu svatantraṁ vikriyopagam / Tadvat svatanthro bhagavān pravṛttāv anyad anyathā’ iti vākyaṭ. (*Padaratnāvalī* 11.28.19)

Jīva Gosvāmī

Yatheti. Ata eva sa eva paramārthataḥ sarvāvayavīti bhāvaḥ. (*Kramasandarbhā* 11.28.19)

Viśvanātha

Sukṛtaṁ suṣṭhu kuṇḍalādirūpeṇa aviracitam api **hiraṇyam** eva **hiraṇmayasya** kaṭaka-kuṇḍalādeḥ **purastāt paścāc ca** vartamānaṁ yat, **tad eva madhye**’pi **nānāpadeśaiḥ** kuṇḍalādināmabhir **vyavahāryamāṇam** api, na vastutas tadanyat, **tadvad evāham asya** viśvasya **purastāt paścān madhye**’pi. (*Sārāthadarśinī* 11.28.19)

Śukadeva

Jagata ādāv ante ca madhye ca kāraṇabhūtasya brahmaṇa eva svātantryam uktaṁ, tad eva drṣṭāntenopapādayati---**yatheti**. **Yathā** śuddham eva **hiraṇyam** kaṭakakuṇḍamukuṭādinirmāṇāvasthāyāṁ **sukṛtaṁ**---svarṇakāraiḥ suṣṭhu rajatādimiśritam api **kṛtaṁ sarvasya hiraṇmayasya** bhūṣaṇamātrataḥ **purastāt** rajatādimiśraṇāt pūrvam, **paścāc ca** kriyādikālē’gninā saṁśodhanāt, kevalam **hiraṇyam** eva vyapadiśyate. **Madhye** ca rajatādimiśrita-bhūṣaṇādyavasthāyāṁ kaṭakakuṇḍalādinānāvvyapadeśais tad eva hiraṇyam eva vyapadiśyate, na tu rajatatāmrādi, **tadvat**. Jagataḥ ādāv ante ca tattadantaryāmitayā vartamānaḥ suranarādinānāvvyapadeśaiḥ svatanthro’ham eva vyapadeśyo vivekibhir, nānyad ity arthaḥ. Bhagavataḥ sarvatra vyāptir eva sarvābhedavyapadeśahetuḥ---‘Sarvaṁ samāpnoṣi tato’si sarvaḥ’ (Bg 11.40) ity arjunokteḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.19)

Madhva

Hiraṇyakhacitatvena hiraṇyapradhānaṁ **hiraṇmayam**. Śaṅkhamañcakarathādiṣu **madhye**’pi kevalam prādhānyena **vyavahāryamāṇam**, **tad eva**.

‘Rathopasthe parīkārāt pūrvam dārumayād rathāt
Suvarṇam vyavahārāya mukhyaṁ rathapariṣkṛtam
Madhye cānte rathopasthān niṣkṛṣya pṛthagāsthitam
Yadvad evam hariḥ sāksāj jagad dehāt pṛthaksthitiḥ
Pūrvam jagati saṁsthaś ca jagadante pṛthaksthitiḥ
Sa eva mukhyo jagataḥ svātantryāt parameśvaraḥ’ iti brahmatarke.

‘Surapitṛmanujādikalpanādibhir’ (VP 3.7.16) ityādy-antaryāmyapekṣayā.

‘Yathā suvarṇam akṛtaṁ kriyate kuṇḍalādikam
Punar ekībhavaty addhā tadvad viṣṇur ajo’pi san
Surādyantaḥsthito bhūtvā punar ekībhaved vibhuh’ iti vacanāt.

‘Tattanniyāmakasyaiva nāma sarvaṁ surādikam
Tatsambandhād udīryeta vyavahr̥tyai surādiṣu’ iti śabdanirṇaye.

‘Ekalam kevalam ceti svatantram abhidhīyate
Svatantras tu hariḥ sāksāt pariṣkṛtahiraṇyavat’ iti pravṛtte.

‘Pratyekaṁ na tu dārvādi svatantravikriyāgatam
Mahāphalam syāt svarṇas tu svatantravikriyopagam
Tadvat svatanthro bhagavān pravṛttāv anyad anyathā’ iti ca. (11.28.19)

Ayi Naraharyācārya

‘Yathā **hiraṇyam** svakṛtaṁ **purastāt paścāc ca sarvasya hiraṇmayasya** / **Tad eva madhye vyavahāryamāṇam nānāpadeśair aham asya tadvat**’ ity atra ‘**hiraṇmayasya**’ ity anena hiraṇyātmakaṁ kaṭakādikam ucyata iti bhāti mayāṣa tādātmyārthatvāt, tathātve taddrṣṭāntena bhagavato’pi jagadabheda iti prāpnotīty ato’tṛābhipretahiraṇmayāśabdārtham āha---**hiraṇyeti**. Mayataḥ prādhānyārthatvādd hiraṇyakhacitaṁ dārvādyātmakarathamāñcādikam **hiraṇmaya-**śabdenātroktam. Tatra ca hiraṇyasya tanmayarathādeś ca bhedān na taddrṣṭāntoktyā bhagavato

jagadabhedaprāptir iti bhāvaḥ. Dvītīyārtham yojayati---**śaṅkheti**. ‘Kevalam’ ity anuvartate. **Śaṅkha-maṅca-rathādiṣv** ity adhyāhāraḥ. **Kevalam** ity asya **prādhānyenety** arthaḥ. Sampūrṇa-ślokaṁ pramāṇenaiva vivṛṇoti---**rathopastha** ity-ādinā. **Rathopasthe parikārāt pūrvam dārumayād rathāt / Suvarṇam vyavahārāya mukhyam** ity anena yathā hiraṇyam svakṛtaṁ purastād iti vyākhyātam. **Rathopasthe parikārāt pūrvam** svakṛtaṁ hiraṇyam vyavahārāya mukhyam yathety anvaya iti bodhyam. ‘**Rathapariṣkṛtaṁ madhye ca**’ ity anena tad eva madhye ‘**vyavahāryamāṇam**’ iti vyākhyātam. Madhye’pi prādhānyena ‘**vyavahāryamāṇam**’ iti yojitam iti bhāvaḥ. ‘**Rathopasthān niṣkṛṣya prthag-āsthitaṁ**’ ity anena **paścāc ceti** vyākhyātam. ‘**Yadvad evaṁ hariḥ**’ ity-ādinā ‘**aham asya tadvat**’ iti vyākhyātam. Tenaiva pecchāyutasya paramātmanah kutaḥ syād iti yojyam. Tarhy abhedoktiḥ kvacit katham? ity atas tad udāhrtya tadabhiprāyam āha---**sureti**. Suranarādyantaryāmyabhedavivakṣayā tāni vacanāni pravṛttānīty ato na jagadabheda ucyaṭa iti bhāvaḥ. ‘**Yathā hiraṇmayam**’ ityadi-ślokasya rathādiṣu khacitasuvarṇārthatvam abhipretya vyākhyānam kṛtvā jagadabheda ucyaṭa iti bhrāntir nirākṛtā. Idānīm pramāṇāntareṇa ‘**yathā hiraṇyam**’ ity-ādeḥ prakārāntareṇa yojanām āha---**yathety-ādinā**. ‘**Akṛtaṁ**’ ity anena ‘**svakṛtaṁ**’ ity asya ‘suṣṭv-akṛtaṁ’ iti yojanā darśitā. Tena **yathā sarvasya hiraṇmayasya** kuṇḍalādeḥ **purastāt** kuṇḍalādikaraṇāt pūrvam **svakṛtaṁ** suṣṭv-avataṁ kuṇḍalādyākāreṇāvīkṛtaṁ iti yāvat hiraṇyam eva. **Paścāt** kuṇḍalādyākāranāśānantaram api hiraṇyam eva. **Madhye** kuṇḍalādyākāradaśāyām api **vyavahāryamāṇam**, **tad eva hi tadvad aham asyā** dau bhūtvā, madhye’ham eva sthitaḥ, paścāt pralaye’py aham eveti mama rūpāṇam abhidocyata iti yojanā darśitā. Yadi śabdān āprantaryāmparatvam syāt, tarhi mukhyārtha-parityāgaḥ syād ity ata āha---**ad** iti. Antaryāmparatve sati paramamukhyārthalābha iti bhāvaḥ. Suranarādyabhede suranarādinānāpadeśair vācyatvam yujyate, tadantasthitasya katham? ity atah pramāṇenaiva tadabhiprāyam āha---**ekalam** iti. ‘**Parīṣkṛtahiraṇyavat**’ ity anena hiraṇyasya dārvādipayarathādibhyaḥ svātantryam uktaṁ, tad eva pramāṇenāha---**pratyekam** iti. **Ādi-**padāchaṅkādikam grhyate. Vikriyām gacchatīti **vikriyāgatam**. Dārvādyapekṣayādhikadraviṇa-prāpteḥ suvarṇam eva **mahāphalaṁ** syād ity arthaḥ. Tad evopapādayati---**svatantram** iti. Vikriyām upagacchatīti **vikriyopagam**. Dārṣṭāntike’pi svātantryam upapādayati---**pravṛttāv** iti. **Anyat**---paramātmanah sakāśād **anyaj** jagat **pravṛttau** sattāyām pratītau cety api grāhyam. **Anyathā**’svatantram ity arthaḥ. (*Dīpikā* 11.28.19)

Chalāri Nārāyaṇācārya

‘**Yathā hiraṇyam svakṛtaṁ**’ iti śloke sarvasya jagataḥ suvarṇavīkāratvabhrāntinirāsāya hiraṇmayapadaṁ vyākhyāya tattātparyārtham āha---**hiraṇyakhacitatvenety-ādinā**. **Khacitatvena** yuktatvena **hiraṇyam pradhānam** yasmin rathādaṭ tat tathoktam. Tad eva suvarṇam eva **kevalam** atyantam. Anena mayatprādhānyārthakaḥ **sarvasyetyi sarvaśabdo** rathādikatipayārthaka ity uktaṁ bhavati. Evaṁ katipayapadāni vyākhyāya tatra pramāṇam darśayan sarvaṁ ślokaṁ pramāṇena vyācaṣṭe---**rathopasthe parīṣkārād** ity-ādinā. Rathasyopa samīpe tiṣṭhatīti **rathopastham** rathacakrādikam. Tatra suvarṇena parīṣkārāc citṛikaraṇāt **pūrvam dārumayād** dāruvikārād **rathāt prthag-āsthitaṁ** suvarṇam vyavahāryam mukhyam pradhānam krayādivyavahāreṇa mahāphaladānenānyāpekṣam madhye rathapariṣkṛtaṁ rathe citṛikṛtaṁ suvarṇam eva vyavahārāya suvarṇaratha ityādy-abhilāparūpavyavahārāya krayādivyavahārāya ca mukhyam. Tatra krayādivyavahāre suvarṇayukto ratho yathā mahāphalavad eva bhavati. Tathā kevalo dārumayo ratho na mahāphaladaḥ. Ato madhye’pi suvarṇam eva mukhyam. Ante rathanāśānantaram rathopasthād rathacakrāde niṣkṛṣya niṣkāsyā prthag-āsthitaṁ suvarṇam eva vyavahārāya mukhyam yadvad yathaivam sāksādd hariḥ paramamukhyayā vṛtṭyā hariśabdavācyo viṣṇuḥ. Atra ‘**sākṣāt**’ iti padam indrādivyāvṛtṭyartham. Jagatsṛṣṭeḥ pūrvam

jagaddehāḥ jagallakṣaṇadehāt prthaksthitaḥ svavyavahārāya mukhyo na tu sarvajagat-sambandhena harer vyavahāraḥ pratyuta harisambandhenaiva jagato vyavahāraḥ. Ayam evārthaḥ. Sa eva mukhyo jagata ity anenocyate. Jagadante jagannāṣe ca jagaddehāt prthaksthitaḥ svavyavahārāya mukhyaḥ pradhāna iti pramāṇavākyaṛthaḥ. Nanu, yadi hariḥ surādijagato bhinnas, tarhi ‘Surapitṛmanujādikalpanābhīr’ (VP 3.7.16) ityādi-purāṇe hareḥ surādyai kyoktiḥ katham? ity ata āha---**surapitṛmanujādīti**. Anena ‘**nānāvyapadeśair vyavahāryamāṇam**’ iti bhāgavatavākyaṃ vyākhyātāṃ bhavati. ‘**Vyavahāryamāṇam**’ iti liṅgavyatyayena kṛṣṇa-viśeṣaṇam iti sūcitam. Evaṃ ‘**yathā hiraṇyaṃ kṛtam**’ iti ślokaṃ hareḥ svātantryārthatvena vyākhyāyedaṇīm svarūpaikyārthatvenāpi vyācāṣṭe---‘**yathā suvarṇam akṛtam**’ iti. Asmin vyākhyāne mayāto vikārthatvam uktam bhavati. ‘**Nānāvyapadeśaiḥ**’ ity anena surādīnānāśabdair viṣṇor vācyatvam uktam. Tad ayuktam. Tathātve surādīnām tacchabdavācyatvābhāvena taiḥ śabdair surādīnām vyavahāro na syāt. Na ca surādīnām api tacchabdavācyatvam astīti vācyam. Tathātve surādīnām api tacchabdamukhyārthatvena viṣṇor eva sarvamukhyārthatvam iti siddhāntahāniḥ syād ity āśaṅkāṃ pramāṇena pariharati---**tattanniyāmakasyaiveti**. **Surādikaṃ sarvaṃ nāma tatsambandhāt** surādīnāmamukhyārthaviṣṇusambandhād **udīryeta**. **Surādikaṃ nāmādy**-antayor asya yad eva kevalam ity atra kevalapadaṃ kevalam svatantram iti svātantryārthatvena vyākhyātāṃ. Tatrābhīdhānaṃ siṃhāvalokananyāyena paṭhati---**ekalaṃ kevalam** iti. **Caḥ** samuccaye. **Tur** avadhāraṇe.

‘**Sākṣāt**’ iti padaṃ brahmādivad anyadattasvātantryaśaṅkānirāsārtham. ‘**Tad eva madhye vyavahāryamāṇam**’ ity atra vidyamānaṃ **vyavahāryamāṇa** padaṃ krayādivyavahāreṇa mahāphaladāne mukhyam anyānapekṣam iti rathādipariṣkṛtasuvarṇādiviṣayagatatayā vyākhyātāṃ. Tathā svaṃ prati sattādirūpavyavahāre mukhyaḥ pradhānaḥ svatantra iti viṣṇu-viṣayatayā ca vyākhyātāṃ. Tadvyākhyānavaye pramāṇaṃ vadan yat, sa eva mukhyo jagata ity anena harir eva jagataḥ pravṛttyādivyavahāre svatantra ity uktam, tatrāpi pramāṇam āha---**pratyekaṃ na tu dārvādīti**. **Tu**śabdaś co’vadhāraṇe. **Ādipadena** śaṅkhādi grāhyam. **Pratyekaṃ** suvarṇakhacitam. Vikriyāṃ gacchatīti **vikriyāgataṃ** rūpeṇa vikāraṃ prāptaṃ **dārvādi mahāphalaṃ** yasmāt, tat tathā. Mahāphaladāne svatantram ananyāpekṣaṃ naiva krayādivyavahāra iti śeṣaḥ. Vikriyopariṣṭhādipariṣkāravikāraṃ prāptaṃ suvarṇam krayādivyavahāre svatantram eva rathādyapekṣārahitam eva mahāphalaṃ syāt, tathā tad **bhagavān pravṛttau** svapravṛttau **svatantraḥ**. ‘**Pravṛttau**’ ity upalakṣaṇam. Svasattādikam api grāhyam. Ramādijagad-anyathāsvapravṛttyādāv asvatantram ity arthah. Tataś caivaṃ ślokayojanā---**yathā sarvasya hiraṇmayasya** suvarṇa-khacitatvena suvarṇapradhānasya rathādeḥ **purastāt paścāt** pūrvaṃ **svakṛtaṃ** suṣṭvakṛtaṃ suvarṇākārādīnā’nutpāditaṃ **hiraṇyam** eva rathāder bhinnam sat **vyavahāryamāṇam** krayādivyavahārāya mukhyam ananyāpekṣaṃ ca bhavati, **paścāc ca** rathādeḥ suvarṇasambandhanāśānantaram api **svakṛtaṃ hiraṇyam** eva, tat prthak sat **vyavahāryamāṇam** bhavati. **Madhye** rathādeḥ suvarṇasambandhakāle’pi **nānāvyapadeśaiḥ** suvarṇaḥ śaṅkhaḥ suvarṇam eva ratha ityādi-nānā**vyavahāryamāṇam** **svakṛtaṃ hiraṇyam** eva vyavahāryamāṇasuvarṇaprādhānyenaiva vyavahāre mahāphalado bhavati. **Tadvat** tathā’**ham asya** jagata utpatteḥ **purastāt** pūrvaṃ, **paścāc ca** nāśānantaram ca sthitaḥ san **vyavahāryamāṇam** vyavahāryamāṇaḥ svapravṛttyādivyavahārāya mukhyaḥ pradhāno’nanyāpekṣaḥ. Yata evam ananyāpekṣo’taḥ svatanthro’ham. Yataḥ svatanthro’ham, ato jagato vyavahārāya mukhya ity. Yadvā, **yathā** svasya **hiraṇmayasya** suvarṇavikārasya kuṇḍalāder utpatteḥ **purastāt** **svakṛtaṃ** suṣṭvakṛtaṃ hiraṇmayam ‘**hiraṇyam**’ ity eva **vyavahāryamāṇam**, **paścāc ca** kuṇḍalādyākāranāśānantaram api kuṇḍalādy ekībhūtaṃ suvarṇam suvarṇam ity eva **vyavahāryamāṇam**. **Madhye**’pi kuṇḍalādyākārāvasthāyām api **nānāvyapadeśaiḥ** kuṇḍalakāṭakādīnānāśabdair **vyavahāryamāṇam** api **hiraṇyam** suvarṇam ity

eva **vyavahāryamāṇam** bhavati. **Tadvat** tathā'sya jagata utpatteḥ **purastād** viṣṇur ity eva vedair vyavahāryamāṇo **madhye** jagatpraveśakāle'pi **nānāvyapadeśaiḥ** surapitṛmanujādinānāśabdair vyavahāryamāṇo vācyo'pi viṣṇur ity eva vyavahāryamāṇaḥ. 'Ayaṁ vai harayo'yaṁ daśa ca' (BU 2.5.19) ityādi-śrutyā pratipādyo'sya jagataḥ **paścāc ca** nāśānantaram tattadantargata-rūpair ekībhūya viṣṇur ity eva vyavahāryamāṇaḥ---'Pūrṇam adaḥ pūrṇam idam' (BU 5.1.1) ityādi-pratipādyo'ham bhavāmīti. (*Prabodhinī* 11.28.19)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Ghaṭa-kunḍalera vikāra janya bhinna bhinna nāma-rūpa kāla-prabhāve parivartita ha-ile ye-rūpa uhārā upādāna-mātre paryavasita haya, vāstava vastura bahiraṅgā-śaktira prabhāve sei-prakāra bāhya o antara āvaraṇa-dvaya vastu ha-ite tāt-kālika bheda sthāpana kare. Prakṛta-prastāve sakala-guli-i vastu; uhāder vikāra-darśana darśakera upare-i nirbhara kare. Vastu-vaicitrya khaṇḍa o akhaṇḍa-deśa brahmāṇḍe o vaikuṇṭhe pāramārthika o vyavahāra bhede khaṇḍa o akhaṇḍa kāle, khaṇḍa o akhaṇḍa pātre prthag-rūpe lakṣita haya. Vyavahārika jagatera naśvaratā o dr̥śya-vastura nitya-astitvābhāve avāstavatā---ei dvividha pāarthakya āche. Aprākṛta-vicāre-i ukta naśvaratā evaṁ ādhyātmika-vicāre-i ukta dr̥śya-vastura avāstavatā lakṣita haya. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.19)

Text 20

**Vijñānam etat triyavastham aṅga
guṇatrayaṁ kāraṇakāryakartṛ
Samanvayena vyatirekataś ca
yenaiva turyeṇa tad eva satyam.** (11.28.20)

Anvayaḥ---Aṅga! (he uddhava!) **Triyavastham** (jāgarādi-triyavastham yat) **vijñānam** (manah) **guṇa-trayaṁ** (tad-avasthā-kāraṇa-rūpaṁ ca yad guṇa-trayaṁ) **kāraṇa-kārya-kartṛ** (yac ca kāraṇam adhyātmam, kāryam adhibhūtam, kartṛ adhidaivam evaṁ guṇa-traya-kārya-bhūtam, trividham jagat) **etat yena eva turyeṇa** (sāmānya-jñāna-mātreṇa) **samanvayena** (bhavati yenānugataṁ prakāśata ity arthaḥ) **vyatirekataḥ ca** (samādhy-ādau yad asti) **tat eva satyam** (bhavati). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.20)

Anuvāda---He uddhava! Jāgarādi-avasthā-traya-viśiṣṭa manah, avasthā-traya-hetu-bhūta sattvādi-guṇa-traya, adhyātma, adhibhūta, adhidaiva evaṁ triguṇa-kārya-bhūta trividha jagat---ei samasta padārtha ye vastu-kartṛka anugata ha-iyā prakāśita haya evaṁ samādhi-prabhṛti daśāya yāhā avaśiṣṭa thāke, sei turīya vastu-i eka-mātra satya baliyā jānibe. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.20)

Śrīdhara

Tad evaṁ kāryasya kāraṇamātrātmakatām uktvā, prakāśasya prakāśakātmakatām āha---**vijñānam** iti. **Triyavastham---yakārasya** prthag pāthas chando'nurodhena. Jāgradādi try-avastham yad **vijñānam** manas tadavasthākāraṇarūpaṁ ca yad **guṇatrayaṁ**, yac ca **kāraṇa-kāryakartṛ---kāraṇam** adhyātmam, **kāryam** adhibhūtam, **kartṛ** adhidaivam. Evaṁ guṇatraya-kāryabhūtam trividham jagat. **Etad yena turyeṇa** sāmānyajñānamātreṇa **samanvayena** bhavati, **yenānugataṁ** prakāśata ity arthaḥ. 'Tam eva bhāntam anubhāti sarvaṁ tasya bhāsā sarvam idam vibhāti' (KU 2.2.15 / ŚU 6.14) iti, tathā 'Cakṣuśaś cakṣur uta śrotrasya śrotaṁ manaso ye mano viduḥ' (BU 4.4.18) ityādi-śruteś ca. Nanu, viśeṣavijñānavyatirekeṇa na turyaṁ

nāmopalabhāmahe. Tatrāha---**vyatirekataś ca** samādhyādau yad asti, **tad eva satyam** iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.20)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Chando'nurodheneti. Tatra mānaṁ tu vyāḍigālavayor matenaikeyaṇā vyavadhīyante iti śabdasmṛtir eva. **Sāmānyajñānamātreṇa** nirupādhiprakāśamātreṇa kartrā yaḥ **samanvayaḥ** samyagvyāptis, tena viśiṣṭaṁ bhavati, tathā ca **yena** paramātmanānugataṁ vyāptaṁ sad viśvaṁ **prakāśata** iti phalito'rthaḥ. **Tam eva** paramātmānam eva **bhāntaṁ** svataḥprakāśamānam anulakṣyīkṛtya **sarvaṁ** viśvaṁ **bhāti** prakāśata iti svatantrasattaiva niṣiddhā. **Cakṣuṣaś cakṣur** iti rūpādiprakāśanaśaktiḥ paramātmāna eva, na cakṣurādīnām ity atrāpi saiva niṣiddhā. '**Samādhyādau**' ity **ādinā** vaikuṇṭhādigrahas, tathā ca tadupalambhe vidvadanubhava eva dṛḍhatarāṁ mānaṁ iti sūcitam. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.20)

Varaṁśidhara

Ity artha iti---samanvayo vyāptiḥ cidvyāptiṁ vinā jaḍapratīter abhāvād iti bhāvaḥ. Atra pramāṇam āha---**tam** eveti. Śrutayo vyākhyātacarāḥ. Atrākṣipati---**nanv** iti. **Viśeṣajñānam** adhyātmādijñānaṁ, tad vinā sāmānyajñānarūpaṁ turīyaṁ nopalabhyata ity ata āha---**samādhyādau** viśeṣajñānābhāve'pi sāmānyajñānam asti---etāvantāṁ kālam ahaṁ samābhuvam ity utthitasya smṛter anyathānupapatteḥ. **Ādinā** saṁsṛtagrahaḥ. Paramacaitanyasamaṣṭyupādhyāpy evaṁ jñeyam ity āha dvābhyām. 'Yo vijñāne tiṣṭhan' (BU 3.7.22) ityādi-śruteḥ vijñānājīva-caitanyam eva guṇatrayopādhipakāṁ sat tryavasthaṁ bhavati. Tad evāha---'**kāraṇakāryakarṭṛ**' iti, tattadrūpāyamānaṁ ity arthaḥ. Kintu **samanvayenety** āha---tatra 'tryavastham' iti vaktavye '**triavastham**' iti vyāḍigālayor mate 'naike yaṇā vyavadhīyante' (...) iti śabdasmṛteḥ. 'Guṇānāṁ trayaṁ yasmin' iti bahuvrīhiḥ. **Dīpikā** tu---**Sāmānyajñānamātreṇa** nirupādhiprakāśamātreṇa kartrā yaḥ **samanvayaḥ** samyagvyāptis, tena viśiṣṭaṁ bhavati. Tathā ca, **yena** paramātmanānugataṁ vyāptaṁ sad viśvaṁ **prakāśata** iti phalitam. **Tam eva** paramātmānam eva **bhāntaṁ** svataḥprakāśamānam anulakṣyīkṛtya **sarvaṁ** viśvaṁ **bhāti** prakāśata iti svatantrasattaiva niṣiddhā, **cakṣuṣaś cakṣuḥ** rūpādiprakāśanaśaktiḥ paramātmāna eva, na cakṣurādīnām, ihāpi saiva niṣiddhā. '**Samādhyādau**' ity **ādinā** vaikuṇṭhādigrahas, tathā ca tadupalambhe vidvadanubhava eva dṛḍhatarāṁ mānaṁ iti sūcitam. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.20)

Sudarśana Sūri

Vijñānam iti. **Guṇatrayātmakaṁ kāraṇam** indriyavargaḥ, **kāryaṁ** śarīraṁ, **karṭṛ** mahattattvakāryam anātmāny ātmābhīmāna hetubhūtam ahaṁkāratattvam iti. **Triavasthaṁ vijñānam** avasthātritaṣṭayavilakṣaṇe nayanānvayavyatirekābhyāṁ pravartate, **tad evātma-svarūpaṁ satyam** aparīṇāmīty arthaḥ. Ātmani dehāntarāvasthite sati indriyādīnāṁ pravṛttiḥ, tad-apagame tu na pravṛttiḥ anvayavyatireka-siddhā. (*Śukapakṣīya* 11.28.20)

Vīrarāghavācārya

Kiṁ ca---**vijñānam** iti. **Kāraṇam** indriyavargaḥ, **kāryaṁ** śarīraṁ, **karṭṛ** mahattattvakāryam anātmāny ātmābhīmāna hetur ahaṁkāratattvam iti **triavasthaṁ** tridhāvasthitaṁ, **yakārasya** pṛthak pāṭhaś chando'nurodhāt. **Aṅga!** He uddhava! **Guṇatrayaṁ** triguṇaparīṇātmakam acetanaṁ **samanvayena** vyatirekaś cānvayavyatirekābhyāṁ **yena turyeṇoktāvasthātraya-rahitenātmataṭṭvena** pravartata iti śeṣaḥ. **Tad evātmatattvaṁ satyam** aparīṇāmīty evaṁvidham apy **etaḥ** 'Jñānāsinopāsanayā' (Bhāg 11.28.17) ity uktaṁ **vijñānam** ity arthaḥ. '**Triavastham**' ity asya utpattisthitinidhanātmakāvasthātrayaḥ iti vārthaḥ. Tatrātmani dehāntarāvasthite

satīndriyādīnām pravṛttir ity **anvayaḥ**, tadapagame tu na pravṛttir ity **vyatirekaḥ**. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.20)

Vijayadhvaṇya Tīrtha

Ito'pi mokṣādīdātṛtvena nirupacaritasvātantryam harer evety āha---**vijñānam** iti. **Aṅga! Etad** brahma **vijñānam** na nirdoṣajñānasvarūpam. Kutah? **Tripadastham**---trīṇ uttamādhama-madhyamān jīvān triṣu padeṣu mokṣādiṣu sthāneṣu sthāpayatīti mokṣasamsāratama-ākhyā pada-dātṛ ity arthaḥ. Cetanānām api jñānātmatvena mokṣadātṛtvaṁ kiṁ na syāt? ity āśaṅkya tat-sattāder yadicchādhīnatvena pratītiḥ, **tad eva vijñānam** 'Vijñānam ānandaṁ brahma' (BU 3.9.28) iti śrutir iti bhāvenāha---**guṇatrayam** iti. 'Yena' iti tṛtīyā śaṣṭhyarthe---**yena** yasya **turyeṇa** turyasya jāgradādyavasthātītasya viśuddhajñānamūrteḥ **samanvayena** icchāyāḥ sattvenānugrāhakalakṣaṇābhīmukhyena guṇatrayādikam sarvam astīti śeṣaḥ.

Vyatirekato'sattvenāsti **tad eva** kevalam ity uktam **kevalapadam** sarvatrānuvartanīyam---**tat** kevalam **eva satyam** sadāstitvena svatantram eva. **Satyapadam** cānuvartanīyam **vijñānam** satyam **tripadastham** satyamāta **guṇatrayam** sattvādi, **kāraṇam** mahadahāṅkāradīpādānam, **kāryam** dehādi, **karṭṛ** kālakarmanimittakāraṇam---'Svātantryam eva satyatvaṁ viśnor anyasya satyatā / Pravāhataḥ sadāstitvaṁ pumprakṛtyoḥ sadāstitā' (.....) iti vacanāt īśvareccḥāsadasad-bhāvābhyām astitvanāstitve iti tasya svātantryam anupahatam iti. (*Padaratnāvalī* 11.28.20)

Jīva Gosvāmī

Kiṁ ca, jīvacaityanyasya tatra tatrānvayāt suṣuptyādaḥ tadvyatireke'pi svato'vasthānāt tasmin vyaṣṭyupādhīnām rajjau sarpāvayavānām ivāropitatvam eva. Tasya tu rajjuvat satyatvaṁ sidhyati. Evaṁ paramātmacaityanysamaṣṭyupādhyor api jñeyam ity āha---**vijñānam** iti dvābhyām. 'Yo vijñāne tiṣṭhann' (BU 3.7.22) ityādi-śruteḥ **vijñānam** jīvacaityanyam eva guṇatrayopādhikam sat **triavastham** bhavati. Tad evāha---**kāryakāraṇakarṭṛ** iti tattad-rūpāyamānam ity arthaḥ. Kintu '**samanvayena**' ity āha---**triavastham** iti. Tatra 'triavastham' iti vaktavye '**triavastham**' iti 'vyāḍigālavyor matenaike yaṇā vyavadhīyante' (...) iti śabdasmṛteḥ. '**Guṇānām trayam** yasmin' iti bahuvrīhiḥ. (*Kramasandarbhā* 11.28.20)

Viśvanātha

Tad evam kāryasya kāraṇamātrātmakatām uktvā, prakāśasya prakāśamātrātmakatām āha---**vijñānam** buddhitattvam. Tisro jāgarādyā avasthā yatra, tat **triavastham**, vyāḍigālavyor matena **yakāravayavādhānam**. Tadavasthākāraṇabhūtam yad **guṇatrayam**, yac ca **kāraṇakārya-karṭṛ---kāraṇam** adhyātmaṁ, **kāryam** adhibhūtaṁ, **karṭṛ** adhidaivam---evaṁ guṇatrayakāryabhūtaṁ trividham jagat. **Etat yena turyeṇa** sāmānyajñānamātreṇa **samanvayena** bhavati, **yenānugataṁ prakāśata** ity arthaḥ---'Tam eva bhāntam anubhāti sarvaṁ tasya bhāṣā sarvam idaṁ vibhāti' (KU 2.2.15 / ŚU 6.14) iti, tathā 'Cakṣuṣaś cakṣur uta śrotrasya śrotraṁ manaso ye mano viduḥ' (BU 4.4.18) iti śruteḥ. Nanu, viśeṣavijñānavyatirekeṇa na turyam upalabhāmahe. Tatrāha---**vyatirekataḥ** samādhyādaḥ yad asti, **tad eva satyam**. (*Sārārthadarśinī* 11.28.20)

Śukadeva

Evaṁ cijjādamiśrajagataḥ paramātmavarūpavivekam uktvā, idānīm jīvātmasvarūpavivekam āha---**vijñānam** iti. He **aṅgoddhava! Etad vijñānam** pratyagātmasvarūpaṁ **tripadastham**---**trīṇi padāny** arthāḥ, śabdārthayor abhedavivakṣayā **padety** uktam padyante gacchantīti padāny anityāni teṣu triṣv anityeṣu sthitam ity arthaḥ. Kiṁ tat trayam? Tad āha---**guṇatrayam** guṇatrayakāryam ity arthaḥ. Kiṁ tat kāryam? Tad āha---**kāraṇakāryakarṭṛ---kāraṇam** indriya-

vargaḥ, **kāryaṁ** śarīraṁ, **karṭṛ** ahaṅkāras, tattrayasthaṁ tattadvṛtṭyā rūpādyākāreṇa sthūla-kṛṣatvādidharmaṇa īśvaratvabhogitvasukhitvaduḥkhitvādidibhiś cokatripadārthadharmair miśritam ivāsti, tathāpi vivecanīyam iti bhāvaḥ. Vivecanam evāha---**samanvayeneti**. Uktakāraṇādi-trayaṁ **samanvayena vyatirekataś ca yenaiva turyeṇā**vasthātrayātītenātmavasthātrayena pravartate iti śeṣaḥ. **Tad eva satyam** avināśi nityaṁ vastv ity arthaḥ. ‘**Triyavastham**’ iti pāṭhe tu **yakārasya** pṛthak pāṭhaś chando’nurodhāt, ‘tryavastham’ iti jñeyam. **Etad vijñānaṁ** tryavastham triṣu kāleṣv avasthitaṁ, nityasvarūpam ity arthaḥ. Anyat samānam. Dehendriyādisaṅghātas turīyāśritatvena satyaḥ, pravṛttigatvāt kulālādyadhīnacakrādipravṛttivād iti jāgradavasthāyām **samanvayaḥ**, ātmāsambandhābhāve pravṛtṭyabhāvād asattvaṁ suṣuptyādāv iti **vyatirekaḥ**. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.20)

Madhva

Mokṣadam saṁsāradam tamaḥpradam ceti **tripadastham vijñānam**. Tadicchāyāḥ tata etat sarvam asti, anyathā nāstīty anvayavyatirekau. **Tad eva** kevalaṁ **satyam** iti sarvatra sambadhyate.

‘Svātantryam eva satyatvaṁ viṣṇor anyasya satyatā
Pravāhataḥ sadā’stitvaṁ pumprakṛtyoḥ sadā’stitā’ iti vastutatve.
(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.20)

Ayi Naraharyācārya

‘**Vijñānam etat tripadastham aṅga guṇatrayaṁ kāraṇakāryakarṭṛ / Samanvayena vyatirekataś ca yenaiva turyeṇa tad eva satyam**’ ity atrānanvitaṁ yat kiñcid ucyata iti bhātīty ato yojayati---**mokṣadam** iti. **Vijñānaś**abdavācya paramānanda idaṁ viśeṣaṇam iti bhāvena **vijñānam** ity uktam. Tena brahma **guṇatrayaṁ** guṇānāṁ trayaṁ tadguṇatrayaṁ sāttvikarājasa-tāmasajīvajātaṁ **tripadastham** triṣu padeṣu mokṣasaṁsāratamolakṣaṇasthāneṣu sthāpayatīti **tripadastham etat** pūrvoktaṁ **vijñānaṁ** brahma **yena turyeṇa** vāsudevarūpeṇā**nvanvayena vyatirekataś ca** samyak**kāraṇakāryakartā**---**kāraṇaṁ** mahadādi, **kāryaṁ** brahmāṇḍādi, tayoḥ **karṭṛ tad eva** rūpaṁ **satyam** iti yojanā darśitā. Paramātmāno’nvyavyatirekābhyāṁ karṭṛtvam uktam, tad ayuktam. Nityatve satī vibhutve kāladeśayor anvayavyatirekāyogād ity āśaṅkyātrābhipretānvayavyatirekau darśayati---**tadicchāyā** iti. Bhagavato’nvyavyatirekābhāve’pi bhagavad**icchāyā** viśeṣaśaktyā’nvyavyatirekasambhāvād uktam upapannam. **icchāyāḥ** svarūpatve’pi sṛṣṭikālādyupādhiviśiṣṭāyā anvayavyatirekoktir yukteti bhāvaḥ. (*Dīpikā* 11.28.20)

Chalāri Nārāyaṇācārya

‘**Vijñānam etat**’ iti śloke **etad vijñānaṁ** brahmaviśayavijñānaṁ tripadeṣu sthāneṣu tiṣṭhatīti brahmajñānasya svargādaḥ sthitir ucyata ity anyathāpratīyate. Tathā ‘**samanvayena vyatirekataś ca**’ ity uktānvayavyatirekau kasya keneti na pratīyate. Anyathāpratītyapratīti-nirāsāya svayaṁ tattātparyaṁ vadaṁś ‘**tad eva satyam**’ ity atra **satyaś**abdasya prapañca-sādhāraṇasatyatvārthapratītinirāsāya pūrvaślokoctakevalapadaṁ sambadhyā, **tad eva** kevalaṁ sattvaṁ ‘Na yat purastād’ (Bhāg 11.28.21) ity-ādinā vākyena sambadhyata ity āha---‘**mokṣadam saṁsāradam**’ ity-ādinā. Anena iti tathā triṣu padeṣu mokṣasaṁsārādisthāneṣu sāttvikāditridha-jīvān sthāpayatīti ‘**tripadastham**’ iti **padasthaś**abdavyutpattir jñeyeti coktaṁ bhavati. **Tadicchāyās---tasya** harer **icchāyāḥ** satve kālaviśeṣe sthiti viśayatvena vidyamānatve. **Anyathā** kālaviśeṣe sthiti viśayatvena vidyamānatvety arthaḥ. Anena **vijñānaś**abda eva cchā-vācaka iti sūcitam. **Sarvatra** ‘Na yat purastād’ (Bhāg 11.28.21) ity-ādi-vākyadvyayena **tad eva kevalaṁ**

satvām iti yadd hareḥ svātantryeṇa satyatvām uktam, tatra pramāṇam vadamś tenaiva pramāṇena jagati satyatvasya svarūpam āha---**svātantryam eva satyatvām** iti. **Svātantryam eva** svātantryeṇa **satyatvām** viṣṇur eva. **Anyasya** viṣṇu-pum-prakṛtibhyām iti śeṣaḥ. **Pravāhataḥ sadā'stitvām** satyatā. **Pum-prakṛtyor** jīva-lakṣmyoḥ. Upalakṣaṇam etat---avyākṛtākāśādayo'pi grāhyaḥ. Svarūpata iti śeṣaḥ. (*Prabodhinī* 11.28.20)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Kāraṇa vicāre nimitta o upādāna vyāpāra-dvaya lakṣita haya. Ihāder paraspara-samyoge kārya prasūta haya. Aṇu-cit jīva jagate ābaddha ha-ile se svapna, jāgara o suṣupti---ei avasthā-traya-rūpa kāryera kāraṇa rajaḥ, sattva o tamo-guṇa-traya anvaya o vyatireka-bhāve āśraya kare. Etad-atirikta, prapañcera abhibhāvaka-sūtre sevya paramātmā-vastuke-i caturtha o uttarottara adhikata māna ha-ite darśana kariyā thāke. Darśana-kāle ukta sevya paramātmā sevā ha-ite paramātmāke pṛthak baliyā jānena. Taj-janya satya o asatya śabda-dvaya yathā-krame vaikunṭha o brahmāṇḍera vācaka haya. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.20)

Text 21

**Na yat purastād uta yan na paścān
madhye ca tan na vyapadeśamātram
Bhūtaṁ prasiddham ca pareṇa yad yat
tad eva tat syād iti me manīṣā.** (11.28.21)

Anvayaḥ---Purastāt (sr̥ṣṭeḥ pūrvam) **yat na** (yan nāsīt) **uta** (api ca) **paścāt** (vināśāt param api) **yat na** (na sthāsyati) **madhye ca** (sthiṭi-kāle'pi) **tat na** (nāsty eva, parantu) **vyapadeśa-mātram** (vyavahāra-mātram eva) **yat yat pareṇa** (anyena) **bhūtaṁ** (jātam) **prasiddham ca** (prakāśitam ca bhavet) **tat** (vastu) **tat eva** (kāraṇaprakāśatāvan mātram) **syāt** (na pṛthak) **iti me** (mama) **manīṣā** (buddhir vartate). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.21)

Anuvāda---Sr̥ṣṭira pūrve yāhā chila nā, kimva vināśera pare-o yāhā vartamāna thākibe nā, sthiti-kāle-o tāhāra kona-rūpa sattā nā-i, parantu uhā vyavahāra-mātra jānibe. Ye-ye- vastu anya vastu ha-ite utpanna evam prakāśita haya, uhā kāraṇa o prakāśaka vastu-rūpe-i sattā-viśiṣṭa jānibe, parantu tāhāra kona pṛthak sattā nā-i, āmi e-rūpa-i mane kariyā thāki. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.21)

Śrīdhara

Evam kālatraye'py avyabhicāriṇaḥ satyatvām uktam, vyabhicāriṇas tv asatyatām āha---**na yad** iti. **Madhye ca tat** pṛthaṇ nāsti. Kintu **vyapadeśamātram**. Kutah? Yato **yad yat pareṇānyena bhūtaṁ** jātam **prasiddham** prakāśitam **ca, tat tad eva** kāraṇaprakāśakatāvan mātram **syān**, na pṛthag **iti me manīṣā** buddhiḥ. 'Vācārambhaṇam vikāro nāmadheyam mṛttikety eva satyam' (CU 6.1.4), 'Sarvam khalv idam brahma' (CU 3.14.1) ityadi-śruteḥ. Kāraṇaprakāśakavyatirekeṇa kāryasya prakāśasya cānupalambhād iti bhāvaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.21)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Avyabhicāriṇaḥ paramātmanah, **vyabhicāriṇaḥ** pṛthak sattayā vaiśeṣikādibhir abhyupetasya viśvasya tu **asatyatām** mithyātvam. **Vikāro** ghaṭaśarāvādikāryāvasthā **vācā** vyavahāreṇārabhyate, ralayor aviśeṣāt spr̥syate, sambadhyate iti yāvat. Tan **nāmadheyam** nāma-mātram sarvam **mṛttikā** mṛttikālakṣaṇam ekam eva dravyam, na tu pṛthaksattākam kiñcid apy

asti **ity eva satyam**. ‘**Ālambhaḥ** sparśahimsayoh’ (....) iti naighaṇṭukāḥ. ‘**Vācā**’ iti karmaṇi lyuṭ. ‘**Sarvaṁ khalv idaṁ brahma**’ iti bādhitasāmānādhikaraṇyam. Vaiṣṇavamate tu sarvasya tac-chaktitvāc, charīratvāt, tadvyāpyatvāt, tadāyattavṛttikatvāc ca tacchabdānām tāvat paryanta-dhāvanaśīlatvena mukhyam eva sāmānādhikaraṇyam, anyathā’ dhyastajñānam nādhiṣṭhāna-jñāneneti ekavijñānena sarvavijñānapratijñāpariṇāmadṛṣṭāntaś ca na saṅgaccheteti jñeyam. Bhāvārthas tu sarvasiddhāntānuyāyi, prthaksattayobhayair anabhyupetatvāt. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.21)

Vaṁśīdhara

Evaṁ kālātraye jāgradādikālātraye. **Kāraṇaprakāśakaṁ** ca **tāvanmātraṁ**, ceti kāraṇa-prakāśakatāvanmātraṁ kāraṇarūpaṁ prakāśakarūpaṁ ity arthaḥ. Me paramasarvajñasya maṇīṣā. Iti ittham. Atas tadviruddhāpādakaṁ śāstram apramāṇam iti bhāvaḥ. Atra pramāṇam āha---vācārarambhaṇam iti. **Iti bhāva** iti. Tantuto bhedena paṭādarśanāt tanturūpatvaṁ paṭasyeva tamasi padārthānupalabdheḥ prakāśakarūpatvaṁ padārthasyety āśayaḥ. **Dīpikā---** **avyabhicāriṇaḥ** paramātmanah. Avyabhicāriṇaḥ prthaksattayā vaiśeṣikādibhir abhyutpetya. Viśvasya tu mithyātvaṁ vikāro ghaṭaśarāvādyavasthā vācā vyavahāreṇārabhyate ralayor aviśeṣāt sprśyate sambadhyata iti yāvat. Tan nāmadheyam nāmamātraṁ sarvaṁ mṛttikālakṣaṇam ekam eva dravyam, na tu prthaksattākaṁ kiñcid apy astīty evaṁ satyam ‘**Ālambhaḥ** sparśahimsrayoh’ (....) iti nighaṇṭukāraḥ. ‘**Vācā**’ iti---karmaṇi lyuṭ. ‘**Sarvaṁ khalv idaṁ brahma**’ iti bādhitasāmānādhikaraṇyam. Vaiṣṇavamate sarvasya tacchaktitvāt taccharīratvāt tadvyāpyatvāt tadāyattavṛttikatvāc ca tacchabdānām tāvat paryantadhāvanaśīlatvena mukhyam eva sāmānādhikaraṇyam anyathādhyastajñānam nādhiṣṭhānajñāneneti ekavijñānena sarvavijñānapratijñā pariṇāmadṛṣṭāntaś ca na saṅgaccheteti jñeyam. Bhāvārthas tu sarvasiddhāntānuyāyi prthaksattayor ubhayair anabhyupetatvāt. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.21)

Sudarśana Sūri

Na yad iti. **Yat** śarīraṁ **purastāt** utpatteḥ pūrvakāle **nātmā** bhavati, maraṇāt **paścāc ca nātmā** bhavati, **tan madhye**’pi **nātmā** bhavati, sthūlo’ham iti **vyapadeśamātraṁ** bhrāntimūlaṁ dehasṭhapūrvāparakālayor api bhūtaṁ vidyamānam iti **yat pareṇa** pramāṇena **prasiddham**, **tad eva tat syāt** tad ātmasvarūpaṁ syād ity arthaḥ. (*Śuka-pakṣīya* 11.28.21)

Vīrarāghava

Na yad iti. **Yac** charīraṁ **purastād** utpatteḥ pūrvakāle **nātmā** bhavati, **utāpi** ca **paścān** nāśānantaram api **nātmā**, **tan madhye**’pi **nātmā** bhavati sthūlo’ham iti **vyavahāramātraṁ**, sa eṣa vyavahāro bhrāntimūlaka ity arthaḥ. **Bhūtaṁ** dehasya pūrvāparakālayor api vidyamānaṁ **yad** ātmatattvaṁ **pareṇa** pramāṇena **prasiddham** vad **eva syāt** sadaikarūpaṁ syād iti ca **tat** ‘Jñānāsinā’ (Bhāg 11.28.17) ity uktaṁ jñānam **iti me maṇīṣā** matiḥ, me matam ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.21)

Vijayadhvaṇa Tīrtha

Nanu, brahmavad itarasya svātantryasambhave katham tasya svātantryam anupahatam? iti tatrāha---**na yad** iti. **Yad** utpatteḥ **purastāt** kevalam **na**, **yan** nāśāśād **uta** svatantram, **yac** ca **madhye** ca sthītikāle ca kevalam **na**, **yat pareṇa** **bhūtaṁ** utpannam, **yat pareṇa** **prasiddham** sattādimat, **tad vyapadeśamātraṁ** svatantram iti vānmātram, atas mad brahmaiva satparayasatyam **iti me maṇīṣā**. ‘Tat svātantryeṇa naivāsti yad utpattivināśavat / Svātantryeṇāstitā tasya yat sattājñānadaṁ sadā’ (....) ity anena kālātrayasattvapraṭiṣedhena sad-

asadvilakṣaṇaṁ jagad iti nirastam. Nanv asac cen na pratīyate, sac cen na bādhyetety anyathānupapattipramāṇasadbhāvāt sadasadvailakṣaṇyāpalāpo na yujyata ity āśaṅkya prapañcasyāsattvoktyā svātantryam eva niṣidhyate. Nanu, pratīty- anyathānupapattyānirvacanīyatvaṁ, paramārthasattvābhāvena nāśopapatteḥ. (*Pada-ratnāvalī* 11.28.21)

Jīva Gosvāmī

Guṇatrayopādher asatyatām vivṛṇoti---**na yad** iti. (*Kramasandarbhā* 11.28.21)

Viśvanātha

Evaṁ kālātraye’py avyabhicāriṇaḥ satyatvam uktam, vyabhicāriṇas tv asatyatām āha---**na yad** iti. **Madhye ca tat** pṛthak nāsti, kintu **vyapadeśamātram** nāmamātram. Kutah? Yato **yad yat pareṇānyena bhūtaṁ** jātaṁ **prasiddhaṁ** prakāśitaṁ **ca tat tad eva** kāraṇaṁ prakāśakaṁ tāvan mātraṁ **syān**, na tataḥ pṛthag **iti me manīṣā** buddhiḥ. (*Sārāthadarśinī* 11.28.21)

Śukadeva

Dehasyācetanatvam ātmanaś ca vijñānātmatvam upapādayati---**neti**. **Yat bhūtaṁ** pṛthivyādi-bhūtamayaṁ śarīraṁ, **purastād** utpatteḥ pūrvam **na tat syāt vijñānaṁ** na syāt **yan na paścāt vijñānaṁ syāt**, tan **madhye**’pi na vijñānaṁ syāt, kathaṁ tarhi yajñadatto jñātīti vyavahāra ity ata āha---**vyapadeśamātram** iti. Yajñadattā hi nāmake bhūte jñātavopacāra ity arthaḥ. Kas tarhi jñānātmā? ity atrāha---**pareṇa** śrutyādi pramāṇena **prasiddhaṁ** prakarṣeṇa siddhaṁ, **tad eva** tat **syād** vijñānātmavarūpaṁ syāt---‘Vijñānaṁ yajñaṁ tanute’ (TU 2.5.1), ‘Na jāyate mriyate vā vipaścit’ (KU 1.2.18), ‘Na jāyate mriyate vā kadācin nāyaṁ bhūtvā bhavitā vā na bhūyaḥ’ (Bg 2.20) ityādi-śrūtismṛtibhyaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.21)

Madhva

Madhye ca tat kevalam **neti** sambadhyate.

‘Tat svātantryeṇa naivāsti yad utpattivināśavat
Svātantryeṇāstitā tasya yat sattājñānadaṁ sadā’ iti vaibhave.
‘Jagato nāstitā saiva yā parādhīnatā sadā
Abhāvas tu kutas tasya yad vibhātīha sarvadā’ iti prakāśye.
(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.21)

Ayi Naraharyācārya

‘Na yat purastād uta yan na paścān madhye ca yan na vyapadeśa-mātram / Bhūtaṁ prasiddhaṁ ca pareṇa yad yat tad eva tat syād iti me manīṣā’ ity atra **purastād yan na, paścād yan na, madhye ca yan** neti trikālaniṣedham ukhvā, **pareṇa yad bhūtaṁ** utpannaṁ...**prasiddhaṁ** prakarṣeṇa siddhaṁ **ca**, tat tad **vyapadeśamātram** ity anena vyāvahārikatvam ucyate. Tena tad eva tat syāt, tad viśvam eva sat syāt, tad brahma syāt, tad-vyātirekeṇa nāstīty anena jaganmithyātvam ucyata iti bhātīty ato yojayati---**tad eveti**. ‘**Kevalaṁ satyam**’ iti ca padadvayaṁ ślokadvaye tiṣṭhati, tad atrāvartanīyam iti bhāvena ‘**kevalaṁ satyam**’ itīty uktam sarvatra sambadhyata ity anena ‘**yat purastāt**’ ity-ātau ‘**kevalam**’ ity asya ‘**satyam**’ ity asya vā sarvatrānvaya ity darśitam. ‘**Kevalam**’ ity asya ‘ekalaṁ kevalaṁ ceti svatantram abhidhīyate’ ity pramāṇānusāreṇa svatantravācivitvāt **purastād yat** svatantraṁ **na**, tat **paścād** api **yat** svatantraṁ **nety** anvayasya kartuṁ śakyatvāt, ‘**kevalam**’ ity asya sarvatrānvaye na kāpy anupattiḥ. ‘**Satyam**’ ity asya sarvatrānvaye tu spaṣṭaṁ mithyātvam evoktaṁ syād ity āśaṅkya,

pramāṇenaivātrāpekṣitasatyāśabdārtham āha---**svātantryam** eveti. **Viṣṇoḥ svātantryam eva satyatvaṁ viṣṇor anyasya** prapañcasya satyatvaṁ nāma **pravāhataḥ sadā'stitvam** iti yojoyam. '**Viṣṇor anyasya pravāhataḥ sadā'stitvaṁ satyatvam**' ity uktam, tad ayuktam. Nityajaḍa-cetanasya satyatvaṁ na syād ity āśaṅkya, tatrābhipretasatyatvam āha---**pum-prakṛtyor** iti. Svarūpeṇeti śeṣaḥ. **Pumprakṛti**-śabdena nityabhūtacetanajaḍamātropalakṣaṇe tenānitya-prapañcasya **pravāhataḥ sadāstitā** satyatvam. Svarūpeṇa nityabhūtacetanajaḍayos tu sva-svarūpeṇa **sadā'stitā** satyatvam iti bhāvaḥ. '**Kevalam satyam**' iti sarvatra sambadhyata ity uktam prakārāntareṇāpi yojanam āha---**madhya** iti. '**Kevalam**' ity asya sarvatrānvayābhāve'pi **yat purastād** utpatteḥ prāṇ **nety** arthaḥ. Tena prāgabhāvapratiyogitvaṁ labdham. '**Paścān na**' ity ukte dhvaṁsapratiyogitvaṁ labdham. '**Madhye ca yan na**' ity atra tu avaśya kevalam ity etāvad anvetavyam ity uktam bhavātīti bhāvaḥ. Uktārthe pramāṇam āha---**tad** iti. **Sattājñāna**-padaṁ pravṛtṭy-upalakṣaṇam---**yad** viśvasattājñānapravṛttidaṁ paramātmalakṣaṇam vastu, **tasya svātantryeṇāstitā** satyatvam ity arthaḥ. Satyatvaṁ nāma svātantryaṁ, tad evātra niṣidhyate, na tu sadā'sti svalakṣaṇaṁ satyatvam ity uktam idānīm astitvam eva niṣidhyatām na tāvatā'nupapattir iti pramāṇenaivāha---**jagata** iti. **Jagato yā parādhīnatā, saiva sadā nāstitā, tasya jagataḥ abhāvaḥ** atyantābhāvaḥ **kutaḥ?** ity arthaḥ. **Kutaḥ?** ity ata āha---**sad** iti. Yato jagat **sarvadā sad** iti **vibhātīti** yojoyam. '**Sarvadā sat**' iti pratīyamānasya **nāstitā** parādhīnatva eva paryavasyatīti bhāvaḥ. (*Dīpikā* 11.28.21)

Chalāri Nārāyaṇācārya

'**Na yat purastāt**' iti śloke **yat purastāt nāsti, yac ca paścān nāsti, tan madhye**'pi vartamāna-kāle'pi **nāsti**, kintu **vyapadeśamātram** ākāśa ityādi-nāmamātram iti jagatas trikāleṣv asatvam ucyate ity anyathāpratītinirāsāya **madhye**, tadvad iti vākyam adhyāhāreṇa yojayati---**madhye ca tat kevalam** iti. **Kevalam** svatantram ity arthaḥ. Anena **tad eva** kevalam satvam iti sarvatra sambadhyata ity **etad** vivṛtaṁ bhavati. Svoktārthe pramāṇam āha---**tatsvātantryeṇeti**. **Yat** param brahma **sattājñānadam**. Ramādi jagata iti śeṣaḥ. **Tasya** brahmaṇa ity anvayaḥ. Anena '**yat purastāt**' iti pūrvārdhasyaivaṁ yojanā sūcitā. **Yaj** jagataḥ **purastād** utpatteḥ pūrvam kevalam svatantram **na, paścān** nāśānantaram kevalam **na**, madhye ca sthitikāle ca kevalam **neti**. (*Prabodhinī* 11.28.21)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Viśvera bhoktāra nikaṭa vastu-samūha pūrve thāke nā, madhye thāke evaṁ pare-o thāke nā, arthāt aprakāśita vastu apara-kartṛka prakāśita haya. Ei sakala dhāraṇāra parivartana-śīlatā-dharma yāhā ha-ite udbhūta ha-iyāche, sei vastu-i satya evaṁ sei satya vastu ha-ite niḥsṛta tātkālikī śaktira dvārā ādi, madhya o anta vā bhūta, vartamāna o bhaviṣyat-prabhṛti kāla-gata vicāra ha-ite pariṇata sakala kārya-i nitya-sattā ha-ite-i prakāśita haoyā sei parama-satye ei-guli anusyūta, taj-janya abhinna. Yāhādera vāstava-vastura jñāna nā-i, tāhārā viśvera satyatā-sambandhe sandigdha-citta. Tāhārā bheda-jagate 'mithyā' balibāra janya prastuta. Kintu uhā-o satya-vastu ha-ite-i jāta. Khaṇḍita bhoktāra akhaṇḍera sahita pāṛthakya-thākile-o prasūta-vastute ye avaratā avasthita haya, tāhāra upalabdhi janya-i ei viśva saṁsāra. Baddha-jīvera ye-anitye ruci lakṣita haya, sei anityatā ye heya, avāñchanīya o aprayojanīya, e-rūpa upalabdhi ha-ile-i jīva viśvera bhoktā ha-ibāra parivarte vaikunṭhara sevā-parāyaṇa hana evaṁ tāñhāra viśvake mithyā o bhagavad-vicyuta balibāra āra prayojana haya nā. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.21)

Text 22

Avidyamāno'py avabhāṣate yo

vaikāriko rājasasarga eṣaḥ
Brahma svayaṁ jyotir ato vibhāti
brahmendriyārthātmavikāracitram. (11.28.22)

Anvayaḥ---**Yaḥ** (ayaṁ) **vaikārikaḥ** (vikāra-samūhaḥ saḥ) **eṣaḥ** (prāk) **avidyamānaḥ rājasasargaḥ** (rajo-dvāreṇa brahma-kārya-bhūta ity arthaḥ) **avabhāsate** (brahmaṇaiva prakāśate) **brahma** (tu) **svayaṁ** (svataḥ-siddhaṁ, na tu kāryam ity arthaḥ) **jyotiḥ** (prakāśakam ca) **ataḥ** (asmāt kāraṇāt) **indriyārthātmavikāracitram** (indriyāṇi cārthās tanmātrāṇi ca ātmā manaś ca vikāraḥ pañcabhūtāni evaṁ citram) **brahma** (eva) **vibhāti** (kevalam prakāśate). (*Gauḍīya-bhāṣya* 11.28.22)

Anuvāda---Ei vikāra padārtha-samūha pūrve avidyamāna ha-iyā-o brahma-vastu-kartṛka rajoguṇa-dvārā racita ha-iyā brahma-vastu kartṛka-i prakāśita ha-iteche. Brahma svataḥ-siddha o svayaṁ-prakāśa vastu; ata eva brahma-i indriya, pañca-tanmātra, manaḥ o pañcabhūtātmaka vicitra-vikāra-samūha-rūpe prakāśita ha-iyā thākena. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.22)

Śrīdhara

Evaṁ sāmānyataḥ kāryaprakāśayoh kāraṇaprakāśakābhyām abhedam upapādyā, prastute tadubhayavivekapūrvakam prapañcasya brahmābhedam āha---**avidyamāna** iti. **Yo**’yam **vaikāriko** vikārasamūhaḥ, sa eva prāg**avidyamāno rājasasargaḥ**---rajodvāreṇa brahmakāryabhūta ity arthaḥ. **Avabhāsate**’pi brahma prakāśyaś cety arthaḥ. **Brahma tu svayaṁ** svataḥsiddhaṁ, na tu kāryam ity arthaḥ. **Jyotiś** ca prakāśakam ity arthaḥ. **Ataḥ** kāraṇād **indriyāṇi** ca **arthās** tanmātrāṇi **cātmā** manaś ca. Devānām apy upalakṣaṇam. **Vikāraḥ** pañcabhūtāni evaṁ **citram** vicitraḥ prapañca **brahma**iva **bhāti**ti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.22)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Sāmānyataḥ prakṛte’prakṛte cety arthaḥ. Tatra loka **kāryasya** ghaṭādeḥ **kāraṇena** mṛdā, tathā **prakāśasya** prabhādeḥ **prakāśakena** dīpādīnā’**bhedaḥ** prasiddha iti **prastute** prakṛte viśva-brahmaṇoh kāryakāraṇādibhāve. **Tadubhayeti** kāryakāraṇaprakāśyaprakāśakobhayapṛthaktva-jñānapūrvakam. **Etacchabdabalād** **ayam** ity adhyāhṛtaṁ, **yacchabdabalāt** **sa** ity api, kintv adhyāhṛtatacchabdasānnidhyād **etacchabdasya** prasiddhārthatvam ity ālaṅkārikāḥ. **Vikāra-samūhaḥ** mahadādikāryaprapaṇcaḥ. **Prāgavidyamāna** ityādi-padadvayasya melayitvā vyākhyānād **ity artha** ity uktam. Evaṁ paratrāpy **apiśabdasya** dūrānvayād **brahma**-padādhyāhārāc ca tathoktam. Evaṁ prapañcasya kāryatva-prakāśyatve abhidhāya, brahmaṇaḥ kāraṇatva-prakāśakatve yojayitum **tuśabdādhyāhārah**, bhinnopakramatvāt. **Na tu kāryam** iti, kintu kāraṇam **ity arthaḥ**. **Ataḥ** viśvabrahmaṇoh kāryatvaprakāśyatvakāraṇatvaprakāśakatvādd hetoh **indriyādivikāraparyantāḥ** padārtthā eva. **Citram** nānāvidhaṁ viśvaṁ svābhāvikaśintyaśaktyā **brahma**iva **bhāti**, upādhikalpane mānābhāvād. Advayavādinām mate tu bādhitā-sāmānādhikaraṇyam eva; ūkākr̥tām vyākhyānaṁ tu yathāmūlaṁ sarvonmukhaṁ yathāruci grāhyam iti tāṭasthyena sudhībhir vibhāvyaṁ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.22)

Vaṁśīdhara

Prakṛte prastute. Tadubhayavivekapūrvakam kāraṇaprakāśakavivecanapuraḥsaram. Brahmaṇā’bhedo brahma bhedas, tam. **Ity artha** iti---avikṛtasya brahmaṇo vivartādhiṣṭhānatvenāyaskāntavat sannidhimātreṇa ca kāraṇatvam iti bhāvaḥ. **Ity artha** iti---jāde svataḥ prakāśāsambhavād brahmaṇaiva prakāśyata iti bhāvaḥ. **Ity artha** iti---svataḥsiddhasya

kāryatvāyogād iti bhāvaḥ. **Ity artha** iti---jyotiṣaḥ prakāśakatvasvabhāvān na tu prakāśyatvaṁ sambhavatīti bhāvaḥ. Yato brahmaiva kāraṇaṁ prakāśakaś cāto hetoḥ. Indriyādirūpeṇa citraṁ bahuvidham. **Dīpikā**---sāmānyataḥ prakṛte'prakṛte cety arthaḥ. Tatra loka kāryasya ghaṭādeḥ kāraṇena mṛdā, tathā prakāśasya prabhādeḥ prakāśakena dīpādinā'bhedaḥ prasiddha eva. **Prastute** prakṛte viśvabrahmaṇoḥ kāryakāraṇādibhāve. **Tadubhayeti**---kāryakāraṇaprakāśya-prakāśakobhayapṛthaktvajñānapūrvakam. Etacchabdabalād ayam ity adhyāhṛtaṁ yacchabdalāt sa ity api, kintv adhyāhṛtatacchabdasānnidhyād etaccabdasya prasiddhārthatvam ity ālaṅkārikāḥ. **Vikārasamūho** mahadādikāryaprapaṇcaḥ. **Prāgavidyamāna** ityādi-padadvayasya melayitvā vyākhyānād '**ity arthaḥ**' ity uktam. Evam paratrāpiśabdasya dūrānvayād **brahma**-padādhyāhārāc ca tathoktam. Evaṁ prapaṇcasya kāryatvaprakāśyatve abhidhāya, brahmaṇaḥ kāraṇatvaprakāśakatve yojayitum **tuśabdādhyāhāraḥ**, bhinnopakramatvāt. '**Na tu kāryam**' iti, kintu kāraṇaṁ **ity arthaḥ**. **Ataḥ** viśvabrahmaṇoḥ kāryatvaprakāśyatvakāraṇatvaprakāśakatvādd hetoḥ **indriyādivikāraparyantāḥ** padārthā eva. **Citraṁ** nānāvidhaṁ viśvaṁ svābhāvikaścintya-śaktyā **brahmaiva bhāti**, upādhikalpane mānābhāvād. Advayavādinām mate tu bādhita-sāmānādhikaraṇyam eva; ṭikākṛtām vyākhyānaṁ tu yathāmūlaṁ sarvonmukhaṁ yathāruci grāhyam iti tāṭasthyena sudhībhir vibhāvyam. **Sandarbhāḥ** tu---Ataḥ śuddhe brahmaṇi **avidyamāna** eva prapaṇcaḥ. Tatkāraṇasvasaktiśavalatayābhiprete tu vidyata eva tadvaicitrīty āha---**avidyamāna** iti. Asyaivārtham āha---brahmaprakāśyaṁ cety artha ity ṭikāyām. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.22)

Sudarśana Sūri

Avidyamāno'pīti. **Vaikārikaḥ** prakṛtīvikārabhūto **rājasasargaḥ** rajoguṇodriktatayā pravṛtti-kara **eṣa sargaḥ** śārīrarūpasṛjyapadārthaḥ ātmani svata evā**vidyamāno'py avabhāsate brahma** pariśuddhajīvātmasvarūpaṁ **svayaṁ** jaḍadehād vilakṣaṇaṁ, tathāpi tajjīvātmasvarūpaṁ **indriya**-tadgocaraṁ **śārīravikāraṁ citraṁ bhāti**, **ato bhāti** pūrvārdhaprakṛtadehasaṁsargāt tan-miśratayā **bhāti**, na tu vyāvartakatayā**avabhāsata** ity arthaḥ. 'Brahmabhūyāya kalpate' (Bg 18.53), 'Brahmaṇo hi pratiṣṭhāham' (Bg 14.27) iti pariśuddhātmani **brahmaśabdaḥ** prayujyate. (*Śukapakṣīya* 11.28.22)

Vīrarāghavācārya

Kim ca---**avidyamāna** iti. **Vaikārikaḥ** prakṛtīvikārabhūtaḥ, **rājasah** rajoguṇodriktayā pravṛtti-svabhāvaḥ **eṣa sargaḥ** śārīrarūpasṛjyapadārthaḥ **avidyamāno'py** ātmani svata evāvidyamāno'py avabhāti svābhīmānaviśayatayā pratīyate brahma pariśuddhaṁ jīvātmasvarūpaṁ tu **svayaṁ-jyotir ato vibhāti**. **Ata** iti lyablope karmaṇi pañcamī imāṁ sargam apīhy āpunarāvṛttaṁ yathā, tathā nirdhūyety arthaḥ. **Svayaṁjyotiḥ** svayamprakāśam **avabhāsate** brahmaprakṛtis tu **indriyārthātma**vikāracitraṁ---**indriyāṇy arthāḥ** śabdādiviśayās tadātmānas tadrūpā ye **vikārās**, taiś **citraṁ bhātīty** evaṁvidham api tad vijñānam ity arthaḥ. Atrādyo **brahmaśabdo** muktātma-svarūpa-parah---'Brahmabhūyāya kalpate' (Bg 18.53), 'Brahmaṇo hi pratiṣṭhāham' (Bg 14.27) iti pariśuddhātmani tatprayogadarśanāt; dvitīyas tu prakṛtiparah---'Tasmād etad brahma nāma rūpaṁ annaṁ ca jāyate' (MU 1.1.9), 'Mama yonir mahad brahma' (Bg 14.3) iti prakṛtāv api tatprayogadarśanāt. Baddhātmasvarūpaṁ dehasaṁsargāt tanmiśratayā**avabhāti**, na tu vyāvṛttatayā śuddhātmasvarūpe ca tadabhāvāt pṛthag evā**avabhāsata** ity arthaḥ. (*Bhāgavatā-candrikā* 11.28.22)

Vijayadhvaja Tīrtha

Sac cen na bādhyetety asyāpy anyathopapatter iti bhāvenāha---**avidyamāna** iti. Sadasad-vailakṣaṇyam anupapanna cej jagad asad eva syād iti śūnyavādimataṁ vānena pratyāha---**avidyamāna** ity-ādinā. **Vaikārikaḥ** vikārayogyo **rājasah sargaḥ** rajoguṇasambandhī sargo yasya prapañcasya sa tathā **eṣaḥ** prapañcaḥ **avidyamāno'pi** asan na svatanthro'pi **avabhāsate** svatantra iti ajñānām iti śeṣaḥ. Yataḥ **svayaṁjyotir brahma** paramārthasat svatantraṁ **vibhāti** viduṣām iti śeṣaḥ. Ito'py avidyamānatvam asvātantryam eva, na tv anyad iti bhāvenāha---**ata** iti. **Brahma** mūlaprakṛtiḥ, śrotrādīndriyāṇi, **arthāḥ** śabdādayaḥ, **ātmā** jīvaḥ, **vikārā** indriyābhimānidevāḥ, evamādibhiś **citraṁ** vicitraṁ jagad, **ato** brahmata eva **vibhātīty** ato nānirvācyam, na śūnyam ity arthaḥ---‘Tasya bhāsā sarvam idaṁ vibhāti’ (KU 2.2.15) iti śruteḥ. ‘Avidyamānatā nāma jagataḥ paratantratā / Yathāśaktas tu putrādir asann ity ucyate janaiḥ’ (....) iti, ‘Jagato nāstitā saiva yā parādhīnatā sadā / Abhāvas tu kutas tasya yad vibhātīha sarvadā’ (...) iti pramāṇadvayena kathita evārthaḥ, na svakapolakalpitaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.22)

Jīva Gosvāmī

Tataḥ śuddhe brahmaṇi avidyamāna eva prapañcaḥ tatkāraṇasvasaktiśavalatayābhiprete tu vidyata eva tadvaicitṛīty āha---**avidyamāna** iti. Ṭikāyām ‘**avabhāsate'pi**’ (BD 11.28.22) iti pūrvenāpinā yojyate, asyaiva cārtham āha---‘brahmaprakāśyam ca’ (BD 11.28.22) ity arthaḥ. (*Kramasandarbhā* 11.28.22)

Viśvanātha

Evam sāmānyataḥ kāryaparakāśyayoḥ kāraṇaparakāśakābhyām abhedam vyutpādya, prastute tad-ubhayavivekapūrvakam prapañcasya brahmābhedam āha---**avidyamānaḥ** prāg asann **api** **yo'yam avabhāsate** vidyamānatvena bhāti. **Vaikārikaḥ** vikārebhyo mahadādibhyo jātaḥ, sa eva **rājasasargaḥ** rajodvāreṇa brahmākāryabhūta ity arthaḥ. **Brahma** tu **svayaṁ** svataḥsiddham, na tu kāryam, **jyotiḥ** prakāśakam. **Ato** hetoḥ **indriyāṇi** ca, **arthāḥ** tanmātrāṇi ca, **ātmā** manaś ca, **vikārāḥ** pañca bhūtāni ca, etaiś **citraṁ** viśvam idaṁ **brahma**iva **bhātīti**. (*Sārārdhadarsinī* 11.28.22)

Śukadeva

Nanu, yad uktaṁ vijñānātmano dehādivilakṣaṇatvena prasiddhatvam iti na tathā pratīyate, kintu devadattādi nāmakabrāhmaṇakṣatriyādidehātmanaiva bhātīti cet, tatrāha---**avidyamāna** iti. **Vaikārikaḥ** prakṛtīvikārabhūto **rājasa eṣa sargaḥ** devādidehaḥ---yady api sarve deva-manuṣyādidehās triguṇātmakās, tathāpi rājasodriktatayā prakṛtīviśeṣasvabhāvād **rājasa** iti nirdiṣṭaḥ, sa ātmani svato nityatayā **cāvidyamāno'pi avabhāsate**, svarūpajñānāhīnānām iti śeṣaḥ. Svarūpaṁ nirdiṣṭi---**brahmeti**. Brahmatvam eva darśayati---**svayaṁjyotiḥ** svayam-prakāśaḥ, ato dehādyabhinnaññānāt **brahmendriyārthātmavikāracitraṁ bhāti**. **Brahma** mūla-prakṛtiḥ, ‘Mama yonir mahad brahma tasmin garbham dadhāmy aham’ (Bg 14.3) iti **brahma**-śabdasya mūlaprakṛter api vācakatvāt; **indriyāṇi** śrotrādīni, **arthāḥ** śabdādayaḥ, **ātmā** dehaḥ, **vikārāḥ** kaumārādyavasthā etaiś **citraṁ bhāti**. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.22)

Madhva

‘**Avidyamānatā** nāma jagataḥ paratantratā

Yathā-śaktas tu putrādir asann ity ucyate janaiḥ’ iti viveke.

Ato brahmaṇa eva **vibhāti**. Dvītiyam **brahma** prakṛtiḥ. **Ātmā** jīvaḥ prakṛtīndriyaviśayaññivādi-vicitraṁ jagat brahmata eva **vibhātīty** arthaḥ. (*Bhāgavatātātparyanirṇaya* 11.28.22)

Ayi Naraharyācārya

‘Avidyamāno’py avabhāsate yo vaikāriko rājasasarga eṣaḥ / **Brahma svayañjyotir ato vibhāti brahmendriyārthātmavikāracitram**’ ity atra prapañcasyāvidyamānatā sphuṭam ucyate’to jagad asad eva svarūpeṇety āśāṅkya, pramāṇenaivāvidyamānatokter abhiprāyam āha---**avidyamānateti**. ‘**Ataḥ**’ ity asya hetvarthatvāt **svayañjyotir brahma**iva jagadākāreṇa **vibhātīty** anyathāpratītinirāsāya yojayati---**ata** iti. ‘**Brahma svayañjyotiḥ**’ iti parabrahmasvarūpam tvakvā’to brahmaṇa iti parāmarṣavācinā’taḥśabdena brahma parāmṛśyata iti bhāvaḥ. ‘**Brahmendriyārthātmavikāracitram**’ ity anenedriyārthasvarūpavikāracitram brahmety ucyata iti bhātīty ato yojayati---**dvitīyam** iti. ‘**Brahma svayañjyotiḥ**’ iti parabrahmokaṭam brahmendriyārthety-ādau yad brahmety etad dvitīyaṁ prakṛtilakṣaṇaṁ ‘Mama yonir mahad brahma tasmin garbhaṁ dadhāmy aham’ (Bg 14.3) ity ukter ity uktaṁ bhavati. **Ātmā jīva** ity uktyātmāśabdasya svarūpavācitvam nirākṛtam. Tena ko’rthaḥ sampanna ity ata āha---**prakṛtīty-**ādinā. Tena **brahma** ca, **indriyāṇi** ca, **arthāś** ca, **ātmānaś** ca, **vikāraś** ca **brahmendriyārthātmavikārāḥ**---evaṁ vicitraṁ jagat brahmaṇa eva bhātīti yojanā darśitā bhavati. (*Dīpikā* 11.28.22)

Chalāri Nārāyaṇācārya

Avidyamāno’pīti śloke **vaikāriko** vikārayogyo **rājasasargo** rajoguṇasambandhī sargo yasya sa tathā tādrśa ākāsādirapapañco’**vidyamāna** evāvabhāsata iti sarvajagato mithyātvam ucyata iti bhrāntiṁ pramāṇena pariharati---**jagato nāstīti**. **Tur** viśeṣārthakaḥ. **Vibhātīty** anena sambadhyate. Yad yasmāt kāraṇād iha loka sarvadā tu viśeṣeṇa vidyamānatvena bhāti, tasmāt tasyābhāvaḥ kuto na kuto’pīti yojanā. Jagato mithyātvamataṁ sarvathā heyam iti bhāvenātraiva pramāṇāntaram āha---**avidyamānatā nāmeti**. Tu viśeṣeṇāsaktaḥ putrādir ity anvayaḥ. Tasyaiva ślokasya **svayaṁ brahma svayañjyotir** ity uttarārdhe yataḥ prapañco....(*Prabodhinī* 11.28.22)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Brahma nirvikāra-vastu. Brahma-vaicitrya o saṅkīrṇa-jaḍa-vaicitryera madhye bheda āche. Svayam-prakāśa brahma svarūpataḥ nitya-vaicitrya-dharma-viśiṣṭa. Jāgatika vikāra---prakṛtira rajo-guṇa ha-ite udbhūta; uhā anitya-tātkālīka-prakāśa-yukta ha-iyā baddha jīvera indriya-gocara haya mātra. Naśvara-jagat pūrve avikṛta thākile-o pare rajoguṇa-prabhāve vikṛta haya. Kintu vaikuṇṭha tad-rūpa tāt-kālīka avasthāna-mātra nahe. Ye-sthale vaikuṇṭhera vaicitrya vilupta haya, se-sthale jyoti-rūpa padārthake-i ‘brahma’ balā haya. Svayam-prakāśa dharmī-svayaṁ-rūpa o tadīya dhāmera prakāśaka; uhā rājasa vā vaikārika nahe. Naśvara jāgatika kārya o kāraṇa-rūpe avasthita guṇa-jāta viśva---brahmāṇḍa-mātra, uhāra pratīti vaikuṇṭha nahe. (*Gauḍīyabhāṣya-vivṛti* 11.28.22)

Text 23

**Evaṁ sphuṭam brahmavivekahetubhiḥ
parāpavādena viśāradena
Chittvātmasandeham upārameta
svānandatuṣṭo’khilakāmukebhyaḥ.** (11.28.23)

Anvayaḥ---**Evaṁ** (nigama-tapaḥ-pratyakṣaitihyānumānaiḥ) **sphuṭam** (yathā bhavati tathā) **brahma-viveka-hetubhiḥ** (brahma-jñāna-kāraṇais tathā) **viśāradena** (nipuṇena) **parāpavādena** (parasya dehāder apavādenātmatva-nirāsena) **ātma-sandeham** (ātma-viśayakaṁ saṁśayaṁ)

chittvā (dūrī-kr̥tya) **svānanda-tuṣṭaḥ** (san) **akhila-kāmukebhyaḥ** (akhilebhyaḥ kāmukebhya indriyādibhyaḥ) **upārameta** (niḥsaṅgo bhavet). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.23)

Anuvāda---Ei-rūpa veda, svadharma, pratyakṣa, upadeśa, anumāna prabhṛti brahma-jñānera su-spaṣṭa kārāṇa-samūha evaṁ su-nipuṇa dehātma-bhāva-nirāsa-dvārā ātma-viṣayaka saṁśaya chedana-pūrvaka ātmānanda-paritṛpta ha-iyā indriyādi nikhila-kāmuka-padārthera saṅga ha-ite virata ha-ibena. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.23)

Śrīdhara

Upasamharati---**evaṁ** nigamatapaḥpratyakṣaiti hyānumānaiḥ **sphuṭaṁ** yathā bhavati, tathā **brahmavivekahetubhis**, tathā **parasya** dehāder **apavādenā** tmatvanirāsena ca. Kīdrśena? **Viśaradena** nipuṇena, guruṇā nimittabhūteneti vā. **Ātmaviṣayaṁ sandehaṁ chittvā, svānanda-tuṣṭaḥ** sann **akhilebhyaḥ kāmukebhya** indriyādibhyaḥ **upārameta** niḥsaṅgo bhavet. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.23)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Nigamādayaḥ pūrvapadyasthā atra viśeṣyatvenāhṛtāḥ, mūle tadabhāvāt ayam udayati mudrābhañjanaḥ padminīnām itivat. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.23)

Varṁśīdhara

Evam uktarītyā. **Brahmaṇo viveko** dehādibhyo bhinnatvena jñānaṁ, tadd-**hetubhir** nigamādibhis, tathaiva parāpavādādibhiḥ. **Nipuṇena** sthiraṇa---‘**Nipuṇaḥ** sthira-vijñayoḥ’ (....) iti. Guruṁ vinā jñānasthiritvāsambhavam ālocyāha---**yadveti**. Viśiṣṭā śārādā buddhir yasya tena. Yadvā---**vivekahetubhir brahma sphuṭaṁ** bhavātīti yojyam. Nigamādayaḥ pūrvapadyasthā atra viśeṣyatvenāhṛtāḥ mūle tadabhāvāt. ‘Ayam udayati mudrābhañjanaḥ padminīnām’ itivat. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.23)

Sudarśana Sūri

Evam iti. **Sphuṭabrahmavivekadhiḥ** vivekahetuḥ jñānaṁ sphuṭatarapariśuddhātmasvarūpa-jñānavān **parāpavādena** dehendriyaprāñānām ātmatvāpanād anena **akhilakāmukebhyaḥ** upāya-bhedaphalakāmibhiḥ saṅgaṁ na kuryāt. (*Śukapakṣīya* 11.28. 23)

Vīrarāghavācārya

Tatra ‘Ādyantayor asya’ (Bhāg 11.28.18) ity anena saṁsṛtinivṛttyupāyatayoktasya jñānasya dehapūrvottaramadhyakālatrayānuvṛttadehāvilakṣaṇātmasvarūpavicārātmakatvākāra uktaḥ; ‘Yathā hiraṇyam’ (Bhāg 11.28.19) ity anena deha-sammelanenāham iti pratīte bhrāntirūpatva-nirṇayātmakatvākāraḥ; ‘Vijñānam etad’ (Bhāg 11.28.20) ity anena tv anvaya-vyatirekābhyām ātmano dehādipravartakatvavicārātmakakāraḥ; ‘Na yat purastāt’ (Bhāg 11.28.21) ity-ādinā dehasyānātmatvaniścayākāraḥ; ‘Avidyamānaḥ’ (Bhāg 11.28.22) ity anena tu pariśuddhātma-svarūpasya vyāvṛttatayā avabhāsavicārātmakatvākāraḥ. Tad evam uktavidhasya jñānasya saṁsṛtinidānabhūtadehātmaḥ bhīmānachedakatvam uktam. Athānyān api taducchedakāni vadan tad upasamharati---**evam** iti. Itthaṁ **sphuṭaṁ** yathā, tathā **brahmavivekahetubhir**---**brahmaṇaḥ** paramātmāno **vivekaḥ** uktavidhābhyām prakṛtipuruṣābhyām vailakṣaṇyanirṇayas, tadd-**hetubhir** vicārātmakair jñānair **viśaradena** nipuṇena **parāpavādena cātmani sammohaṁ** dehabuddhisvātantryabuddhyātmakam mohaṁ **chittvā**, asya pūrvavad arthaḥ **svānandatuṣṭaḥ** brahmātmakasvātmānubhāvānandatuṣṭaḥ **akhilakāmukebhya upārametā** khilaiḥ kāmibhiḥ

saṅgaṁ na kuryād ity arthaḥ. **Parāpavādo** nāma **pareṣāṁ** dehendriyaprāṇādīnāṁ **apavādaḥ** ātmatvāpanodaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.23)

Vijayadhvaja Tīrtha

Evam tāvaj jñātavyāṁśaṁ jñātvā muninā paraṁ kartavyaṁ kim? ity atrāha---**evam** iti. **Evam** uktaprakāreṇa vivekabuddhyā sarvasmād vilakṣaṇyajñānenānugrhitair **hetubhiḥ** nirdoṣopapattibhiḥ **parāpavādena** parasyāpavādena nedaṁ nedaṁ iti niṣedhamukhena ‘eṣa ātmā neti neti’ (BU 3.9.26) iti śruteḥ **sphuṭaṁ brahma** vivicya prthakkrtya jñātvā **ātmasandehaṁ** manasi sthitaṁ **chittvā’khilakāmukebhyaḥ** analpatrṣṇājananaśīlebhyo viṣayebhya **upārameta** śabdādi-viṣayoparame sukhānutpattir atrāha---**svānanda-tuṣṭa** iti. Svānandānubhavenālaṁ buddhiṁ prāptaḥ anena jīvaparahedajñānam eva muktisādhanaṁ nābhedañānam, ataḥ śreyo-’rthibhir abhedamataṁ sarvathā heyam iti darśitam. (*Padaratnāvalī* 11.28.23)

Jīva Gosvāmī

‘Jñānāsina’ (Bhāg 11.28.17) ity uktam evopasaṁharati---**evam** iti. (*Kramasandarbha* 11.28.23)

Viśvanātha

Evam pratyakṣaitihyānumānaiḥ **sphuṭaṁ** yathā syāt, tathā **brahmavivekahetubhiḥ**, tathā **parasya** dehāder **apavādena** ātmatvanirāseṇa ca. Kīdrśeṇa? **Viśāradena** nipuṇeṇa **ātma**-viṣayakaṁ **sandehaṁ chittvā**, **svānandatuṣṭaḥ** saṁ **akhilebhyaḥ kāmukebhya** indriyebhyaḥ **uparameta** niḥsaṅgo bhavet. (*Sārāthadarśinī* 11.28.23)

Śukadeva

Evam ajñādrṣṭim uktvā, tadanuvādapūrvakaṁ mumukṣuṇā jñātvā yad avaśyaṁ kartavyaṁ, tac chikṣayati---**evam** iti. Ātmasvarūpasya dehādivilakṣaṇatve’pi ajñānāṁ dehendriyaviṣayādivicitratvena bhāṣate mumukṣur **viśāradena** sandehanivartane samarthena sarvajñeṇa guruṇā hetubhūteṇa **sphuṭaṁ** yathā syāt, tathā **brahmavivekahetubhiḥ** śuddhātmasvarūpavivekahetubhir nigamātibhiḥ **parāpavādena** dehendriyāder ātmatvanirākaraṇeṇa **ātmanaḥ** svasya **sandehaṁ chittvā**, **svānandatuṣṭaḥ** saṁ **akhilakāmukebhyas** tucchasukhebhyaḥ śabdādiviṣayebhya **upāramet** nivṛtto bhavet, teṣūpādeyabuddhiṁ na kuryād ity arthaḥ. (*Siddhānta-pradīpa* 11.28.23)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Vāsanā-jāta naśvara-jagat ha-ite virāma lābha kariyā sakala sandeha chedana karite ha-ibe. Tāhāte ātmānanda-lābhe tuṣṭi āsibe. Brahma-vivekake kāraṇa-rūpe grahaṇa karile apara saṅkīrṇa vastu nijera bhogya nahe baliyā upalabdhi ha-ibe. Jaḍa-jagat mukta jīvera bhoga-bhūmikā nahe ---ihā avagata ha-iyā sarvato-bhāve prākṛta sṛṣṭi ha-ite brhad-vastura vāstava-jñāna lābha karite pāriḥ kṛṣṇānandera udaye sakala sandeha dūrī-bhūta ha-iyā aprākṛta kāmādevera toṣaṇa-i eka-mātra dharma baliyā jānite pāra yāya; takhana kṣudra kāmā-samūha āpanā ha-ite-i parābhūta ha-ibe. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.23)

Text 24

Nātmā vapuḥ pārthivam indriyāṇi
devā hy asur vāyu-jalam hutāśaḥ
Mano-’nna-mātraṁ dhiṣaṇā ca sattvam
ahaṅkṛtiḥ khaṁ kṣitir artha-sāmyam. (11.28.24)

Anvayaḥ---Pārthivaṁ vapuḥ (śārīram) **ātmā na** (na bhavati pārthivatvād ghaṭavat) **indriyāṇi devāḥ hi** (tad-adhiṣṭhātāraḥ) **asuḥ** (prāṇaḥ) **dhiṣaṇā** (buddhiḥ) **manaḥ sattvaṁ** (cittam) **ahaṅkṛtiḥ anna-mātram** (ete ātmā na bhavanti annopastabhyatvāt śārīravat) **vāyuḥ jalaṁ hutāśaḥ** (tejaḥ) **kham** (ākāśaṁ) **kṣitiḥ** (iti pañcabhūtāni) **artha-sāmyam** (arthāḥ śabdādayaḥ sāmyaṁ prakṛtiś ca nātmā jaḍatvād ghaṭavad ity arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.24)

Anuvāda---Ei śārīra ghaṭatulya pārthivapadārtha baliyā ātmā ha-ite pāre nā, indriya-samūha, tad-adhiṣṭhātṛ-devagaṇa, prāṇa, buddhi, manaḥ, citta, ahaṅkāra ihārā-o śārīrera nyāya annake āśraya kariyā vartamāna thākāya ātmā nahe. Vāyu, jala, agni, ākāśa, kṣiti, śabdādi viśaya-pañcaka evaṁ prakṛti---ihārā-o ghaṭa-tulya jaḍatva-nibandhana ātmā ha-ite pāre nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.24)

Śrīdhara

Parāpavādaṁ prapañcayati---neti. **Vapur ātmā na** bhavati, pārthivatvād ghaṭavat. Tathā **indriyāṇi** tadadhiṣṭhātāro vā **devā asuḥ** prāṇo **dhiṣaṇā** buddhiḥ, **sattvaṁ** cittam, **ahaṅkṛtiḥ** ity ete ātmā na bhavanti. Kutah? **Annamātram**, annopastabhyatvāc charīravat. **Vāyur jalaṁ** ca, **hutāśas** tejaḥ, **kham**, **kṣitiḥ** iti pañcabhūtāni. **Arthaḥ** śabdādayaḥ **sāmyaṁ** prakṛtiḥ nātmā, jaḍatvāt vaṭavad iti. Yadvā, **hiśabde** nānumānāntarāṇi sūcitāni. Tad yathā---indriyāṇy ātmā na bhavanti, karaṇatvād vāsyādivat; devāś ca vaikārikatvān manovat; prāṇaś ca vāyutvād bāhya-vāyuvad ity-ādi. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.24)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Rāsmisthānīyaṁ jīvātmānaṁ vivektuṁ parasya dehāder apavādam ātmatvanirāsaṁ vistārayati. **Anno yaṣṭabhyatvāt** annopajīvyatvāt. Pūrvārthe indriyādīnāṁ bahuvacanānāṁ **annamātram** ity ekavacanena sāmānādhikaraṇyāyogapad **yadveti** ādinā **devā** ātmā na, jaḍasāttvikāhaṅkāra-kāryatvāt; **vāyur** nātmā, sparśavattvāt ghaṭavat; **jalaṁ** nātmā, śītasparśavattvāt śītalaśilavat; **hutāśo** nātmā, uṣṇasparśavattvāt ātapavat; **dhiṣaṇā** buddhir nātmā, karaṇatvād indriyavat; cittam nātmā, karaṇatvād eva buddhivat; **ahaṅkṛtiḥ** nātmā, jaḍatvāt karaṇatvāc ca indriyavat---ity-anumānāni bodhyāni. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.24)

Vaṁśīdhara

Indriyādīnāṁ annopastabhyatvaṁ sphuṭam eva, tadanaśane tadākulatvadarśanād iti. Yogināṁ anaśane'py anākulatadarśanād āha---**yadveti**. Rāsmisthānīyaṁ jīvātmānaṁ vivekaṁ **parasya** dehāder **apavādam** ātmatvanirāsaṁ vistārayati---**annopastabhyatvāt** annopajīvyatvāt. Pūrvārthe indriyādīnāṁ bahuvacanāntānāṁ **annamātram** ity ekavacanena sāmānādhikaraṇyāyogāt---**yadveti**. **Ādinā devā ātmā na** bhavanti, jaḍasāttvikāhaṅkāra-kāryatvāt; **vāyur** nātmā, sparśavattvāt ghaṭavat; **jalaṁ** nātmā, śītasparśavattvāt śītalaśilavat; **hutāśo** nātmā, uṣṇasparśavattvāt ātapavat; **dhiṣaṇā** buddhir **nātmā**, karaṇatvād indriyavat; **cittam** nātmā, karaṇatvāt buddhivat; **ahaṅkṛtiḥ** nātmā, jaḍatvākaraṇatvād vā indriyavat---ity-anumānāni bodhyāni. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.24)

Sudarśana Sūri

Parāpavādam eva vivṛṇoti---**nātmā vapur** iti. **Pārthivaṁ vapur nātmā**. Devaśabda-vācyānindriyāṇi **nātmety** evaṁ yojanīyam. **Mano'nnamātram** annāpyāyitaṁ **nātmā** 'Annamayaṁ hi saumya manaḥ' (CU 6.6.5) iti hi śrutiḥ. **Dhiṣaṇā** jñānaṁ, **sattvaṁ** buddhy-

ākhyam antaḥkaraṇam, **arthasāmyaṁ** vapurādīnām arthataḥ sāmyam asti anātmavāna sāmyam astīty arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.24)

Vīrarāghavācārya

Tam eva vivṛṇoti---**nātmēti**. **Pārthivaṁ vapur nātmā**, devaśabdavācyaṇīndriyāṇi **nātmēti** evaṁ yojanīyam. **Asuḥ** prāṇaḥ. **Vāyujalam** iti samāhāradvandvaḥ---vāyur jalam ca **nātmēti** sambandhaḥ. **Annamātram** annāpyāyitatvāt manaso'nnamātratvavyapadeśaḥ---‘Annamayaṁ hi saumya manaḥ’ (CU 6.6.5) iti śruteḥ. **Dhiṣaṇā** buddhiḥ, **sattvaṁ** antaḥkaraṇam, **ahaṅkṛtir** anātmany ātmābhīmānahetur ahaṅkāraḥ, **kham** ākāśaḥ. **Vapurādayo nātmēti** atra hetur---**artha-sāmyam** iti. **Arthānām** vapurādīnām **sāmyaṁ** prakṛtipariṇāmātmakatvena sāmyaṁ yatas, tata iti. Yattacchabdādhyāhāreṇa sambandhaḥ prakṛtir evātmāno'nyā kutaḥ tatpariṇātmakā vapur-ādayo ātmā bhavitum arhantīti bhāvaḥ. (*Bhāgavatācandrikā* 11.28.24)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Parāpavādaprakāraṁ vivṛṇoti---**nātmēti**. Atra **neti** pratyekaṁ sambandhitavyam. **Pārthivaṁ vapuḥ** śarīram **ātmā** paramātmā **na** bhavati, indriyāṇi na hi **devā** indriyābhīmānino na hi **vāyujalam**, **hutāśaḥ** vāyujalahutāśakṛtaśarīro'**suḥ** mukhyaprāṇaś ca **na**---‘Vāyur eva svayaṁ prāṇaś tatrasthe codatejasī / Udena tejasā caiva prāṇasya hi kṛtaṁ vapuḥ’ ity asmāt, ‘Prāṇasya vāyurūpasya bhūtatrayakṛtaṁ **vapuḥ** / Yato hi pārthivaṁ nātra kham cātyalpam udāhṛtam’ (BTN 11.28.24) ity asmāc cōktaṁ yuktaṁ manaś cātmā na **annamātram** annaṁ pṛthivīmātraṁ gandhādīmātrā ca---na ekavad bhāvavivakṣayā hrasvatvaṁ, **dhiṣaṇā** prakṛtabuddhiś ca **na**, **sattvaṁ** mūlabuddhiḥ, **ahaṅkṛtir** ahaṅkāratattvaṁ, **kham** mahākāśaṁ na kṛtir darśanādikriyā ca na ahaṁ śṛṇomy ahaṁ spṛśāmy ahaṁ paśyāmīti sarvārtheṣu samānatvād ahaṅkāra'bhīmāna-viśeṣo'rthasāmye cātmā na bhavatīty arthaḥ. ‘Na deho nendriyaprāṇamanobuddhyahamādayaḥ / Viṣṇuś cidānandanatānuḥ sa hi jīvādhipaḥ sadā’ iti vākyāt sa vā eṣa ātmā neti śrutyartha eva vivṛiyate. (*Padaratnāvalī* 11.28.24)

Jīva Gosvāmī

Parāpavādena rāsmisthānīyatvaṁ padārthaṁ tāvan niṣkṛṣya darśayati---**nātmēti**. (*Krama-sandarbhā* 11.28.24)

Viśvanātha

Parāpavādam prapañcayati---**vapur ātmā na** bhavati. Kutaḥ? **Pārthivaṁ** pārthivatvād ghaṭavat. Tathā **indriyāṇi** tadadhiṣṭhātāro devā, **asuḥ** prāṇaḥ, **dhiṣaṇā** buddhiḥ, **sattvaṁ** cittam, **ahaṅkṛtir** ity ete ātmā na bhavanti. Kutaḥ? **Annamātram** annopaṣṭabhyatvāt śarīravat. **Vāyur jalam hutāśaś tejah kham kṣitir** iti pañca mahābhūtāni, **arthāḥ** śabdādayaḥ **sāmyaṁ** prakṛtiś ca ātmā na, jaḍatvād ghaṭavad iti. (*Sārārdhadarśinī* 11.28.24)

Śukadeva

Parāpavādam eva kṛpayā svayam eva viśadaṁ darśayati---**nātmēti**. Neti pratyekaṁ anvetavyaṁ tathā hi **vapur ātmā na pārthivaṁ** iti hetugarbhitaṁ viśeṣaṇaṁ, pārthivatvāt ghaṭādivad ity arthaḥ. **Indriyāṇi ātmā na** bhavanti, karaṇatvāt. **Hīśabdena** sarvatra hetur bodhyaḥ. **Devāś** tadadhiṣṭhātāro **nātmā** bhavanti, indriyamātrapravartakatvāt indriyaiḥ saha teṣu mateṣv apy ātmasattvāt. **Asuḥ** prāṇo **nātmā**, vāyutvāt vyajanavāyuvat. **Mano na annamātraṁ** viśeṣaṇam annamātratvāt śarīravat---‘Annamayaṁ hi saumya manaḥ’ (CU 6.6.5) iti-śruteḥ. Antaḥkaraṇatvāc ca **dhiṣaṇā** buddhiḥ **sattvaṁ** cittam ca **ahaṅkṛtir** ahaṅkāraś ca **nātmā**,

antaḥkaraṇatvāt manovat **vāyur**, **jalam**, **hutāśo**’gniḥ, **kham** ākāśaḥ, **kṣitir** iti pañcabhūtāni arthā viṣayā **arthasāmyam** prakṛtiś ca **nātmā**, jaḍatvāt śārīravat. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.24)

Madhva

‘Vāyur eva svayam prāṇas tatrasthe codatejasī
Udena tejasā caiva prāṇasya hi kṛtaṁ vapuḥ’ iti prakāśikāyām.
‘Prāṇasya vāyurūpasya bhūtatrakṛtaṁ **vapuḥ**
Yato hi pāṛthivam nātra kham cātyalpam udāhṛtam’ iti sandhāraṇe.

Sattvam mūlabuddhiḥ. Ahaṁ śṛṇomy ahaṁ spṛśāmy ahaṁ paśyāmīti sarvārtheṣu samatvād ahaṁkāro’**rthasāmyam**.

‘Na deho nendriyaprāṇamanobuddhyahamādayaḥ
Viṣṇuś cidānandanuḥ sa hi jīvādhipaḥ sadā’ iti sātivate.
(*Bhāgavatātātparyanirṇaya* 11.28.24)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Pārthiva śārīra, indriya, devatā, prāṇa, manaḥ, buddhi o ahaṁkāra---ei-guli anātmā. Bhogya padārthera vicāra-i anātmā-pratīti-gata adhiṣṭhāne avasthita. Vāyu, jala, agni, ākāśa prabhṛti acid-vastura konaṭi-i ātma-śabda-vācyā nahe. Bhoktr-bhogya-sambandhe avasthita vastu-mātra-i jaḍa-dharma-viśiṣṭa. Ātmā cetana baliyā acit-padārtha-samūha ātma-śreṇī-stha nahe. (*Gauḍīya-bhāṣyavivṛti* 11.28.24)

Text 25

**Samāhitaiḥ kaḥ karaṇair guṇātmabhir
guṇo bhaven matsuviviktadhāmaḥ
Vikṣipyamāṇair uta kiṁ nu dūṣaṇam
ghanair upetair vigatai raveḥ kim.** (11.28.25)

Anvayaḥ---Mat-suvivikta-dhāmaḥ (mama suṣṭhu viviktaṁ dhāma svarūpaṁ yena tasya janasya) **guṇātmabhiḥ** (triguṇamayaiḥ) **samāhitaiḥ** (niścalair vā) **karaṇaiḥ** (indriyaiḥ) **kaḥ guṇaḥ bhavet uta** (athavā) **vikṣipyamāṇaiḥ** (asthirair indriyaiḥ) **kiṁ nu dūṣaṇam** (ko vā doṣo bhavet) **upetaiḥ** (samāgatāiḥ) **vigataiḥ** (apagatair vā) **ghanaiḥ** (meghaiḥ) **raveḥ kiṁ** (sūryasya na doṣo guṇo vā kaścīd bhavatīty arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.25)

Anuvāda---Meghera āgama evaṁ apagama dvārā vastutaḥ sūryera ye-rūpa kona kṣati-vṛddhi haya nā, sei-rūpa yini samyag-bhāve madīya svarūpa avagata ha-iyāchena, tāhāra triguṇamaya indriya-samūha niścala ha-ile-o kona-rūpa guṇa vā tāhārā vikṣipta ha-ile-o kona-rūpa doṣera udaya haya nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.25)

Śrīdhara

Evaṁ vivekajñānavato muktasya nendriyādikṛtaguṇadoṣasambandha ity āha---**samāhitair** iti. **Matsuviviktadhāmaḥ** mama suṣṭhu viviktaṁ dhāma svarūpaṁ yena tasya prakāśakasya prakāśyaguṇadoṣā na bhavantīti ravidṛṣṭāntenoktam. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.25)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Guṇātmabhir viṣayāviṣṭasvabhāvaiḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.25)

Varṁśīdhara

Jñāninām asaṅgatām āha---**samāhitaiḥ** susthitaiḥ. **Karaṇair** indriyaiḥ. **Guṇeṣu** vihitācaraṇeṣv **ātmā** sthitir yeṣāṁ, tāni guṇātmāni taiḥ. ‘Guṇaḥ syād vihitācāre sthitir ātmāpi kathyate’ (.....) iti kāmādhenuḥ. **Vikṣipyamāṇair** viṣayāsaktaiḥ. **Upetaiḥ** samīpagaiḥ. **Vigatair** dūragaiḥ. **Sandarbhah**---Yas tu matsvarūpaniṣṭhas, tasya tvampadārthaśodhanāpekṣāpi nāstīty āha---**samāhitair** iti. **Samāhitair niścalaḥ** vikṣipyamāṇair cañcalair vā kau guṇadoṣau? Na kāv apīty arthaḥ. Anyakṛtavikṣepādis taṁ na sprśatīti bhāvaḥ. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.25)

Sudarśana Sūri

Sākṣātkṛtapariśuddhātmavarūpasya pratipattim āha---**samāhitair** iti samādhidaśāyām ātmani nāpūrvaguṇādhānam pūrvam apy ātmani na doṣādhānam, doṣāṇām aupādhikatvāt, ataḥ sarvāvasthāsv ekarūpa evātmety arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.25)

Vīrarāghava

‘Upārameta svānandatuṣṭo’ khilakāmukebhyaḥ’ (Bhāg 11.28.23) iti parāpavādena chinnātma-mohasyānandatuṣṭasvāpy akhilakāmibhiḥ saṅgasya parihāryatvam uktam. Nanv evambhūtasya tatsaṅge’pi na ko’pi doṣa ity āśaṅkate dvābhyāṁ---**samāhitair** iti. Asya yady apīty-ādīḥ **mat-suviviktadhāmnaḥ**---mama suṣṭhu **viviktaṁ dhāma** svarūpaṁ yena tasya maddhāryatayā prakṛtivilakṣaṇatayā ca ātmasvarūpavivecanaśīlasyety arthaḥ. **Guṇātmabhiḥ** sattvādiguṇa-pariṇāmātmakaiḥ **karaṇair** indriyaiḥ **samāhitaiḥ** ko guṇo bhavet indriyasamādhānenātmany apūrvāḥ ko’pi guṇo na bhaved ity arthaḥ. **Vikṣipyamāṇair** api **karaṇaiḥ kiṁ nu dūṣaṇam**? Na ko’pi doṣa ca bhaved ity arthaḥ. Tatra dṛṣṭāntaḥ---**ghanair** meghair **upetair vigatair vā raveḥ kiṁ**, na tu doṣo nāpi guṇāś ca yathā, tadvat. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.25)

Vijayadhvaḥ Tīrtha

Indriyasamādhānavikṣepayor haripriyāpriyasāadhanatvenocyamānatvāt tābhyāṁ harer api guṇa-doṣau syātām, kim tatrāha---**samāhitair** iti. **Guṇātmabhiḥ** śabdādiviṣayamanaskaiḥ puruṣaiḥ svaviṣayatvena **samāhitair** ekāgracittatvena sthāpitaiḥ **karaṇair** indriyaiḥ **tatsuvivikta-dhāmnaḥ** tebhya indriyebhyo viṣayebhyaś ca pṛthagbhūtasvarūpasya prakṛtendriyarahitasya bhagavataḥ **ko guṇo bhavet**? Na ko’pi. Viṣayeṣu **vikṣipyamāṇair** itas tatas ākrīyamāṇair indriyaiḥ hareḥ **kiṁ dūṣaṇam**? Na kim api dūṣaṇam. Atrodāharaṇam āha---**ghanair** iti. Āhlāda-rūpair **ghanair upetaiḥ** sarvāhlādaguṇarūpasya **raveḥ kiṁ** bhavet? Na kim api prayojanam **vigatair** doṣo’pi bhavet kiṁ na bhaved eva, yathā raveḥ guṇadoṣābhāve’pi anyeṣāṁ ghanair upetaiḥ chāyayā sukhaṁ bhavet vigataiḥ tāpena duḥkhaṁ bhavet, tathā samīhitakaraṇaiḥ samādhāna-kartuḥ sukhaṁ vikṣiptair duḥkhaṁ bhaved iti bhāvaḥ.---‘Samāhito’pi jīvena vikṣipte vā na tu kvacit / Viśeṣo vidyate viṣṇos tathāpi tu samāhite / Prīto bhavati vai nityaṁ sarva-dharmakṛto’pi ca’ (....) iti etad uktārthe mānam. (*Padaratnāvalī* 11.28.25)

Jīva Gosvāmī

Yas tu matsvarūpaniṣṭhas, tasya tvampadārthaśodhanāpekṣāpi nāstīty āha---**samāhitair** iti. **Samāhitair** vikṣipyamāṇair vānyakṛtavikṣepo’pi taṁ na sprśatīti bhāvaḥ. (*Kramasandarbhā* 11.28.25)

Viśvanātha

Evam vivekajñānavato madbhaktasya na indriyādikṛtaguṇadoṣasambandha ity āha---**samāhitair** iti. **Mama** suṣṭhu **viviktaṁ** vicāritaṁ **dhāma** svarūpaṁ yena, tasya indriyaiḥ

samāhitair niścalair vā **ko guṇaḥ**, **vikṣipyamāṇaiś** cañcalair vā ko doṣaḥ? (*Sārārthadarśinī* 11.28.25)

Śukadeva

Evam uktaprakāreṇa suviviktātmaparamātmavarūpajñānavata indriyakṛtaguṇadoṣa-sambandho na bhavatīti phalam āha---**samāhitair** iti. **Matsuviviktadhāmnaḥ** mama madīyasya vā suṣṭhu viviktaṁ dhāma svarūpaṁ yena tasya yathārthajñāninaḥ puruṣasya **guṇātmabhiḥ** sattvādiguṇakāryabhūtaiḥ **karaṇair** indriyaiḥ **samāhitaiḥ** sāvadhānatayā svasminn eva sthāpitaiḥ **ko guṇo bhaven** na ko'pi. **Uta** ca **vikṣipyamāṇaiḥ** kathaṁcid viṣayeṣu gataiḥ kim dūṣaṇaṁ bhaven, na kim api. Tatra drṣṭāntam āha---**ghanair** iti spaṣṭārthaḥ. Tat su vivikta-dhāmnaḥ iti vā pāṭhaḥ tatraivam anvayaḥ **guṇātmabhiḥ karaṇaiḥ samāhitaiḥ** puruṣasya **ko guṇaḥ uta vikṣipyamāṇaiḥ kim vā dūṣaṇaṁ bhaven** na ko'pīty arthaḥ. Kutah? Yatas **tat suviviktadhāmnaḥ** tebhya indriyebhyaḥ śāstrānumānair vinā tathā drṣṭāntaḥ sa eva. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.25)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Sūrya ākāśe adhiṣṭhita thākā-kāle meghera dvārā āvṛta ha-ile ye-rūpa sūryera astitvera lopa haya nā; draṣṭāra buddhi-hīnatā jñāpana kare mātra, tad-rūpa bhagavat-svarūpera abhijñāna ha-ile sevonmukha muktātmā prapañce ye-sakala kriyā sampādana kare, bhagavat-svarūpera o bhagavat-svarūpa-sevaka jīva-svarūpera sei kriyāgulike triguṇātmikā baliyā mane ha-ile-o tāhāra doṣa vā guṇa yāhā-i ha-uka nā kena, uhāte bhagavattā vā bhagavat-sevakatvera nityatva o bhakti vinaṣṭa haya nā. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.25)

Text 26

Yathā nabho vāyvanalāmbubhūguṇair
gatāgatair vartuguṇair na sajjate
Tathākṣaraṁ sattvarajastamomalair
ahammateḥ saṁsṛtihetubhiḥ param. (11.28.26)

Anvayaḥ---**Nabhaḥ** (ākāśaṁ) **yathā** (yadvat) **vāvy-analāmbu-bhū-guṇaiḥ** (vāyv-ādīnām śoṣaṇa-dahana-kledana-rajo-dhūsaratvādibhir guṇaiḥ) **gatāgataiḥ** (āgamāpāyibhiḥ) **ṛtu-guṇaiḥ** (śītoṣṇādibhiḥ) **vā na sajjate** (yujyate) **tathā** (tadvat) **param akṣaraṁ** (brahmāpi) **aham-mateḥ** (ahaṅkārasya) **saṁsṛti-hetubhiḥ** (saṁsāra-hetu-bhūtaiḥ) **sattva-rajastamo-malaiḥ** (sattvādi-malair na yujyate). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.26)

Anuvāda---Ākāśa ye-rūpa vāyu, agni, jala o pṛthivīra śoṣaṇa, dahana, kledana o rajo-dhūsaratva prabhṛti dharma kim vā śītoṣṇādi āgamāpāyī ṛtu-dharma-dvārā yukta haya nā, sei-rūpa parama-brahma-o ahaṅkārera saṁsāra-janaka sattvādi-guṇa-mala-dvārā lipta hana nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.26)

Śrīdhara

Asaṅgabrahmatvenāvasthitasya na ke'pi guṇadoṣa ity ākāśadrṣṭāntenāpy āha---**yatheti**. **Vāyv-ādīnām** śoṣaṇadahanakledanarajodhūsaratvādibhir **gatāgatair** āgamāpāyibhir **ṛtuguṇaiḥ** śītoṣṇādibhir vā, **ahammater** ahaṅkārat **param akṣaraṁ saṁsṛti-hetubhir na** yujyate. Yadvā, ahaṅkārasya **saṁsṛti-hetubhir** iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.26)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Prakāśakasya śuddhatvampadārthasya prakāśyānām indriyādīnām uparativikṣepādāyo **guṇa-doṣa** na bhavanti. Pūrvārthe **ahammater** iti padasyāsthānapatitattvaṁ kasya **saṁsṛti**hetubhir ity apekṣā cāto **yadveti**. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.26)

Vaṁśīdhara

Ādinā cālanatāpanapiṇḍīkaraṇakāthinyādi-grahaḥ. **Ādinā** ’nuṣṇāsītattvādigrahaḥ. Tathā nabhovat. ‘Buddher ātmā mahān paraḥ’ (KU 1.3.10) ityādy-ukter **buddhip**adenāhaṅkāra-grahaṇam tv āyāsasādhyam iti matvāha---**yadveti**. Maṇḍalasthānīye tatpadārthe tu sarvathaiva tatsambandho nāstīti darśayati---**yatheti**. **Ahammater** dehādyupādhyahaṅkāramayasya jīvasya paraṁ kevalam **saṁsṛti**hetubhiḥ, na tv akṣarasya avicalitajñānādisaktes tasyety arthaḥ. **Dīpikā**--prakāśakasya śuddhatvampadārthasya prakāśyānām indriyādīnām uparativikṣepodayo **guṇa-doṣo** na bhavati. Pūrvārthe ‘**ahammateḥ**’ iti padasyāsthānapatitattvaṁ kasya **saṁsṛti**hetubhir ity apekṣā cāto---**yadveti**. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.26)

Sudarśana Sūri

Ahammateḥ akṣaram ahaṁśabdavācyam ātmatattvaṁ saṁsṛtihetutvena mataiḥ sattvādibhir na sambadhyata ity arthaḥ. Yadvā, ahaṅgatair anātmany ātmābhīmānaviṣayabhūtaiḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.26)

Vīrarāghava

Nanu, paramārthato raver ghaṇānām ca na saṅge’si, atas tair na tasya guṇadoṣāḥ iti yuktaṁ dārṣṭāntike tu so’si eveti tadabhāvābhāvābhyām guṇadoṣau sta eva ity ato nabhodṛṣṭāntenaitau niṣedhayati---**yatheti**. **Vāyvādīnām guṇaiḥ** śoṣaṇadhanakledanarajodhūsaratvādibhiḥ **ṛtu-guṇaiḥ** śītoṣṇādibhir **vā yathā nabho na sajjate**, nirleyasvabhāvatvād iti bhāvaḥ. **Tathā paraṁ** prakṛtivilakṣaṇam **akṣaram** sadaikarūpam **aham** ahaṁśabdavācyam ātmasvarūpam api **saṁsṛti**hetutvena taiḥ **sattvādīnām mūlaiḥ** kāryair na badhyate ity arthaḥ. Ataḥ kāmukaiḥ saṅgo na doṣoyati bhāvaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.26)

Vijayadhvaja Tīrtha

Nanu, harer api sattvādiguṇakāryeṣu dehādiṣu sthitasya tatkr̥taguṇadoṣau jīvavat kim na syātām? ity āśaṅkya, ākāśavad asaṅga eva na doṣavān ity āha---**yatheti**. **Yathā nabho vāyvādīnām guṇaiḥ** sparśādibhir **na sajjate**, tatkr̥taviśeṣavan na bhavati. **Vāśabdas** cārthaḥ. Atra nabhasi **gatāgatais** ca dehādibhūtakāryair **guṇais** ca sattvādiguṇatatkāryānām asāratayā tadantarvartamānam **akṣaram brahma saṁsṛti**hetubhiḥ sattvādiguṇais tanmayai rāgādidoṣais cāsaṅgatasambaddham eva. Atra hetuḥ---**param** iti. Sattvādiguṇebhyaḥ uttamatvena vilakṣaṇam, anena niḥsaṅgatvena manaḥ samādhānāsamādhānābhyām harer guṇadoṣābhāve’pi viṣayasaṅgaj jīvasya tau syātām iti darśitam. (*Padaratnāvalī* 11.28.26)

Jīva Gosvāmī

Maṇḍalasthānīyatatpadārthe tu sarvathaiva tatsambandho nāstīti darśayati---**yatheti**. **Ahammater** dehādyupādhyahaṅkāramayasya jīvasya **param** kevalam **saṁsṛti**hetubhiḥ, na tv akṣarasyāvicalitajñānādisaktes tasyety arthaḥ. (*Kramasandarbhā* 11.28.26)

Viśvanātha

Jīvanmuktaḥ khalu brahmaiva bhaved, atas tatra na ko’pi guṇadoṣā ity ākāśadr̥ṣṭāntenāha---**yatheti**. Vāyavādīnām śoṣaṇadahanakledanarajodhūsaratvādibhir **gatāgatair** āgamāpāyibhir **ṛtuguṇaiḥ** śītoṣṇādibhir **nabho yathā na** yujyate, **tathaivāhammater** ahaṅkārāt **param akṣaram** brahma **saṁsṛtihetubhiḥ** sattvādimalair **na** yujyate. (*Sārārthadarśinī* 11.28.26)

Śukadeva

Viviktasvarūpatvād evānātmany ahaṅkāśūnyasya vivekinaḥ sattvādiguṇasaṅgadoṣo’pi nāstīty ākāśadr̥ṣṭāntenāha---**yatheti**. **Yathā nabhaḥ** ākāśam **vāyvanalāmbubhūguṇaiḥ** sparśarūparasagandhair **gatāgatair** āgamāpāyibhiḥ **ṛtuguṇaiḥ** śītoṣṇavar̥ṣādibhir **vā na sajjate**. Tathā kūṭastham ātmasvarūpaṁ **saṁsṛtihetubhūtaiḥ sattvarajastamomalair na sajjate**. Kutah? Yato’**ham-mater** ahaṅkārāt **param**, tasya paratva-jñānād ity arthaḥ. Yady api sattvaṁ ‘Tatra sattvaṁ nirmalatvāt prakāśakam anāmayaṁ’ (Bg 14.6) iti vacanān nirmalam anāmayaṁ ca, tathāpi---‘Sukhasaṅgena badhnāti jñānaṅgena cānagha’ (Bg 14.6) iti bandhahetutvokter bandhahetutr̥ṣṇāsaṅgapramādālasyaḍirajastamomalavatsu sukhasaṅgasyāpi bandhahetutvāviśeṣān malatvena vivakṣitatvāt sattvasyāpi grahaṇam iti bhāvaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.26)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Vaikuṇṭha-vastu---avikṛta; vaikuṇṭha-sevaka-o tāhā-i. Vaikuṇṭha-sevāya sevā-dharme rajaḥ-sattva-tamaḥ prabhṛti guṇa praviṣṭa ha-ite pāre nā. Ākāśe vāṣyu vicaraṇa kariyā thāke; tathāya agni, kṣiti, ap prabhṛti āgamāpāyī dharma-samūha dekhite pāoyā gele-o ākāśa-svarūpe ai-sakala mala pṛthag-bhāve avasthita; uhā ākāśa nahe. Māyādhīśa vaikuṇṭha-vastu paramātmā baliyā anātma-śakti-prasūta dravyera dvārā abhihita ha-ibāra yogya, māyā-vaśa-yogya jīvātmā anu-cit haoyāya ei sakala āvaraṇa tāhāke āvṛta kare. Jīvera guṇa-jāta ahaṅkāra baddhatāra jñāpaka, jīva-svarūpera prakāśaka nahe. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.26)

Text 27

Tathāpi saṅgaḥ parivarjanīyo
guṇeṣu māyā-raciteṣu tāvat
Mad-bhaktiyogena dṛḍhena yāvad
rajo nirasyeta manaḥ-kaṣāyaḥ. (11.28.27)

Anvayaḥ---Tathāpi yāvat dṛḍhena mad-bhaktiyogena manaḥ-kaṣāyaḥ (manasaḥ kaṣāyaḥ) **rajaḥ** (rāgaḥ) **nirasyeta** (dūrī-kriyeta) **tāvat** (tat-kāla-paryantam) **māyā-raciteṣu guṇeṣu** (viṣayeṣu) **saṅgaḥ** (āsaṅgi) **parivarjanīyaḥ** (tyājya eva bhavet). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.27)

Anuvāda---Tathāpi ye-kāla-paryanta madīya dṛḍha-bhaktiyoga-dvārā rāga-rūpa hr̥daya-kaṣāya dūrī-bhūta nā haya, tata-dīna paryanta māyā-racita viṣaya-samūhera saṅga tyāga karibe. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.27)

Śrīdhara

Muktavad samyag-jñānī na yatheṣṭam ācared ity āha dvābhyām---**tathāpīti**. **Guṇeṣu** viṣayeṣu **rajo** rāgaḥ **manasaḥ kaṣāya** iti upāyāntareṇa durnirāsātām āha. (*Bhāvārtha-dīpikā* 11.28.27)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Tathāpi samyag-jñānino guṇa-doṣābhāve’pi. **Rāgo**’tra viśaya-prītiḥ. **Durnirāsatām** iti yathā kaṣāyo durnivartayas, tathā rāgasya’pi durnivartyatām **āha**. (*Dīpinī-vyākhyā* 11.28.27)

Varṁśīdhara

Asamyag-jñānī mūrkhah. Yady api jñānino viśayasambandhe guṇadoṣau na, **tathāpīti**. ‘Kaṣāyo’vāryarāge ca rasabhede vilepane / Niryāse surabhau rakte hy aṅgarāge ca kīrtitaḥ’ (....) iti dharāṇiḥ. Avāryarāgo’tra **kaṣāyārthaḥ**. Asamyagjñāninaṁ saṅkocayan bhaktiyogopadeśena kṛtārthayati---**tathāpīti** dvābhyām. **Dīpikā**---**Tathāpi** samyagjñānino guṇadoṣābhāve’pi. **Rāgo**’tra viśayaprītiḥ. Yathā kaṣāyo gaurikādirāgo durnivartyas, tathā rāgo’piti. (*Bhāvārtha-dīpikāprakāśa* 11.28.27)

Sudarśana Sūri

Guṇeṣu śabdādiguṇeṣu **māyārāciteṣu** prakṛtyupapāditeṣu. (*Śukapakṣīya* 11.28.27)

Vīrarāghava

Evam apy upāyaṇiṣpattidaśāyām tadvirodhitvāt saṅgaḥ parihārya iti pariharati---**tathāpīti**. **Māyārāciteṣu** prakṛtyutpāditeṣu śabdādiguṇeṣu **saṅgaḥ parivarjanīyas tāvad** ity abhipretam avadhim āha---**mad** iti. **Yāvan madbhaktiyogena manaḥkaṣāyaḥ** kaṣāyarāgavad durmocya-rajastatkāryabhūtakāmakrodhādir **nirasyeta**, rajonirasanam ṛte na dṛḍho bhaktiyogo niṣpadyate’tas tanniṣpattaye tadvirodhirajonivarhaṇopāyatvenāsaṅgana bhavitavyam ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.27)

Vijayadhvaṇi Tīrtha

Tarhi mumukṣoḥ sādhanavidhānaṁ vyartham iti na mantavyaṁ sarvadoṣāṇām saṅgamūlatvāt sa eva mumukṣuṇā puruṣeṇa nirmūlanīya ity āha---**tathāpīti**. Harer guṇadoṣābhāve’pi **tāvan māyārāciteṣu** prakṛtinirmiteṣu **guṇeṣu** viśayeṣu **saṅgaḥ parito varjanīyaḥ** ‘kiyantaṁ kālāṁ varjanīyo’nyathā strībhīr vāyānair vā’ (.....) ityādi-śrutiḥ saṅgaviśayā syād ity ato’vadhim āha---**madbhaktīti**. **Dṛḍhena madbhaktiyogena yāvad rajas** tamaś ca, tajjanitaṁ kaṣeṇa karṣaṇenāyate gacchatīti **kaṣāyaṁ** pāpāṁ ca **nirasyeta** muktiparyantaṁ iti śeṣaḥ. ‘Aya gatau’ (DP.....) iti dhātuḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.27)

Jīva Gosvāmī

Asamyag-jñāninaṁ saṅkocayan bhaktiyogopadeśena kṛtārthayati---**tathāpīti** dvābhyām. (*Krama-sandarbhā* 11.28.27-28)

Viśvanātha

Muktavad asamyagjñānī na yatheṣṭam ācared ity āha dvābhyām. **Guṇeṣu** viśayeṣu. **Rajo** rāgaḥ. (*Sārārthadarśinī* 11.28.27)

Śukadeva

Sūryākāśadr̥ṣṭāntābhyām jñānina indriyasattvādiguṇadoṣasambandhābhāva uktaḥ, sa tu hari-bhaktiyāsamyak śodhitamanaskasyaiva sāmānyajñāninas tu saṅgo varjya evety āha---**tathāpīti**. Yady api jñānina indriyasattvādiguṇadoṣābhāktvaṁ na, **tathāpi manaḥkaṣāyaḥ** apakvatā tam eva darśayati---**rajaḥ** viśayeṣu rāgaḥ **dṛḍhena madbhaktiyogena yāvan nirasyeta** niḥśeṣeṇa asyeta kṣīpyeta, **tāvan māyārāciteṣu guṇeṣu** śabdādiviśayeṣu **saṅgaḥ parivarjanīya** ity arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.27)

Madhva

Bhagavato guṇadoṣābhāve’**pi** jīvasya **saṅgo varjanīya** eva muktiparyantam.
 ‘Samāhitena jīvena vikṣipto vā na tu kvacit
 Viśeṣo vidyate viṣṇus tathāpi tu samāhite
 Prītir bhavati vai nityam sarvadharmakṛto’pi ca’ iti pādme.
 (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.27)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Yadi-o jīva-mātre-i bhagavad-dāsa, tathāpi bhagavad-bhaktite sarvato-bhāve pratiṣṭhita nā thākile mānasika vikāra-rūpa rajo-guṇa uhāte praviṣṭa ha-ibāra yogyatā thāke. Taj-janya mukta-bhaktābhīmāna rajoguṇa-cālita ha-iyā jīvake sevā-vimukha kare. E-janya asat-saṅga bhaktagaṇa sarvadā parityāga karena. Ei guṇa-jāta viśva māyā-racita. Dṛḍha-bhaktiyoga nā thākile mano-dharme cālita ha-iyā jīva michā-bhakta ha-iyā paḍe. Michā-bhaktagaṇa āpanāke ahaṅgrahopāsaka kariyā tule. Uhā-i rajoguṇa-cālita prākṛta sāhajika-dharma. (*Gauḍīyabhāṣya-vivṛti* 11.28.27)

Text 28

Yathāmayo’sādhu cikitsito nṛṇām
punaḥ punaḥ santudati prarohan
Evaṁ mano’pakvakaṣāyakarma
kuyoginam vidhyati sarvasaṅgam. (11.28.28)

Anvayaḥ---Asādhu (asamyak) **cikitsitaḥ nṛṇām āmayah** (rogaḥ) **yathā punaḥ punaḥ** (vāramvāram) **prarohan** (prādurbhavan) **santudati** (pīḍayati) **evaṁ** (tathā) **apakva-kaṣāya-karma** (apakvā adagdhāḥ kaṣāyā rāgādayas, tan-mūlāni karmāṇi ca yasmin tat ata eva) **sarvasaṅgam** (sarveṣu putrādiṣu sajjamānam) **manaḥ** (api) **ku-yoginam** (asamyag-jñāninam) **vidhyati** (bhraṁśayati). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.28)

Anuvāda---Rogera samyag-bhāve cikitsā nā ha-ile uhā ye-rūpa punaḥ punaḥ udbhūta ha-iyā pīḍā dāna kare, sei-rūpa mano-gata rāgādi kaṣāya evaṁ tan-mūlaka karma-samūha sampūrṇa-rūpe vinaṣṭa nā ha-ile tādr̥ṣa mana sarva-viśaye āsakta ha-iyā asamyag-jñāna yukta puruṣake bhraṣṭa kariyā thāke. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.28)

Śrīdhara

Tad eva dṛṣṭāntenopapādayati---**yayeti**. **Nṛṇām āmayo** rogaḥ **asādhv** asamyak **yathā** bhavati, tathā **apakvakaṣāyakarma** adagdhāḥ kaṣāyā rāgādayas tanmūlāni karmāṇi yasmims tat. Ata eva **sarvasaṅgam** sarveṣu putrādiṣu sajjamānam **manaḥ kuyoginam** asamyagjñāninam **vidhyati** bhraṁśayati. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.28)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Etad eva manaḥkaṣāyasya durnirāsyatvam eva. **Ata eva** apakvakaṣāyakarmatvād eva. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.28)

Vaṁśīdhara

Etad evāvāryasaṅgatvam eva. Prarohann apathyāśa nādinā''virbhavan. **Ata evā'** pakva-kaṣāyatvād eva. **Tad eva** manahkaṣāyasya durnivāryatvam eva. **Ata evāpakvakaṣāyatvād eva.** (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.28)

Anvitārthaprakāśikā

Yatheti. Yathā nṛṇām āmayo rogaḥ **asādhu** asamyag **yathā** bhavati, tathā **cikitsitaḥ** pratikṛtaḥ **punaḥ punaḥ prarohan** dehaṁ **tudati, evam apakvāḥ** adagdhāḥ **kaṣāyās**, tadvad durmocyā rāgādayas manmūlāni **karmāṇi** ca yasmiṁs tat, ata eva **sarvasaṅgaṁ** sarvatra dhana-putrakalatrādiṣu sajjamānaṁ **manaḥ kuyoginam** asamyagjñānavantaṁ **vidhyati** bhraṁśayatiṭy arthaḥ. (11.28.28)

Sudarśana Sūri

Santudati vyathayati. **Karmasaṅgaṁ** karmaṇi saṅgayuktam. (*Śukapakṣīya* 11.28.28)

Vīrarāghavācārya

Etad eva sadṛṣṭāntam upapādayati---**yatheti. Nṛṇām āmayo** rogaḥ **asādhv** asamyag **yathā**, tathā **vicikitsitaḥ** pratikṛtaḥ **punaḥ punaḥ prarohan** dehaṁ **santudati** vyathayati, tathā **'pakva-kaṣāyavad** durmocyakarmapuṇyāpuṇyātmakapāpavirodhiprācīnaṁ karma yasya sa cāsau ku-yoga taṁ manaḥ **sarvasaṅgaṁ** viṣayeṣu saktam sad **vidhyati** yogād bhraṁśayatiṭy arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.28)

Vijayadhvaḥ Tīrtha

Vyatireke doṣam āha---**yatheti. Yathā nṛṇām asādhuvicikitsita āmayah** samyak-cikitsābhāvāt **punaḥ punaḥ prarohann** aṅkurīkurvann āmayinaṁ **santudati. Evam apakva-kaṣāyakarma** sarveṣu viṣayeṣu saṅgo yasya tat **sarvasaṅgaṁ manaḥ kuyoginam** aparipakva-yogayuktaṁ puruṣaṁ **vidhyati** tasya bhagavaddhyānavighnaṁ karoti, punaḥ punar viṣayābhilāṣaprarohād iti bhāvaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.28)

Viśvanātha

Asādhu asamyag **yathā** syāt, tathā **cikitsitaḥ**. Na **pakvāḥ kaṣāyās**, tanmūlāni **karmāṇi** ca yasmiṁs, tan **manaḥ** kartṛ. (*Sārārthadarśinī* 11.28.28)

Śukadeva

Nṛṇām āmayo rogaḥ **asādhu yathā** syāt, tathā **cikitsitaḥ** na nirmūlita ity arthaḥ. **Prarohan punaḥ punaḥ** prādurbhavan **santudati** vyathayati. **Evam** tadvat **apakvakaṣāyakarma** na pakvā dagdhāḥ kaṣāyāḥ phalābhisandhirūpā yeṣāṁ tathābhūtāni karmāṇi yasya tat, ata eva **sarvasaṅgaṁ** sarvaviṣayeṣv abhilāṣo yasya evambhūtaṁ **manaḥ kuyoginam** adṛḍhabhaktiṁ yogābhāvād aparipakvayogayuktaṁ puruṣaṁ **vidhyati** tāḍayati. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.28)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Abhakta sakala kuyogi gurura āsraye itara-saṅga-prabhāve apakva-kaṣāya-karma mano-dharma āvāhana kare. Ye-rūpa cikitsā-vijñāne anabhijñā-vyakti-kartṛka cikitsā ha-ile mānavera roga tātkalika-bhāve stabdha ha-ile-o punarāya se ākrānta ha-ibāra sambhāvanā thāke. Sutarām sarvato-bhāve bhogī o tyāgīra saṅga parihāra karā kartavya. Aham-mama-bhāva-yukta-nāmāparādha prabala ha-iyā jīvake putra, naptā, kalatra, pitṛ-mātr prabhṛti vā jaḍa-svadeśānurāgī kariyā phele. Sutarām cikitsāra nāme ye-michā-bhaktira ācaraṇa, tad-dvārā bhava-roga niḥśeṣita

haya nā. Hari-sevā karite giyā punarāya putra kalatrādite āsakti vṛddhi pāya. Uhā bhaktira pratikūla vicāre āsakti-rūpa āmayera dvārā grasta bhāvera samrakṣaṇera ceṣṭā-mātra. (*Gauḍīya-bhāṣyavivṛti* 11.28.28)

Text 29

**Ku-yogino ye vihitāntarāyair
manuṣyabhūtais tridaśo'pasṛṣṭaiḥ
Te prāktanābhyāsabalena bhūyo
yuñjanti yogam na tu karmatantram.** (11.28.29)

Anvayaḥ---Ye ku-yoginaḥ (asamyag-jñāninaḥ) **tridaśopasṛṣṭāḥ** (deva-preritaiḥ) **manuṣya-bhūtaiḥ** (bandhu-śiṣyādi-rūpaiḥ) **vihitāntarāyaiḥ** (vihitasya yogasyāntarāyair vighnair bhraṣṭā bhavati) **te** (janmāntare) **prāktanābhyāsa-balena** (pūrva-saṁskāra-balena) **bhūyaḥ** (punar api) **yogam** (eva) **yuñjanti** (ācaranti) **karma-tantram** (karma-vistāram) **na tu** (naivācarantīty arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.29)

Anuvāda---Kuyogigaṇa devagaṇera prerita bandhu-śiṣyādi-rūpa-dhārī vighna-samūha-kartṛka yoga ha-ite bhraṣṭa ha-iyā thākena. Tāhārā janmāntare pūrva-saṁskāra-bale punarāya yogera-i anuśīlane pravṛtta hana, karma-tantrera ācaraṇa karena nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.29)

Śrīdhara

Nanu, kathañcid viśayasaṅge yadi yogabhraṁśaḥ syād, alaṁ tarhi sopāyena yogamārgena tatrāha---**kuyoginam** iti. **Manuṣyabhūtair** bandhuśiṣyādirūpais **tridaśair upasṛṣṭaiḥ** preritaiḥ. Tathā ca śrutiḥ---‘Yasmāt tad eṣāṁ na priyaṁ yad etan manuṣyā viduḥ’ (BU 1.4.10) iti. **Bhūyo** janmāntare. **Na tu karmatantram** karmavistāram. (*Bhāvērthadīpikā* 11.28.29)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Sopāyena viśayādoṣadarśanādisahitena. **Manuṣyā etad** brahma **vidur** iti **yat, tad** brahma-jñānaṁ, **yasmāt** svāpakarṣādd hetoḥ **eṣāṁ** devānāṁ **na priyam** iti śrutyarthaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.29)

Varṇśīdhara

Yogābhyāsam ākṣipati---**nanv** iti. Tridaśā yoge vighnaṁ kurvantīty atra hetubhūtāṁ śrutim pramāṇayati---**tathā** ceti. **Eṣāṁ** devānāṁ **yan manuṣyā vidyuḥ** brahma jñānyuḥ, **tat** brahma-jñānaṁ **na priyaṁ yasmādd** hetos, tasmāt te devā vighnān kurvantīty arthaḥ---‘Vighnān kurvanty ayaṁ hy asmān ākramya samiyāt param’ (Bhag 11.18.14) ity-ukteḥ. Tataś cāntarāye’pi na naśyatīty āha---**kuyogina** iti. Vakṣyate ca---‘Yogacaryāṁ imāṁ yogī vicaran madapāśrayaḥ / Nāntarāyair vihanyate’ (Bhāg 11.28.44) iti **sandarbhāḥ**. **Viśvanāthas** tu--- devaprerita-**manuṣyādirūpair** na tu svīyabhogābhiniveśaiḥ. Ata eva ‘Yadi na samuddharanti yatayo hṛdi kāmajaṭāḥ’ (Bhāg 10.87.39) ity atroktā yataya etebhyo bhidyanta iti jñeyam. Śrutir vyakhyata-cari. (*Bhāvērthadīpikāprakāśa* 11.28.29)

Sudarśana Sūri

Tridaśopasṛṣṭaiḥ daivikaiḥ upasargaiḥ upadravaiḥ. **Te prāktaneti** prāktanavāsanābalena **yogam na yuñjanti**, api tu **karmatantram** eva **yuñjantīty** arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.29)

Vīrarāghavācārya

Kuyogi-saṁyogasya yogivirodhitvam upapādayati---**kuyogina** iti. **Tridaśaiḥ** parasamṛddhim asahiṣṇubhir devair **upaspasṭaiś** coditair **manuṣyarūpaiḥ** kāmibhiḥ sajjamānair **vihitāḥ** kṛitāḥ **antarāyā** yeṣāṁ te **kuyoginaḥ** **prāktanābhyāsa**viṣayabalena cirābhyastaviṣayavāsanām anu **bhūyo yogaṁ na yuñjanty** api tu **karmatantram** eva yuñjanti, tataḥ saṁsaranṭīti bhāvaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.29)

Vijayadhvaḥ Tīrtha

Nanv evaṁ tarhi aparipakvayogavatām anādikarmamūlāntarāyavihatānām yogāparipākena bhagavatprāptir āpatitēti. Tatrāha---**kuyogina** iti. **Kuyogino** dhyānaparipākarahitās **tridaśopasrṣṭair** ādhidaivikair **manuṣyabhūtair** manuṣyair vanitābhir ādhyātmikair bhūtair ādhibhautikair **antarāyair vihitā** hi yasmāt, tasmāt **te** apakvayoginaḥ **prāk** pūrvajanmani kṛta-dhyānābhyāsalāt tattvena **yogaṁ** dhyānaṁ **yuñjanti** kurvanti **bhūyo** matprasādena mat-paripākena mām avāpnuvantīti śeṣaḥ. **Karmalakṣaṇatantram** sādhanam nānutiṣṭhantīy anvayaḥ. Ato madyogābhyāso na vyartho madaprāptiś ceti bhāvaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.29)

Jīva Gosvāmī

Tataś cāntarāye’pi na naśyatīty āha---**kuyogina** iti. Vivṛṇoti vakṣyate ca---‘Yogacaryām imām yogī vicaran madapāśrayaḥ / Nāntarāyair vihaneyeta’ (Bhāg 11.28.44) iti. (*Kramasandarbhā* 11.28.29)

Viśvanātha

Tridaśopasrṣṭair devapreritair **manuṣyabhūtair** bandhuśiṣyādirūpair na tu svīya-bhogābhiniveśaiḥ. Ata eva ‘Yadi na samuddharanti yatayo hṛdi kāmajaṭāḥ’ (Bhāg 10.87.39) ity atroktā yataya etebhyo bhidyanta iti jñeyam. Tathā ca śrutiḥ---‘Yasmāt tad eṣāṁ na priyam yad etan manuṣyā viduḥ’ (BU 1.4.10) iti. **Bhūyo** janmāntare’pi. (*Sārārthadarśinī* 11.28.29)

Śukadeva

Yady apakvayogino’ntarāyahataś cet, tarhi tvatprāptaye punar yogaṁ karma vānyad vā kam upāyaṁ kurvantīty apekṣāyām āha---**kuyogina** iti. **Ye kuyoginaḥ** dhyānaparipākarahitāḥ **tridaśopasrṣṭair** devaiḥ preritair manuṣyabhūtair strīputramitraśiṣyādirūpair **antarāyair** bhagavatprāpter vighnabhūtair vihatābhramṣitāḥ, tathā śrutiḥ---‘Yasmāt tad eṣāṁ na priyam anyad etan manuṣyā vidyur’ (BU 1.4.10) iti. **Te** janmāntare **prāktanābhyāsa-balena** pūrva-janmakṛtayogābhyāsalena **bhūyaḥ** punar api **yogaṁ yuñjanti, na karmatantram** karma-sādhanaṁ na kurvanti, katipayajanma-mir dhyānayogena mām eva prāpnuvanti, na naśyantīti bhāvaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.29)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Vinaśvara ajñāna-puṣṭa alpa-kāla-sthāyī ānandābhāse vyasta ha-iyā jīvagaṇa karma-paratantra haya. Ei karmīdigera indriya-toṣaṇera janya devagaṇa nānā-vidha vighna utpādana karena. Devagaṇa kakhana-o bandhu o śiṣya-rūpe tāñhādigake adhaḥ-pātita karena. Kintu bhogi-sahāya kuyogigaṇa pūrvābhyāsa chāḍiyā punarāya bhaktiyoge ākrṣṭa ha-iyā phala-bhoga parityāga kare. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.29)

Text 30

Karoti karma kriyate ca jantuḥ

kenāpy asau codita ānipātāt
Na tatra vidvān prakṛtau sthito’pi
nivṛttatṛṣṇaḥ svasukhānubhūtyā. (11.28.30)

Anvayaḥ---Asau (viduṣo’nyaḥ) **jantuḥ** (jīvaḥ) **kena api** (saṁskārādinā) **coditaḥ** (preritaḥ san) **ānipātāt** (maraṇa-paryantaṁ) **karma** (bhojanādi) **karoti kriyate ca** (vikriyate ca tena karmaṇā puṣṭyādy api prāpnotīty arthaḥ) **vidvān** (tu) **svasukhānubhūtyā** (svānandānubhavana) **nivṛtta-tṛṣṇaḥ** (paritṛptaḥ san) **tatra prakṛtau** (dehe) **sthitaḥ api na** (nirahaṅkāratvāt harṣa-viṣādādibhiḥ saṁsāraṁ na prāpnotīty arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.30)

Anuvāda---Avidvān puruṣa saṁskārādi-dvārā prerita ha-iyā mṛtyu-kāla-paryanta bhojanādi karma karena evaṁ tat-tat-karma-hetu puṣṭi prabhṛti vikāra-bhāva prāpta ha-iyā thākena. Vidvān puruṣa svānandānubhave paritṛpta ha-iyā dehe avasthāna karile-o saṁsāra-bhāva prāpta hana nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.30)

Śrīdhara

Nanu, viduṣāṁ api sarvathā karma duṣpariharam iti punaḥ saṁsāraḥ syād, ata āha---**karotīti**. Viduṣo’nyo’sau **jantur** deha eva bhojanādi-**karma karoti, kriyate**, vikriyate ca, tena karmaṇā puṣṭyādy api **prapnotīty** arthaḥ. **Kenāpi** saṁskārādinā **codita ānipātāt** maraṇa-paryantaṁ karoti. **Vidvāns** tu **prakṛtau** dehe **sthito’pi** karmaṇi **na** vikriyate, nirahaṅkāritvāt. Harṣa-viṣādādibhiḥ saṁsāraṁ na prāpnoti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.30)

Rādhāramaṇa-dāsa Gosvāmī

Viduṣāṁ api siddhānāṁ api. **Nirahaṅkāratvād** dehābhimānarahitatvāt. Tatra hetuḥ---**nivṛttety-ādih**. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.30)

Varṇśīdhara

Sarvathā karmatyāgas tu na kasyāpi sambhavaṭīty ākṣipati---**nanv** iti. Jāyata iti **jantuḥ**. Ity artha iti---dhātūnām anekārthatvād vikāre’pi kṛñ asti. Arthavaśāt karmapadaṁ vipariṇamyy āvṛtyā yojyam iti bhāvaḥ. **Ādinā**’dṛṣṭādigrahaḥ. **Ity artha** iti---tathātve vidvattaiva na syād iti bhāvaḥ. Siddhānāṁ na kadāpi hānir iti vivṛṇoti. Karmīva jñānī punar na bandhanam prāpnotīty āha---**karotīti**. **Asau** jīvaḥ **kenāpy** antaryāminā **coditaḥ** preritaḥ **karma karoti**, tatra kriyamāṇena karmaṇā tenā**sau jantuḥ** sūkaraśvādiyonigato’pi **kriyate**. **Nipāto** layas, tat-paryantaṁ. **Tatra** tanmadhye **vidvān** jñānī tu **prakṛtau** dehe **sthito’pi** karma na karoti, nāpi karmaṇā tathābhūtaḥ kriyate. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.30)

Sudarśana Sūri

Kriyate kāryate **ānipātāt** āsarīrapātāt **prakṛtau sthito’pi** **nivṛttatṛṣṇo** **vidvān** tathā na kāryata ity arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.30)

Vīrarāghava

‘Karmatantraṁ yuñjanti’ (Bhāg 11.28.29) ity etad evopapādayati---**karotīti**. **Ānipātāc** charīra-pātāvadhi **jantuḥ** svayam api **karma karoti kenāpi** jantvantareṇā**codito’sau jantuḥ kriyate** kāryate ca svecchayāpareccchayā vā kurvann evāsta ity arthaḥ. Nanu, saṅgaṁ pariharato’pi yat-kiñcit karmatantraṁ duṣpariharam eveti, so’pi tataḥ saṁsāred ity ata ahā---**na tatreti**. **Vidvān** saṅgasyoktavidhānarthāhvahatvaṁ jñānann, ata eva **svasukhānubhūtyā** svānandānubhavana

nivṛttaśabdādiviṣayābhilāṣatatsaṅgaḥ **prakṛtau** dehe **sthito’pi na tatra** sthitaḥ kurvan kurvat kalpa ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.30)

Vijayadhvaṇya Tīrtha

Nanv atra kaiścit karmaiva pūrvābhyāsenāvaśaiḥ kriyate na yogo’bhyasyate kaiścit pūrvābhyāsenā yoga evābhyasyate na karma kriyata ity atra vāsanātiriktaprayojakena bhāvyam sa ka iti codyam pariharati---**karotīti**. Yogyayogilakṣaṇo **jantur** jīvaḥ **karma karotīti** pratyakṣam, tatrāsau **kenāpi** puruṣeṇa **coditaḥ** prerita evam **kriyate** kāryate **ānipātāc** charīra-pātaparyantam anena vāsanādyatiriktaprayojakakartāstīty avagatam sa ca pūrṇānando harir eva--- ‘Eṣa u eva sādhu karma kārayati’ (KauṣīBU 3.8), ‘Yad eṣa ākāśa ānando na syāt’ (TU 2.7.1) iti śruteḥ. Nanu, tarhi vidvadaviduṣoḥ ko viśeṣa ity atrāha---**na tatreti**. Idam sarvam **vidvān prakṛtau** prakṛtīvikṛtamahadādivikṛtapāñcabhūtair nirmittadehe **sthito’pi svasukhānubhūtyā** bhagavadanugrahāvīrbhūtasvarūpānubhavanānandena viṣayebhyo **nivṛttatṛṣṇaḥ** karmāṇi kurvann api, tatra karmasu na sajjata iti śeṣaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.30)

Jīva Gosvāmī

Siddhānām tu na kadāpi hānir iti vivṛṇoti---**karotīti** trayeṇa. (*Kramasandarbhā* 11.28.30-32)

Viśvanātha

Karmīva jñānī punar na bandhanam prāpnotīty āha---**karotīti**. **Asau** jīvaḥ **kenāpy** antaryāmiṇā **coditaḥ** preritaḥ **karma karoti**. Tathā kriyamāṇena karmaṇā tenāsau **jantuḥ** śūkarakukkurādi-yonigato’pi **kriyate**, **nipāto** layas, tatparyantam. **Tatra** tanmadhye **vidvān** jñānī tu **prakṛtau** dehe **sthito’pi karma na karoti**, **nāpi** karmaṇā tathābhūtaḥ **kriyate**. (*Sārārdhadarśinī* 11.28.30)

Śukadeva

Nanu, yad uktaṁ ‘yogaṁ yuñjati na karmatantram’ (Bhāg 11.28.29) iti tad aniyatakarma-karaṇākaraṇayor jīvatantratvābhāvāt yogayogyo’pi kaścit karmaivāvaśaḥ karoti kaścin na karoti tasmāt prayojakakartānya evānumīyate, tena karmaiva mīyate, tena karmaiva kāryayate cet, katham uktārthasiddhir iti cet, tatrāha---**karotīti**. **Jantur** jīvaḥ **karma karoti**, tatrāsau **kenāpi** puruṣeṇa **coditaḥ** prerita eva **kriyate** kāryate **ānipātāt** śarīrapātaparyantam etena prayojako’nyaḥ svatantraḥ siddhaḥ, sa sarveśvaro harir eva sa kārayet puṇyam athāpi pāpam na tāvatā doṣavān īsatāpi’ (...) iti śruteḥ, ‘Ajño jantur anīśaś ca svātmanaḥ sukhaduḥkhaḥ / Īśvaraprerito gacchet svargaṁ vā śvabhram eva vā’ (MB 3.30.28) iti smṛteś ca **vidvān** heya-vastusvarūpaguṇādyabhiññāḥ **prakṛtau** prakṛtikāya dehe **sthito’pi tatra** karmāṇi **na** kriyate tena kāryate teneśvareṇa na prayujyate ity arthaḥ. Yataḥ **svasukhānubhūtyā** svasya dhyeyasya svarūpaguṇādiviṣayakasukhānubhavana **nivṛttatṛṣṇaḥ** karmaphalādaḥ vāsanāśūnyaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.30)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Bhogi-kula karma kariyā bhogera āvāhana karena. Kintu bhoga parihāra karibāra vāsanāya prakṛtite avasthāna-kāle yakhana bhogera aprayojanīyatāra viṣaya upalabdhi haya, takhana bhogamaya viśvera bhoktṛtva ātma-svarūpera upalabdhi karite pāre nā baliyā alpa-kāla-sthāyī bhogera tṛṣṇā ha-ite nivṛtta haya. Ahaṅkāra prabala thākile bhoga-vāsanā jīvake vāsanā-nirmukta ha-ite deya nā. Bhagavānera pūrṇa-sukhānubhūti janya yatna karā-i sevonmukhatā, uhā-i prakṛta jñāna. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.30)

Text 31

Tiṣṭhantam āsīnam uta vrajantam śayānam ukṣantam udantam annam Svabhāvam anyat kim apīhamānam ātmānam ātmasthamatir na veda. (11.28.31)

Anvayaḥ---Ātma-stha-matiḥ (ātma-niṣṭha-cittaḥ puruṣaḥ) **tiṣṭhantam āsīnam** (upaviṣṭam) **uta** (athavā) **vrajantam śayānam ukṣantam** (mūtrayantam) **annam adantam** (bhakṣayantam) **svabhāvam** (svabhāva-prāptam) **anyat** (api) **kim api** (darśana-sparśādikam) **īhamānam** (kurvantam) **ātmānam** (deham) **na veda** (na jñāti). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.31)

Anuvāda---Yini ātma-niṣṭha-citta ha-iyāchena, tāhāra deha avasthāna, upaveśana, gamana, śayana, mūtra-visarjana, anna-bhakṣaṇa athavā svabhāva-prāpta anya ye-kona karmēra ceṣṭāya-i rata ha-uka nā kena, tini tāhā jñāte pārena nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.31)

Śrīdhara

Kim ca, āstām tāvad daihikakarmabhir vikāraśaṅkā yato deham apy asau na paśyatīty āha--- **tiṣṭhantam** iti. **Ukṣantam** mūtrayantam. **Svabhāvaprāptam anyad api** darśanasparśanādi **īhamānam** kurvantam **ātmānam** deham. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.31)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Vikāraśaṅkā harṣaviṣādādiśaṅkā. **Asau** siddhaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.31)

Varṇśīdhara

Ārūḍhāvasthām āha---**kim ceti**. **Ātmasthamatir** nivṛttadvaitadarśanaḥ. Jñānī deha'stho'pi deham nānusandhatta ity āha---**tiṣṭhantam** iti. **Ātmasthamatiḥ** paramātmasthitadhīḥ. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.31)

Sudarśana Sūri

Śayanāsanādiṣu tathā kriyamāṇeṣv api katham kartṛtvābhāva ity ata āha---**tiṣṭhantam** iti. Svadehagatasthityāgamanādivyāpāram ātmasthatvena **na veda**. (*Śukapakṣīya* 11.28.31)

Vīrarāghavācārya

Nanu, śayanāsanādiṣu kriyamāṇeṣv api katham kartṛtvābhāvaḥ? ity ata āha---**tiṣṭhantam** iti. **Ukṣantam** retomūtre siṅcantam, **annam** adantam bhuñjānam svabhāvaprāptam **anyad api** darśanasparśanādi yat kiñcid **īhamānam** kurvāṇam apy **ātmasthamatir na veda** ātmasthā ātma-viśayaimatir yasya saḥ hetugarbham idam. Ato **na veda** nābhimanyate svadehasya sthiti-gamanādi-vyāpāram ātmasthatvena nābhimanyate, tathābhīmāna-rāhityam evākartṛtvam ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.31)

Vijayadhvaṇa Tīrtha

Adhunā yogino'samprajñātasamādhyavasthām āha---**tiṣṭhantam** iti. Mama dehe tiṣṭhann āsīno vrajañ chayāna ityādi-kriyāḥ kurvan harir evety **ātmasthamatiḥ** paramātmāny eva sthitamatis **tiṣṭhantam āsīnam** ityādi-kriyākaram **ātmānam** deham **na veda**, kim bahunā pāratantryādy-antareṇa paramātmāno'nyat **kim api** na vedety arthaḥ. **Svabhāvam** dehasya priyāpriya-lakṣaṇam. (*Padaratnāvalī* 11.28.31)

Viśvanātha

Jñānī dehas tho'pi dehaṁ nānusandhatte ity āha---**tiṣṭhantam** iti. **Ukṣantam** mūtrayantam, **ātmānam** dehaṁ, **ātmasthamatiḥ** paramātmāni sthitadhīḥ. (*Sārāthadarśinī* 11.28.31)

Śukadeva

Nivṛttatṛṣṇatve hetuṁ darśayan tasya yogārūḍhadaśām āha---**tiṣṭhantam** iti. Sthityādikriyām kurvantam **ukṣantam** iti pāṭhāntaram mūtrayantam ity arthaḥ. Svabhāvasya priyāpriyalakṣaṇam **anyat kim apīhamānam** ceṣṭām kurvantam **ātmānam** dehaṁ **na veda** nānusandhatte. Kutaḥ? Yata **ātmasthamatiḥ**---**ātmā** dhyeyasvarūpasaundaryamādhuryalāvanyādiguṇanidhiḥ sarveśvaras, tasmin sthitā **matir** vedanā sādharmaṇabhūtā buddhir yasya saḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.31)

Madhva

Ātmasthamatiḥ paramātmasthamatiḥ. (*Bhāgavatātātparyanirṇaya* 11.28.31)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Jīva sva-svarūpa o para-svarūpa avagata ha-ile tāhāra ye kriyā-kalāpa, tāhāte bhoga vā tyāga-rūpa tātkālikatā āropita haya nā. Tini bhoga vā tyāgera prati sarva-kṣaṇa udāsīna thākena. Tini kṛṣṇa-sevārtha akhila-ceṣṭā-viśiṣṭa. Svīya yāvatiya daihika kriyā-kalāpe udāsīna thākile-o tānhāra aiguli samasta-i kṛṣṇa-sevā-para, ata eva bhakti-śabda-vācya. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.31)

Text 32

**Yadi sma paśyaty asadindriyārtham
nānānumānena viruddham anyat
na manyate vastutayā manīṣī
svāpnam yathotthāya tirodadhānam.** (11.28.32)

Anvayaḥ---**Yadi** (yady api) **asad-indriyārtham** (asatām bahirmukhānām indriyāṇām artham viṣayam) **paśyati sma** (tathāpi) **svāpnam tirodadhānam utthāya yathā** (yathā svapnād utthāya prabudhya saṁskāreṇa sphurantam svayam eva tirobhavantam svāpnam viṣayam vastutayā na manyate tathā) **manīṣī** (vivekī pumān) **nānānumānena viruddham** (nānātmānmithyā svapnavad ity anumānena bādhitam sat) **anyat** (ātma-vyatiriktaṁ kiñcit) **vastutayā** (yathārthatvena) **na manyate** (na nirdhārayati). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.32)

Anuvāda---Yadi vā kakhana-o bahirmukha indriyagaṇera viṣaya darśana karena, tathāpi svapnotthita puruṣa ye-rūpa svapna-drṣṭa tirohita viṣaya-samūhake satya baliyā mane karena nā, sei-rūpa vivekī puruṣa-o ātma-vyatirikta vastu samūha anumāna-viruddha baliyā uhādigake satya baliyā mane karena nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.32)

Śrīdhara

Nanv indriyavataḥ sarvathā katham adarśanam sambhavati? Tatrāha---**yadi smeti**. Yady apy **asatām** bahirmukhānām **indriyāṇām artham paśyati**, tathāpi nānātvān mithyāsvapnavad ity **anumānena viruddham** bādhitam tadanyad ātmavyatiriktaṁ **manīṣī vastutayā na manyate**. Svapnād **utthāya** prabudhya saṁskāramātreṇa **svāpnam** viṣayam sphurantam, ata eva svayam eva tirobhavantam **yathā**, tadvat. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.32)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Nānānumānana nānātvena hetunā yan mithyā na tan nānā na, yathā brahmeti vyatirekavyāptiḥ. **Bādhitaṁ** mithyātvena jñātam. **Ata eva** saṁskāramātreṇa sphuradrūpatvād eva. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.32)

Varṁśīdhara

Dvaitādarśanam ākṣipati---**nanv** iti. **Arthaṁ** viṣayam. **Ata eva** saṁskāramātratvād eva. **Tadvat** svapnotthitavat. Kiṁ ca---**yadi** kadācit samādhībhaṅge sati nānābhūtasadindriyārthaṁ **paśyati**, tad api kāryaṁ kāraṇābhinnam, tantvabhinnapaṭavad ity **anumānena viruddhaṁ** bādhitaṁ sat, **anyat** ātmavyatiriktam ity-ādi, taiḥ. **Nānānumānena** nānātvena hetunā yan mithyā na tan nānā na yathā brahmeti vyatirekavyāptiḥ. Ata eva saṁskāramātreṇa sphuradrūpatvād eveti dīpikā. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.32)

Sudarśana Sūri

Nābhimanyate tathābhimānarūpam ajñānam. (*Śukapakṣīya* 11.28.32)

Vīrarāghava

Kiṁ ca---**yadi** smeti. **Manīṣī** vidvān **viruddhaṁ** pratikūlam **indriyārthaṁ** śabdādiviṣayam **anyad** asaccharīram vā anukūlam **indriyārthajātaṁ yady** api **paśyati**, tathāpy **anumānenā**nityatvānumānena **vastutayā** nityatayā **na manyate**, **yathā** svapnād **utthāya tirodadhānam** svāpnārthajātaṁ sthāyitayā nābhimanyate, tadvad ity arthaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.32)

Vijayadhvaṇi Tīrtha

Yadi kaścit prārabdhakarmavaśāt taditam iva paśyati, tathāpi svatantratayā na paśyantīty āha---**yadi** smeti. **Yadi** smaraṇavāsanayā harer **anyad asadindriyārthaṁ** amaṅgalam indriya-viṣayaṁ dehagehādijagat karmanibandhanatayā **paśyati manīṣī**, tathāpi **vastutayā** svatantratayā **na manyate**, tat kutaḥ? ity ata uktam---**nāneti**. Tatsvatantratvaṁ nānānumānenotpattyādimattvaividhānānumānena viruddhaṁ hi etam arthaṁ nidarśayati---**svapnam** iti. **Yathā** svapnadṛk svapnād **utthāya** sthitis **tirodadhānam** anityaṁ paratantraṁ svasvapnaṁ jāgrattvena na manyate, svapnajāgrattvasya nānānumānaviruddhatvāt. Na hi svapnaṁ paśyan svapnaṁ bādhyāṁ manyate, api tu svapnam adrākṣam ity avādhyam eva jānāti svātantryam āropitaṁ paśyatīti bhāvaḥ. Tathā vidvān api jagad avādhyam eva svātantryam āropitaṁ paśyatīti bhāvaḥ---

‘Nānāmānaviruddhaṁ hi svātantryaṁ jagataḥ sadā

Svatanthro bhagavān viṣṇur eka eva na saṁśayaḥ’ ity anena---

‘Asty eva **svāpnam** akhilaṁ vāsanārūpam ātmani

Jāgrad etad iti jñānaṁ yat tad eva bhramādikam

Tadvaj jagad idaṁ sarvaṁ vidyamānaṁ na saṁśayaḥ

Svatantraṁ etad iha tu yaj jñānaṁ tad bhramātmakam’ ity anena ca----

‘Utthito naiva jāgrattvaṁ kvacit svapnasya paśyati

Svātantryam eva jagato jñānavān naiva paśyati’ ity anena siddhatvāt svapna-

drṣṭāntabalena jagato bādhyatvam ucyate ity etad āsuramatam ity avagamyate.

(*Padaratnāvalī* 11.28.32)

Viśvanātha

Kiṁ ca, **yadi** kadācit samādhībhaṅge sati nānābhūtaṁ **asadindriyārthaṁ paśyati**, tad api kāryaṁ kāraṇābhinnam paṭavad ity **anumānena viruddhaṁ** bādhitaṁ sat **anyad** ātma-

vyatiriktam **manīṣi vastutayā na manyate**, tathā svapnād **utthāya** sthitaḥ puruṣaḥ **svāpnam** viṣayaṁ saṁskāramātreṇa sphurantaṁ **vastutayā na manyate**, yataḥ svayam eva **tirodadhānam**. (*Sārārdhadarśinī* 11.28.32)

Śukadeva

Nanv indriyāṇāṁ parāṇ darśanādisvabhāva eva---‘Parāñci khāni vyatṛṇat svayambhūḥ’ (KU 2.1.1) iti śruteḥ tadvataḥ puruṣasya katham sarvathā darśanaṁ sambhavati’ ity ata āha---**yadīti**. Paramātmadhyānaniṣṭho vidvān bāhyapadārthaṁ na paśyati, tathāpīndriyāṇāṁ bahirmukha-svabhāvatvenāsattvād duṣṭatvād **yadi** kadācid **asadindriyārtham** asantaṁ bahirmukhāṇāṁ indriyāṇāṁ arthaṁ rūpādiviṣayaṁ **paśyati smeti** sambhāvanāyāṁ paśyatīti sambhāvyate, tathāpi ānandaghanadhyeyarūpād **anyat nānānumānena viruddham** sukhaṁ viparītaṁ sukhaṁ **vastutayā** nityekarasatayā **na manyate**, yato **manīṣi** nityānityapadārthamananaśīlaḥ. Tatra dṛṣṭāntaḥ---**svāpnam yathā** svapnāvasthāyāṁ vastutvena paśyann api svapnād utthāya tad eva **svāpnam** viṣayaṁ hastyāśvarathādikaṁ **tirodadhānam** naśyantaṁ **vastutayā na manyate**, tadvat. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.32)

Madhva

Paramātmāmano’**nyat** pāratantryādeḥ.

‘Nānāmānaviruddham hi svātantryaṁ jagataḥ sadā

Svatantro bhagavān viṣṇur eka eva na saṁśayaḥ’ iti ca.

Vastutayā svatantratvena **viruddham** tathā **na manyate**

Asty eva **svāpnam** akhilaṁ vāsanārūpam ātmani

Jāgrad etad iti jñānaṁ yat tad eva bhramātmakam

Tadvaj jagad idaṁ sarvaṁ vidyamānaṁ na saṁśayaḥ

Swatantram etad iti tu yaj jñānaṁ tad bhramātmakam’ iti ca.

‘Utthito naiva jāgratvaṁ kvacit svapnasya paśyati

Swatantram eva jagato jñānavān naiva paśyati’ iti viveke.

(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.32)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Manuṣya svapna-darśane ye-sakala viṣayera anubhava karena, nidrā-bhaṅge tini bujhite pārena ye, dṛśya-vyāpāra-samūha tāt-kālīka vyavahārera anubhūti-mātra. Prakṛta-prastāve dṛśya-vastu vā karmera kartṛtva ye-rūpa jāgara-kāle jaḍa-vastura astitva-sattve anubhūta ha-iyāchila, svapnānubhūti tad-rūpa nahe. Tad-rūpa ātma-vit vijña puruṣa ei jāgara-kālīna vastura anubhūti jaḍa-jagate avasthāna-kālera janya-i jāniyā thākena. Viṣaya-samūhera cid-anubhūtira abhāve jāgara-kālera baddha-jīvānubhūti pūrva-udāharaṇera nyāya-i akiñcitkara. Jīvātmā bhoga vā tyāga rūpa mālinya parihāra kariyā ātma-jāgaraṇe jaḍera darśaka, dṛśya vā darśanera akarmaṇyatā anubhava karena. Svapnera udāharaṇe svapna-kālera anubhūti o jāgrad-daśāra anubhūtite darśana sūtra o dṛśya-padārthera tāt-kālīka anubhūtira naśvaratā mukta jīvātmāra darśane jīvad-daśā kālera anubhūti mātra. Uhā pūrṇa vaikuṇṭhānubhūti nahe. Yekhāne khaṇḍa-kālera gati nā-i, vaicitrya-yukta vaiśiṣṭyera sīmā-janita avaratā nā-i, sei bhūmikāya jāgrad-daśā avalokana karile naśvaratā o nityatve ye bheda avasthāna kare, tad-viṣaye pāradarśitā-lābha haya. (*Gauḍīya-bhāṣya-vivṛti* 11.28.32)

Text 33

Pūrvam grhītaṁ guṇakarmacitram

ajñānam ātmany aviviktam aṅga
Nivartate tat punar īkṣayaiva
na gr̥hyate nāpi visr̥jya ātmā. (11.28.33)

Anvayaḥ---**Aṅga!** (he uddhava!) **Pūrvam** (baddhāvasthāyām) **guṇa-karma-citraṁ** (guṇaiḥ karmabhiś ca citram) **ajñānam** (ajñāna-kāryam) **ātmani** (adhyāsenā) **aviviktam** (aprthag-rūpaṁ yathā syāt tathā) **gr̥hītaṁ** (svīkṛtam āsīt) **tat eva punaḥ īkṣayā** (jñānena) **nivartate ātmā** (tu) **na gr̥hyate na api visr̥jya** (kenāpi rūpeṇa na gr̥hyate nāpi tyajyate). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.33)

Anuvāda---He uddhava! Baddhāvasthāya guṇa-karma-vaicitrya-yukta ajñāna-kārya-samūha-i ātma-vastute adhyasta ha-iyā abhinna-rūpe gr̥hīta haya evaṁ mukti-kāle jñāna-dvārā uhā-i nivartita ha-iyā thāke; parantu ātmā kakhana-o kona-rūpe-i gr̥hīta vā parityakta hana nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.33)

Śrīdhara

Tad evam ātmā ‘na vikriyeta’ (Bhāg 2.3.24) ity uktam. Nanv etad anupapannaṁ, baddhāvasthāyām tyajyamānatvān muktāvasthāyām ca gr̥hyamānatvāt. Na hi vr̥hayaḥ vaghātena vr̥hibhāvatyāgatas taṇḍulībhāvena gr̥hyamānā na vikriyante. Tatrāha---**pūrvam** iti. Baddhāvasthāyām **guṇaiḥ karmabhiś ca citram** ajñānakāryam dehendriyādilakṣaṇam **ātmany** adhyāsenā**aviviktam gr̥hītaṁ** āsīt, **tad eva punar** jñānena **nivartate**. **Ātmā** tu **na kenāpi** rūpeṇa **gr̥hyate**, nāpi tyajyate. Ayam bhāvaḥ---mukteḥ kriyāphalatve bhaved etāvad ātmano vikāraḥ, tasyās tv āropitājñānamātranivṛttirūpatvān nātmasaṁsparsītvam bandhamokṣayoḥ ato na vikāra iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.33)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Idam avikriyatvam. **Guṇaiḥ** sattvādibhiḥ **karmabhis** tajjanyapuṇyapāpaiḥ. **Ātmani** jīva-svarūpe adhyāsenā paratra parāvabhāsarūpeṇa. **Aviviktam** ‘kāṇo’ham badhiro’ham’ ity abhinnaṁ gr̥hītaṁ jñātam. **Tad eva** adhyāsenābhinnatvena jñātam eva dehādi. **Jñānena** svarūpa-jñānena kenāpi rūpeṇa muktāvasthātmakena rūpeṇa na gr̥hyate, baddhāvasthātmakena ca rūpeṇa na tyajyate, nityamukte tasmin dvayor api prāṭīkatvāt guṇasya māyāmūlatvān na me mokṣo na bandhanam ity atra pūrvam tathā nirṇītatvād ity arthaḥ. Śaṅkābhāsasamādhir na sphuṭe ity ato’**yaṁ bhāva** iti yathā taṇḍulībhāvasyāvaghrātakriyāphalatvād vr̥hīṇām vikāraḥ, tathā muktaiḥ kasyā api kriyāyāḥ phalatve saty evātmano vikāraḥ śaṅkyota **tasyās tu** muktes tu **āropitaṁ** yad-adhiṣṭhānasya’**jñānam** dehātmabhāvanāpādakam, tasyājñānasya yādhiṣṭhānajñānena **nivṛttir** nirāsa, **tadrūpatvān** na kriyāphalatvam iti **na** bandhamokṣayor **ātmasparsītvam**. **Ato bandha-mokṣayor** vāstavatvābhāvān **nātmano vikāra** ity arthaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.33)

Varṇśīdhara

Ātmavikriyām adhunā’kṣipati---**nanv** iti. **Etad** ātmavikriyatvam. Pūrvāvasthāparityāga-pūrvakam avasthāntaraprāptirūpavikāralakṣaṇasya sadbhāvāt. Tathā hi---**na hīti**. Guṇair upādānaiḥ karmabhiś ca nimittaiḥ. **Aviviktam** abhinnaṁ. **Tad eva** dehendriyādy-ātmādhyasanam eva. **Na gr̥hyate** nityasvapakāśatvāt, nāpi tyajyate ātmatvāt. Atrāśayam āha---**ayam bhāva** iti. **Kriyāphalatve** karmajanyatve svīkṛte. **Tāvat** tadā. **Tasyā** mukteḥ. Yato **nātmasparsītvam** bandhamokṣayor **ato** hetoḥ. **Dīpikā**---**tatrā**vikriyatve. **Guṇaiḥ** sattvādibhiḥ. **Karmabhis** tajjanyapuṇyapāpaiḥ. **Ātmani** jīvasvarūpe. **Adhyāsenā** paratra parāvabhāsarūpeṇa. **Aviviktam** ‘kāṇo’ham badhiro’ham’ ity abhinnaṁ gr̥hītaṁ jātaṁ tad evādhyāsenābhinnatvena

jātam eva dehādijñānena svarūpajñānena kenāpi rūpeṇa muktyavasthātmakena ca rūpeṇa gr̥hyate baddhāvasthātmakena ca rūpeṇa na tyajyate nityamukte tasmin dvayor api prātīkatvāt. ‘Guṇasya māyāmūlatvān na me mokṣo na bandhanam’ (Bhāg 11.11.1) ity atra pūrvam tathā nirṇītatvād ity arthaḥ. Śāṅkābhāsasamādhir na sphuṭa ity ato’yam bhāva iti. Yathā taṇḍulī-bhāvasyāghātakriyāphalatvād bīhīṇām vikāraḥ, tathā mukteḥ kasyā api kriyāphalatve saty evātmano vikāraḥ śaṅkyeta. Tasyās tu muktes tu āropitaṁ yadadhiṣṭhānasyājñānam dehātma-bhāvanāpādakaṁ tasyājñānasya yādhiṣṭhānajñānena nivṛttinirāsaḥ tadrūpatvān na kriyā-phalatvam iti. Na bandhamokṣayor ātmasparśitvam ato bandhamokṣayor vāstavatvābhāvān nātmano vikāra ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.33)

Sudarśana Sūri

Ātmā na gr̥hyate pūrvam iva ‘sthūlo’ham’ ity-ādi dehākāro na gr̥hyate, **nāpi visṛjyaḥ**, na ca sargasamhārādibhāk syāt. (*Śukapakṣīya* 11.28.33)

Vīrarāghavācārya

Kim ca---pūrvam iti. **Guṇakarmacitraṁ**---sattvādiguṇānugūṇaiḥ karmabhiḥ puṇyāpuṇyātmakais **citraṁ** nānāvidham. **Aṅga!** devamanuṣyādīśarīram **ajñānam** ca dehātmābhimānarūpaṁ **pūrvam** jñānotpatteḥ prāg **ātmani aviviktaṁ** yathā, tathā **gr̥hītaṁ, tat punar** jñānodayānantaram **īkṣayā** madviṣayajñānena **nivartate** niṣpattiparyantekṣayā nivartate ity arthaḥ. **Ātmā na gr̥hyate** pūrvam iva ‘sthūlo’ham’ ityādidehākāreṇa na gr̥hyate, **nāpi visṛjyaḥ**, na ca samhārādibhāk syāt---‘Na ca punar āvartate’ (CU 4.15.1) iti śruter iti bhāvaḥ. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.33)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Nanu, jagatsvātantryapratītau kim kāraṇam? ity āśaṅkyājñānam kāraṇam ity āśayenāha---**pūrvam** iti. Jñānodayāt **pūrvam ātmani** paramātmāni **ajñānam gr̥hītaṁ** paramātmāsvārūpa-viṣayatvenājñānamārjitaṁ jīveneti śeṣaḥ. Na kevalam tatsvarūpaviṣayam evety ata uktam---**guṇakarmacitraṁ** iti. Bhagavato **guṇaviṣayatvena karma**viṣayatvena ca **citraṁ** nānāvidham ajñānasadbhāve pramāṇam āha---**aviviktaṁ** iti. Etam ahaṁ jñānāmīti vivekaśūnyam. Nanv etad ajñānanivṛtttau kā pratibhāṭit tatrāha---**aṅgeti**. **Aṅgety** āmantraṇena bhayaṁ mākārṣīr ity āha---**punaḥ** punar **īkṣayā** hareḥ svarūpasya guṇānām karmaṇām cālocanalakṣaṇopāsanājanitena tad ajñānam **nivartate** **punaḥ** tad ajñānam **na gr̥hyate** jñānodayānantaram **ātmā** paramātmāpi **na visṛjyaḥ** svasvarūpasukhāviṣkāradilakṣaṇāparokṣīkṛto na parokṣībhavati. Tasya jagat-svātantryam ca na pratīyeta ity arthaḥ---‘Anyair jñāte’pi cājñāte na viśeṣo hareḥ kvacit / Teṣāṁ eva viśeṣaḥ syād ajñānāpagamena tu’ (BNT 11.28.34) iti vacanāj jīvasyaiva viśeṣo na harer viśeṣa iti ca jñātavyam jñānārthineti bhāvaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.33)

Jīva Gosvāmī

Na caivam guṇakarmanor grahaṇatyāgatas tvampadārtho vikārī sambhavyate;---ajñāna-mātrataḥ sambandhāt taylor ity āha---**pūrvam** iti. (*Kramasandarbhā* 11.28.33)

Viśvanātha

Tasmād ajñānanivartakaṁ jñānam evopādeyam ity āha---**pūrvam** baddhāvasthāyām **guṇa-kṛtakarmabhir vicitraṁ** yat **ajñānam evātmani** tvampadārthaviṣaye **gr̥hītaṁ** āsīt. Kīdr̥śam? **Aviviktaṁ**---kuta āgataṁ kim-svarūpam etad? ity avicāritam. **Tad** evājñānam muktadaśāyām **īkṣayā** jñānena **nivartata** ity ataḥ khalu jñānam eva pūrvottaradaśayor aghṛītaṁ gr̥hītaṁ ca

bhavet. Tvampadārtha **ātmā** tu **na gr̥hyate**, **nāpi** visrjyate kadāpīti sa tv ekarasa eveti bhāvaḥ. (*Sārārthadarsinī* 11.28.33)

Śukadeva

Nanv anityāsukhasvarūpe prākṛte sukhabuddhau kiṁ kāraṇam? ity apekṣāyām ajñānam evety āha---**pūrvam** iti. Paramānandarūpaparamātmajñānāt **pūrvam ātmani** paramātmāni **ajñānaṁ gr̥hītaṁ** paramātmaviśayatvenopāttam jīveneti śeṣaḥ. Na kevalam svarūpaviśayaṁ tajjñānam api tu **guṇakarmacitraṁ** paramātmāno guṇaviśayatvena karmaviśayatvena citraṁ nānāvidham ajñānasya viśayaṁ svarūpam āha---**aviviktam** iti. Bhāve niṣṭhā brahmānandaviśayānandayor avivecanam ity arthaḥ. ‘Vijñānam’ (TU 3.5.1), ‘ānandādd hy eva khalv imāni bhūtāni jāyante, ānandena jātāni jīvanti’ (TU 3.6.1), ‘ko hy evānyāt kaḥ prāṇyād yad eṣaḥ ākāśa ānando na syāt’ (TU 2.7.1), ‘Bhūmaiva sukham’ (CU 7.23.1), ‘nālpe sukham asti’ (CU 7.23.1), ‘Yo [vai] bhūmā tad amṛtaṁ [atha] yad alpaṁ tan martyam’ (CU 7.24.1), ‘Saccidānandarūpāya kṛṣṇāya’ (GTU 1.1) ity anvayavyatirekaśrutibhya ubhayor vivecanam. Kiṁ ca, yathā kaścit puruṣo vane gaja-simhakraṅgahastakanyādavānalabhayāj jīvitāpadam āpannaḥ palāyan kakṣāvṛtakūpe papāta sa tatra kūpatale mahāsarpaṁ dr̥ṣṭvā, madhya eva vallīm ādāya, lambamāno daṁṣādi-vihūpadruto’pi uparitaś cyutaṁ madhubindurasāsṣvādāsaktas, tatraiva tiṣṭhati tatra madhubinduvad viśayasukham iti bhārataḥkhyānaprasiddher ity evam paramānandatucchānandayor brahmasukhaviśayasukhayor avivecanam evājñānam ity arthaḥ. Katham asya nivṛttiḥ iti cet, tatrāha---**nivartate** iti. Gurūpadeśena paramānandasya bhagavataḥ svarūpaguṇakarmanām **punar ikṣayaiva** samyagjñānenaiva bhagavatkr̥pākaṭākṣeṇaiva vā tatkāraṇam ajñānaṁ **nivartate**. **Punaḥśabdasyobhayatra sambandhaḥ** punas tad ajñānaṁ **na gr̥hyate** jñānam eva gr̥hyate ity arthaḥ. Jñānodayād **ātmā** paramātmāpi **na visrjyaḥ** na tyājyaḥ pūrvam ajñānenātmā visrjya āsīt, punas tajjñānena viśayasukhasya duḥkharūpatvaniścayāt paramānandarūpaḥ paramātmā na visrjyo bhavaty api bhajanādinā gr̥hyate eveti bhāvaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.33)

Madhva

Bhagavadguṇaviśayaṁ tatkārmaviśayaṁ ceti **guṇakarmacitraṁ**. **Ātmani** paramātmāviśayaṁ, etan na jñānamīty apy **aviviktam**. (*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.33)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Māyika jagate avasthāna-kāle ye ajñāna vā jñāna saṅgrhīta haya, uḥā vaikunṭha jñānamaya ātmāra sahita tulya ha-ite pāre nā. Māyika dr̥śya-vastu vikāra-yogyā. Vikāra-bādhyā darśaka ye-vikṛta-jñāna saṅgraha karena, uḥā ajñānera-i anyatama. Ātmā e-rūpa vikāra-yogyā nahena. Ātma-sadr̥śa mana o sthūla deha-i kāla-kṣobhya o vikāra-yogyā. Saṁsāra-bhogya jñāna vā ajñāna ātmāya prayojya ha-ite pāre nā. Guṇa-jāta jagate ye-sakala ahaṅkāra-praṇodita karma-samūha lakṣita haya, uḥā ajñāna-bhittite racita-mātra. Ye-kāle jñānodaya haya, sei-kāle pūrva-abhijñāna naṣṭa haya. Ihā nityatvera vyākhyā-kāraka. Ātmā vā tānhāra vṛtti nitya baliyā anitya ajñāna pratītira sahita kakhana-o samatā lābha kare nā. Jaḍa jagatera bhogya-bhāva cij-jagate la-iyā yāoyā yāya nā. Vikāra o nirvikāra-rūpa avasthā-dvaye bheda āche. Ātmā bhogī vā tyāgī nahena. Anātmā mana o deha-i grahaṇa-rūpa bhoga evam asaṁspr̥ṣṭa ha-iyā tyāgera āvāhana kare. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.33)

Text 34

Yathā hi bhānor udayo nṛcakṣuṣāṁ

tamo nihanyān na tu sad vidhatte
Evaṁ samīkṣā nipuṇā satī me
hanyāt tamisraṁ puruṣasya buddheḥ. (11.28.34)

Anvayaḥ---**Yathā hi bhānoḥ** (sūryasya) **udayaḥ nṛ-cakṣuṣāṁ** (mānava-netrāṇāṁ) **tamaḥ** (viśaya-darśana-pratibandhakī-bhūtam andhakāram eva) **nihanyāt** (nāśayati) **na tu sat vidhatte** (parantu ghaṭādikāṁ vidyamānaṁ dr̥śya-viśayaṁ na sṛjati) **evaṁ** (tathā) **me** (mama) **satī** (satyā) **nipuṇā** (ajñāna-nāśa-samarthā) **samīkṣā** (ātma-vidyā) **puruṣasya buddheḥ tamisraṁ** (svarūpāvarakam ajñāna-mātraṁ) **hanyāt** (nāśayati, na tu svarūpaṁ karoti). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.34)

Anuvāda---Sūryodaya ye-rūpa mānava-netrera viśaya darśana-pratibandhaka andhakāra-mātra naṣṭa kare, parantu ghaṭādi dr̥śya viśaya-samūhera sṛṣṭi kare nā, uhārā pūrva ha-ite-i vidyamāna thāke, sei-rūpa madīyā nipuṇā ātma-vidyā-o puruṣera buddhi-gata svarūpāvaraka ajñānera-i nāśa kariyā thāke, svarūpera sṛṣṭi kare nā, parantu svarūpa svataḥ-i avasthita rahiyāche. (*Gauḍīya-bhāṣya* 11.28.34)

Śrīdhara

Etad eva dr̥ṣṭāntena spaṣṭayati---**yatheti. Na tu sat** pūrvam eva vidyamānaṁ ghaṭādi, punar **vidhatte** karoti. **Me** yā **samīkṣā** ātmavidyā. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.34)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Etad eva mukter āropitājñānanivṛttirūpatvam eva. **Me** matsambandhinī **samīkṣā** samyag jñānam **ātmavidyeti** phalito'rthas, tasyā eva samyagjñānatvāt. Mūlapuruṣasya jīvasya yā **buddhiḥ** svarūpabhūtaṁ jñānaṁ, tasyās **tamisram** āvarakam ajñānaṁ **hanyān**, na tu svarūpaṁ karoti. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.34)

Vaṁśīdhara

Tataś cakṣurāvaraṇam. **Evaṁ** sūryavat. **Nipuṇā** kuśalaguruprāptā **satī** śrūtisatpramāṇajanyā **samīkṣā** parokṣātmavidyāpi **puruṣasya buddher me** madviśayakam āvaraṇam eva **hanyān** mat-svarūpaṁ tu svaprakāśatayaiva sphurati. Yadvā, **me samīkṣā** madviśayajñānaṁ me mad-amśasya puruṣasya vā. **Sandarbhah**---tasya ca madamśasya prakāśo madanugraheṇājñānalopāt svata eva bhavatīti dr̥ṣṭāntenāha---**yathā hīti**. Na tu pūrvavat. Yat tejo'mśalakṣaṇaṁ sadvastu tat punar **vidhatta** ity arthaḥ. **Me samīkṣā** kṛpādr̥ṣṭiḥ. Atra **viśvanāthaḥ**---sadā vartamāna evātmā jñāne sati svata evopalabhyate tasmin sati nopalabhyate sūryaprakāśe sati asati ca ghaṭapaṭādir ivety āha---**yathā hīti**. **Cakṣuṣas tama** āvaraṇam eva **hanyān**, **na tu** cakṣus tad **vidhatte**, yataḥ maccakṣus tu sadaiva vartamānam eka-rasam eveti bhāvaḥ. **Evaṁ nipuṇā me samīkṣā** dṛḍhaṁ jñānaṁ madīyā vidyāśaktir ity arthaḥ. **Puruṣasya** tvampadārthasya **buddher** buddhyupahitasya **tamisraṁ** jñānāvaraṇam eva **hanyāt**. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.34)

Sudarśana Sūri

Na tu sannidhatte samyak nidhatte **tamo** nāvasthāpayati, kintu **hanyād** eva **me samīkṣā** mad-viśaya-jñānam. (*Śukapakṣīya* 11.28.34)

Vīrarāghavācārya

Īkṣayā ajñānanivartakatvaṁ dṛṣṭāntena prapañcayati---**yathā hīti**. **Tamo**’ndhakāranihanyād eva, **na tu san nidhatte** sannidhāpayati, nāvasthāpayati. **Evaṁ satī** vidyamānā **me samīkṣā** madviṣayaṁ jñānaṁ **puruṣasya buddhes tamisraṁ** ‘sthūlo’ham’ ityādi-buddhim ity arthaḥ. Tan-mūlāṁ saṁsṛtiṁ ca hanyād iti bhāvaḥ. (*Bhāgavatācandrikā* 11.28.34)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Mama sāksātkāreṇājñānaṁ nivartate ity uktam. Tatra tena mama kaścana viśeṣo nāstīti samarthitaṁ sodāharaṇam āha---**yatheti**. **Hī**śabdaḥ sāksīśūcako **yathā bhānoḥ** sūryasya **udayo nṛcakṣuṣāṁ tamo nihanyān**, na tu tamaḥ **saṁvidhatte** kam apy atīśayaṁ nādhatte---**evaṁ** vairāgyādisādhanaśāmagryā **nipuṇā satī me samīkṣā puruṣasya** sarvadā śrīnārāyaṇaśaraṇaṁ gatasya **buddhes tamisraṁ hanyāt**, na tu mama kaścana viśeṣaṁ kuryāt. (*Padaratnāvalī* 11.28.34)

Jīva Gosvāmī

Tasya ca madamśasya prakāśo madanugraheṇājñānalopāt svata eva bhavatīti dṛṣṭāntenāha---**yathā hīti**. **Na tu** pūrvavat yat tejo’śśalakṣaṇaṁ **sadvastu**, tat punar **vidhatta** ity arthaḥ. **Me samīkṣā** kṛpādrṣṭiḥ. (*Kramasandarbhā* 11.28.34)

Viśvanātha

Sadā vartamāna evātmā jñāne sati svata evopalabhyate, tasminn asati nopalabhyate sūrya-prakāśe sati asati ca ghaṭapaṭādir ivety āha---**yathā hīti**. Cakṣuṣas **tama** āvaraṇam eva **hanyāt**, **na tu** tat cakṣur **vidhatte**, yataḥ saccakṣus tu sadaiva vartamānam, ekarasam eveti bhāvaḥ. **Evaṁ nipuṇā me samīkṣā** dṛḍhaṁ jñānaṁ, madīyā vidyāśaktir ity arthaḥ. **Puruṣasya** tvampadārtha-**buddher** buddhyupahitasya **tamisraṁ** jñānāvaraṇam eva **hanyāt**. (*Sārārthadarśinī* 11.28.34)

Śukadeva

Bhagavadīkṣayā’jñānaṁ nivartate ātmā ca grāhyo bhavatīty uktam. Idānīm jñānāj jñeyamānam anubhūyate, na tu janyate ity āha---**yatheti**. **Hir** avadhāraṇe. **Yathā** mānor **udayo nṛcakṣuṣāṁ tama** eva **nihanyān**, **na tu sad vidhatte** bhānuprakāśyabhūtaṁ vastu pūrvam eva sat vidyamāna na vidhatte na karoti, **evaṁ satī** asattarkaśūnyā **nipuṇā** sādhanādisampannā **me** bhagavataḥ sarvajñasya **samīkṣā** samīcīnā vidyā madviṣayaṇī vidyety arthaḥ. **Puruṣasya** jīvasya **buddhes tamisraṁ** ajñānaṁ **hanyāt**, na tu matprakāśyabhūtajñeyavastu cidacitsvarūpādikam vidhatte utpādayati. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.34)

Madhva

‘Anyair jñāte’pi cājñāte na viśeṣo hareḥ kvacit
Teṣāṁ eva viśeṣaḥ syād ajñānāpagamena tu’ iti ca.
(*Bhāgavatātātparyanirṇaya* 11.28.34)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Vastura malinatā āgantuka-mātra. Malinatā vidūrita ha-ile anāvṛta vastu svīya nirmalatāra prakāśa karite samartha haya. Puruṣera buddhi ye-kāle bhagavat-sevā-para haya, tat-kāle bhoga o tyāga-para vṛtti-dvaya puruṣera saṅga-tyāga kare. Tāhāra anātma-pratīti vidūrita ha-ile svābhāvika svāsthya-rūpa bhajana dekhite pāoyā yāya, ye-rūpa viśvera kartṛ-sattā-gata adhiṣṭhāna andhakārāvṛta thākile parilakṣita haya nā, kintu ālokera āgamane cakṣu vastu-darśana karite pāre. Cakṣu kichu dṛśya-vastura prasava kare nā. Vastura adhiṣṭhāna nitya thākiyā-o

āvaraṇa dvārā tātkaḷika vastu-vikāra anubhūta karāya. Kintu ai āgantuka āvaraṇa vidūrita ha-ile-i nitya-vastu prakāśita haya. Sevā-parā buddhi bhoga vā tyāga-para vicāra-rūpa andhakāra vidūrita kariyā sūryera ālokera nyāya vastu prakāśa kare. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.34)

Text 35

**Eṣa svayaṁjyotir ajo’prameyo
mahānubhūtiḥ sakalānubhūtiḥ
Eko’dvitiyo vacasām virāme
yeneṣitā vāgasavaś caranti.** (11.28.35)

Anvayaḥ---Yena iṣitāḥ (preritāḥ santaḥ) vāg-asavaḥ (vāk ca asavaḥ prāṇās ca) **caranti** (pravartante saḥ) **eṣaḥ** (ātmā) **ekaḥ advitīyaḥ** (sajātīya-vijātīya-bheda-śūnyaḥ) **ajaḥ** (utpatti-rahitaḥ) **aprameyaḥ** (iyattayā nirṇayāyogyaḥ) **mahānubhūtiḥ** (cit-puñjaḥ) **sakalānubhūtiḥ** (sarvajñaḥ) **vacasām** (vākyānām) **virāme** (agocaratvena nivṛttau satyām) **svayaṁ-jyotiḥ** (svaprakāśa-rūpaś ca bhavati). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.35)

Anuvāda---Yānhāra preraṇāya vākya o prāṇa pravartita ha-iteche, sei ātma-vastu eka, advitīya, janma-rahita, aprameya, sarvajña, cit-puñja-svarūpa evaṁ vākya-samūhera atīta-bhūmikāya svaprakāśa-rūpe avasthita rahiyaḥche. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.35)

Śrīdhara

Ātmano nirvikāratām prapañcayati. **Eṣa** ity anenāparokṣatayā nityaprāptasyā’ tmanāḥ prāptim vārayati---**svayaṁjyotir** ity anenājñānamalāpākaraṇalakṣaṇām vikṛtim vārayati. ‘**Ajaḥ**’ ity utpattim vārayati. ‘**Aprameyaḥ**’ iti jñānalakṣaṇātīśayādhānena saṁskāram. ‘**Mahānubhūtiḥ**’ iti deśakālaparicchedābhāvenāstitvavṛddhivipariṇāmāpakṣayanāśān svayaṁ jyotiṣtvādaḥ hetuḥ ---**sakalānubhūtiḥ** iti. ‘**Eko’dvitiyaḥ**’ iti vikārahetor anyasyābhāvān na ko’pi vikāra iti darśayati. Nanu, śrutiviśayasya katham svayaṁjyotiṣtvādi? Tatrāha---**vacasām virāme**’ gocaratvena nivṛttau satyām. Tathā ca śrutiḥ---‘Yato vāco nivartante aprāpya manasā saha’ (TU 2.9.1) iti. Tatra hetuḥ---**yeneṣitāḥ** preṣitāḥ. Tathā ca śrutiḥ---‘Keneṣitām patati preṣitām manāḥ kena prāṇaḥ prathamāḥ praiti yuktaḥ / Keneṣitām vācam imām vadanti cakṣuḥ śrotraṁ ka u devo yunakti / Śrotrasya śrotraṁ yan manaso mano yad vāco ha vācam prāṇasya prāṇam uta cakṣuṣaś cakṣuḥ’ (KenaU 1.1-2) iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.35)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Prapañcayati caturvidhakriyāphalābhāvena vivṛṇoti etacchabdasyāparokṣārthatve samīpatara-varti caitado rūpam iti mānam. **Atīśayaḥ** śaktiviśeṣaḥ. **Mahānubhūtiḥ** iti mahatī deśakālaparicchedaśūnyā anubhūtiḥ svarūpajñānam yasya sa tathā. Kālapariccheda eva janmāntarāstitva-vipariṇāmāpakṣayanāśāḥ sambhavanti, na tu tadabhāve tathā deśapariccheda eva vṛddhiḥ sambhavati, na tu tadabhāve iti tathā vyākhyātam. **Ekaḥ** sajātīyabhedaśūnyaḥ **advitīyo** vijātīyabhedaśūnyaḥ iti padadvayaṁ kartṛpadadvayena vā bhagavān vikāranimittasyānyasya sajātīyasya vijātīyasya cābhāvān **na ko’pi vikāra** utpattiyādir astīti **darśayati**. **Śrutiviśayasya** śruti-prakāśyasya. **Agocaratvena** anantatvād aṁśayatvena. **Tathā ca** anantvenāṁśayatve pramāṇam **śrutiḥ**. **Aprāpyā**vadhīm anupalabhyā, bhrāntīyā **vāca** upaniṣado **manasā saha yato** brahmaṇaḥ sakāśān **nivartanta** iti vāgādyaviśayam tad ity arthah. **Tatra** aṁśayatve. **Tathā ca** vāgādīnām tatpreritatve pramāṇam **śrutiḥ** talavakāropaniṣat. Kaścīt pratipanno brahmajijñāsuḥ jaḍānām mana-ādīnām pravṛtṭyanyathānupapattiyā tatpravartakaparamātmabubhutsayā pṛcchati---**keneti**.

Manah kartr **kena** devena **preṣitam** sat **iṣitam** iṣtam sādhasādhuviṣayaṁ prati **patati** gacchati, manasaḥ karaṇatvād avāśyaṁ tatprerakeṇa kenacij jīvabhinnena kartrā bhāvyam, nigrāhātāpi jīvena nigrāhītum aśakyatvāt---‘Manovaśe’nye hy abhavan sma devāḥ’ (Bhāg 11.23.47) ity-ukteḥ. **Iṣitam** itīdāgamaś chāndasaḥ. **Prathamah** pañcānām madhye mukhyaḥ **prāṇah kena** kartrā **yuktaḥ** preritaḥ manah **praiti** yāti, svavyāpāraṁ karotīty arthaḥ. **Imām** laukikīm ca **vācam keneṣitam** preritām **vadanti** jīvā iti śeṣaḥ. **Cakṣuḥ śrotram** iti prānyaṅgatvād ekavad bhāvaḥ. Sambuddhau bho deśika? **Ko devo yunakti** niyunkte, prerayatīty arthaḥ. Idam upalakṣaṇam śeṣakaraṇānām. Evaṁ śiṣyeṇānuyukta ācārya uvāceti gamyaṁ śrotrasyeti ‘atimucya dhīrāḥ pretyāsmāl lokād amṛtā bhavanti’ (KenaU 1.2) iti ācāryaḥ śrutiśeṣo jñeyaḥ. **Yat** yaḥ **śrotrasya śrotram** śabdāvabhāśakatvaśaktipradaḥ, **manaso manah** mananaśaktipradaḥ, **vāco** vāgindriyasya **vāk** śabdoccāraṇaśaktipradaḥ. **‘Vācam’** ity api pāṭhe’rthaḥ sa eva **prāṇasya prāṇah** prāṇanaśaktipradaḥ, **cakṣuṣaś cakṣuḥ** darśanaśaktipradaḥ, sa śrotrāder niyantā tvayā prṣṭo deva ity anvayaḥ. **Dhīrāḥ** dhīmantaḥ śrotrādiprerakatvena paramātmānam jānantaḥ **asmāl lokād** bhautikadehāt **pretyotkramaṇam** vidhāya, **atimucya** līngadeham ca hitvā, **amṛtā** muktā **bhavanti** arthaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.35)

Varṁśīdhara

Svayamjyotiṣtvādikam ātmana ākṣipati---**nanv** iti. Mana-ādyagocaratve pramāṇam āha---**tathā ceti**. **Śrutir** uktārthā. **Tatra** svayamjyotiṣtvādaḥ. Prāṇādīnām ātmanaḥ prerakatve pramāṇam āha---**tathā ceti**. **Iṣitam** abhimataṁ viṣayaṁ prati **kena preṣitam** preritaṁ **manah patati** yāti **kena preritaḥ prathamah prāṇa eti** ādāvavaśiṣeṣataḥ prerakāpekṣā’sti punas tu kulālacakravat saṁskāreṇāpi calanaṁ bhavaty eva. **Vadanti** jīvāḥ. **U** vitarke. Asyottaram---**śrotrasyety-**ādi spaṣṭārtham. **Viśvanāthaḥ**---śuddhena tvampadārthenātmanā paramātmānam sūryasthānīyaṁ bhaktyā kiṁ svayaṁ paśyet, sa tu jīvātmavilakṣaṇa evety āha---**eṣa** iti. **Svayamjyotiḥ** sva-prakāśaḥ, jīvas tu tatprakāśaḥ, **ajah**, jīvas tūpādhidvārā janyaḥ, **aprameyaḥ** sarvavyāpakatvāt pramāṇum aśakyaḥ, jīvas tu na tathābhūtaḥ; **mahānubhūtiś** citpuṇjaḥ, jīvas tu citkaṇaḥ; **sakalānubhūtiḥ** sarvajñaḥ, jīvas tv alpajñaḥ; **ekaḥ** parameśvarāntarābhāvāt sajātīyabhedarahitaḥ, jīvas tv anekaḥ; **advitīyaḥ** jivamāyayos tacchaktitvenaikyādvitīyabhedarahitaḥ, jīvas tu naivam-bhūtaḥ. Na ca jīvavad vānmanasagocara ity āha---**vacasām virāme**’gocaratvena nivṛttaḥ satyām. Tathā ca śrutiḥ---‘Yato vācaḥ’ (TU 2.4.1 / 2.9.1) ity-ādyāḥ. Tarhi katham sa pratyetavyas, tatrāha---**yeneṣitā** yatpreritā **vāgasavaś caranti**. Yad uktaṁ---‘Guṇaprakāśair anumīyate bhāvān’ (Bhāg 10.2.35) iti. **Dīpikā** tu---**prapañcayati** caturvidhakriyāphalābhāvena vivṛṇoti. Etacchabdasvāparokṣārthatve samīpatara-vartī caitado rūpam iti mānam. **Atiśayaḥ** śakti-viśeṣaḥ. **Mahānubhūtir** iti mahatī deśakālaparicchedarahitānubhūtiḥ svarūpajñānam yasya sa tathā. Kālapariccheda eva janmāntarāstitvavipariṇāmāpakṣayanāśāḥ sambhavanti, na tu tadabhāve tathā deśapariccheda eva vṛddhiḥ sambhavati, na tu tadabhāve iti tathā vyākhyātam. **Ekaḥ** sajātīyabhedarahitaḥ **advitīyo** vijātīyabhedasūnya ity pada-dvayaṁ kartrpadadvayena vā bhagavān vikāranimittasāmānyasya sajātīyavijātīyasyābhāvān **na ko’pi vikāra** utpattyādir astīti **darśayati**. **Śrutiviṣayasya** śrutiprakāśyasya. **Agocaratvenānantatvād** aṣayātvena. **Tathā ca** anantvenāviṣayatve pramāṇam **śrutiḥ**. **Aprāpyā**vadhim anupalabhya, śrāntā **vāca** upaniṣado **manasā saha yato** brahmaṇaḥ sakāśān **nivartanta** iti vāgādyaviṣayaṁ tad ity arthaḥ. **Tatrā**viṣayatve vāgādīnām tatpreritatve pramāṇam **śrutiḥ** talavakāropaniṣat---kaścit pratipanno brahmajijñāsuḥ jaḍānām mana-ādīnām pravṛttyanyathānupapattyā tatpravartakaparamātmabubhutsayā prcchati---**keneti**. **Manah** kartr **kena** devena **preṣitam** sat **iṣitam** iṣtam sādhasādhuviṣayaṁ prati **patati** gacchati, manasaḥ karaṇatvād avāśyaṁ tatprerakeṇa kenacij jīvabhinnena kartrā bhāvyam, nigrāhātāpi jīvena nigrāhītum aśakyatvāt---‘Manovaśe’nye hy abhavan

sma devāḥ' (Bhāg 11.23.47) ity-ukteḥ. **Iṣitam** itīdāgamaś chāndasaḥ. **Prathamam** pañcānām madhye mukhyaḥ **prāṇaḥ kena** kartrā **yuktaḥ** prayuktaḥ preritaḥ san **praiti** yāti, svavyāpāram karotīty arthaḥ. **Imām** laukikīm ca **vācam keneṣitām** preritām **vadanti** jīvā iti śeṣaḥ. **Cakṣuḥ śrotram** iti prāṇyaṅgatvād ekavadbhāvaḥ. Sambuddhau bho deśika? **Ko devo yunakti** niyunkte, prerayatīty arthaḥ. Idam upalakṣaṇam śeṣakaraṇānām. Evaṁ śiṣyeṇānuyukta ācārya uvāceti gamyam. Śrotrasyeti 'atimucya dhīrāḥ pretyāsmāl lokād amṛtā bhavanti' (KenaU 1.2) iti ācārya-śrutiśeṣo jñeyah. **Yat** yaḥ **śrotrasya śrotram** śabdāvabhāśakatvaśaktipradaḥ, **manaso manaḥ** manane śaktipradaḥ, **vāco** vāgindriyasya **vāk** śabdoccāraṇaśaktipradaḥ. '**Vācam**' ity api pāṭhe'pi sa evārthaḥ, **prāṇasya prāṇaḥ** prāṇanaśaktipradaḥ, **cakṣuṣaś cakṣuḥ** darśanaśaktipradaḥ, sa eva śrotrāder niyantā devas tvayā prṣṭa ity anvayaḥ. **Dhīrā** dhīmantaḥ śrotrādiprerakatvena paramātmānam jñānta **etasmāl lokād** bhautikadehāt **pretyotkramaṇam** vidhāya, **atimucya** līṅga-deham ca hitvā, **amṛtā** muktā **bhavantīty** arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.35)

Sudarśana Sūri

Pariśuddho jīvātmā **mahānubhūtiḥ** aparicchinnadharmabhūtajñānaḥ **sakalānubhūtiḥ** sarvārthagocarajñānavān **ekaḥ** anekātmakatvābhāvād ekaḥ **advitīyaḥ**, ata eva **vacasā virāmaḥ** devamānuṣyādīśabdānām aṣṭayatayā tadviratihetubhūtaḥ **ihatā** ceṣṭamānena **vāgasavaḥ** vāg-indriyāṇi prāṇaś ca **caranti** vyāpriyante. (*Śukapakṣīya* 11.28.35)

Vīrarāghava

Tadvighāte kathambhūto'vatiṣṭha ātmety atrāha---eṣa iti. **Eṣa** pariśuddho jīvātmā **svayam-jyotiḥ** svayamprakāśo'**jaḥ** janmādivikāraharito'**prameyaḥ** pratyakṣādibhiḥ pramāṭum aśakyah **mahānubhūtiḥ** apacchinnadharmabhūtajñānaḥ **sakalānubhūtiḥ** sarvārthagocarajñānavān **ekaḥ** anekadravyātmakatvābhāvād ekaḥ **advitīyaḥ** prākṛtadeharahitaḥ, ata eva **vacasā virāmaḥ** devamānuṣyādīśabdānām aṣṭayatayā tadviratihetubhūtaḥ **yeneṣitāḥ** preṣitāś coditā **vāgasavaś caranti** vyāpriyante, sa eṣa iti pūrvāvasyāpradarśanam. (*Bhāgavatācandrikā* 11.28.35)

Vijayadhvaṇi Tīrtha

Bahuśaḥ śrutaparamātmāsvarūpasyāpi, tatra svarūpaṁ kīdrśam? ity uddhavyāntaram codyam pariharati---eṣa iti. **Eṣo**'haṁ **svayamjyotiḥ** svata eva pūrṇaprakāśaḥ, ata evā**jaḥ**, ata evā**prameyaḥ** mahatī anubhūtiḥ jñāptir yasya sa **mahānubhūtiḥ**, sarvajña ity arthaḥ. **Sakalānubhūtiḥ** pūrṇasukhānubhava **ekaḥ** jñānānandādiguṇābhinnatvāt svagatabhedarahitaḥ **advitīyaḥ** sarvottamaḥ aprameyatvād vedādivācām agocaraḥ vācām agocaraś cet, tvadīya-jñāpanam katham varīvartīti. Tatrāha---**yeneti**. **Vāgracanāḥ** vaidikalaukikasarvavāgyavahārā **yeneritāḥ** vartanta ity anena bhagavadanugṛhītavāgyavahāraviśayatvena taj jñānam udetīti jñātavyam---'Jñānānandādyabhinnatvād ekaḥ sarvottamatvataḥ / Advitīyo mahāviṣṇuḥ pūrṇatvāt puruṣaḥ smṛtaḥ' (BNT 11.28.35) iti vacanāt. (*Padaratnāvalī* 11.28.35)

Jīva Gosvāmī

Atas tatpadārthasyāpi prakāśas tattatsarvaprakāśam ātmasākṣātkṛtya svayam eva syād ity aha---eṣa iti. Tadvijñāne sarvavijñānāt **sakalānubhūtiḥ**. Tatra hetuḥ---**mahānubhūtiḥ** iti. (*Krama-sandarbhā* 11.28.35)

Viśvanātha

Tataś ca śuddhena tvampadārthena ātmanā paramātmānam sūryasthānīyam bhaktyā kim layam paśyet, sa tu jīvātmavilakṣaṇa evety āha---eṣa iti. **Svayamjyotiḥ** svaprakāśaḥ, jīvas tu tat-

prakāśyaḥ, **ajaḥ**, jīvas tūpādhidvārā janyaḥ, **aprameyaḥ** sarvavyāpakatvāt pramāṭum aśakyaḥ, jīvas tu na tathābhūtaḥ, **mahānubhūtiś** citpuñjaḥ, jīvas tu citkaṇaḥ, **sakalānubhūtiḥ** sarvajñaḥ jīvas tv alpajñaḥ, **ekaḥ** parameśvarāntarābhāvāt sajātīyabhedarahitaḥ, jīvas tv anekaḥ, **advitīyaḥ** jīvamāyayos tacchaktitvenaikyād vijātīyabhedarahitaś ca, jīvas tu naivambhūtaḥ. Na ca jīvavad-vānmanasagocara ity āha---**vacasām virāme** agocaratvena nivṛttau satyām. Tathā ca śrutiḥ--- ‘Yato vāco nivartante aprāpya manasā saha’ (TU 2.4.1 / 2.9.1) iti. Pratyetaḥ ity āha--- **yeneṣitāḥ** yatpreritā **vāgasavaś caranti**. Yad uktam--- ‘Guṇaparakāśair anumīyate bhavān’ (Bhāg 10.2.35) iti. (*Sārāthadarśinī* 11.28.35)

Śukadeva

Kīdrśaṁ tvatsvarūpam? ity apekṣāyām āha---**eṣa** iti. **Eṣa** pratyakṣo’haṁ **svayañjyotiḥ** svayam-prakāśaḥ, ata evā**jaḥ** svecchām vinā’ virbhāvarahitaḥ ajatvād evā**aprameyaḥ** anyaiḥ pramāṭum aśakyaḥ svayaṁ **mahānubhūtiḥ** mahatī deśakālādīparicchedaśūnyā’ nubhūtiḥ jñānaṁ yasya saḥ sarvadeśakālavastuviśayakajñānāśraya ity arthaḥ. Ity anena sāmānyataḥ sarvajñatvam uktam. **Sakalānubhūtiḥ** ity anena sakalaviśeṣajñānāśrayatvād viśeṣasarvajñatvam uktam--- ‘Yaḥ sarvajñaḥ sarvavit’ (MU 1.1.9) iti-śruteḥ. **Ekaḥ** brahma nārāyaṇarāmākṣṇādīnānāśabda-vācyo’pi svarūpabhedarahitaḥ, **advitīyaḥ** samānādhikaśūnyaḥ--- ‘Na tatsamaś cābhyadhikaś ca drśyate’ (ŚU 6.8), ‘Na tvatsamo’sty abhyadhikaḥ kuto’nyaḥ’ (Bg 11.43) iti śrutismṛtibhyām. Nanu, śabdavācyaṭve kuto’prameyatvam? iti cet, tatrāha---**vacasām virāme** svarūpaguṇānām iyattām aprāpya virāme nivartate satī aprameyatvam ity arthaḥ. Vācyaṭvaṁ tu iyattāvachchedābhāvenety ubhayaparakāratvam aviruddhaṁ--- ‘Yato vāco nivartante aprāpya manasā saha ānandaṁ brahmaṇo vidvān na bibheti kutaścana’ (TU 2.9.1) iti śruteḥ. Nanv aprameyatve’pi śabdavācyaṭvāṅgikāre śabdaparakāśyata syād eva tathātve svayamprakāśatvahānir iti cet, tatrāha--- **yeneṣitā vāgasavaś carantīti**. **Yena** preritāḥ sarvā **vāco’savaḥ** prāṇaś **caranti** svasvavyāpāre samarthā bhavanti. **Aśuśabdena** tadvanto jīvā api grhyante, te’pi tatpreritāḥ pravartante ity arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.35)

Madhva

‘Jñānānandādyabhinnatvād ekaḥ sarvottamatvataḥ
Advitīyo mahāviṣṇuḥ pūrṇatvāt puruṣaḥ smṛtaḥ’ iti ca.
 (*Bhāgavatātātparyanirṇaya* 11.28.35)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Svayam-prakāśa vastu bhagavān janma-rahita, jaḍendriyera dvārā parimitira ayogya, vaikunṭha, deśa-kāla-pariccheda śūnya o sarvajña; tini advitīya. Bheda-jagatera vākyera virāma ghaṭile sei vastura advaya-jñānatva thāke, kintu saṅkhyā-gata bahutva thāke nā. Parantu vastu-śakti-prabhāve śabda-brahma bheda-jagatera vākya o prāṇa āvāhana karena. Eka, advitīya, aparimeya, bheda-śūnya, sakalera eka-mātra prāpya vā adhigamya, cinmātra-vastu svaśakti-prabhāve vaicitrya o vaiśiṣṭya prakāśa kariyā śaktira kriyā bhede vākya-prāṇa o vākya-prāṇera abhāva sthāpana kare. Svatantrēccha bhagavān aṇu-cicchakti-samūhera sahita sama-jātīyatā o acid-vastu-samūhera sahita vijātīyatā evaṁ prakāśa-bhede svagata-bheda vaikunṭhe samrakṣaṇa kariyā-o jaḍa-jagate māyāvādigaṇera dhāraṇāya svagata-sajātīya-vijātīya-bhedera avaratā sthāpana karena. Vākya vidvad-rūḍhi-vṛtti bhagavattāke-i nirdeśa kare, ajña-rūḍhi-vṛtti ha-ite bhagavad-itara-vastura anubhūti ghaṭe. Ajñāna-puṣṭa jīvad-daśāya ye prāṇī baliyā anātma-pratīti, uhā bhagavat-sevonmukha ha-ile phalgu-vairāgya o varṇāśrama-dharma prabhṛtira akiñcitkaratā jñānīyā deya. (*Gauḍīya-bhāṣya-vivṛti* 11.28.35)

Text 36

Etāvān ātmasammoho yad vikalpas tu kevale

Ātman ṛte svam ātmānam avalambo na yasya hi. (11.28.36)

Anvayaḥ---Svam ātmānam ṛte (vinā) yasya (vikalpasya) avalambaḥ (āśrayaḥ) na hi (nāsti) kevale (abhinne) ātman (ātmani saḥ) vikalpaḥ (bheda iti yat) etāvān (sarvo’pi) ātma-sammohaḥ (ātmano manasaḥ sammoho bhrama eva). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.36)

Anuvāda---Ātma-vastu vyatīta ye vikalpera anya kona āśraya nā-i, sei abhinna ātma-vastute vikalpa-jñāna mānasika bhrama-mātra. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.36)

Śrīdhara

Aditīyatvam upapādayitum bhedasyāvāstavatvam āha---**etāvān** iti. **Kevale**’bhinne ātmann ātmani **vikalpa** iti **yad etāvān** sarvo’py **ātmano** manasaḥ **sammoho** bhramaḥ. Yataḥ **svam ātmānam ṛte** vinā **yasya** vikalpasyā**avalamba** āśrayo **nāsti**, rajatabhramasyeva śuktiṃ vinā--- ‘Neha nānāsti kiñcana’ (KU 2.1.11), ‘Indro māyābhiḥ pururūpa īyate yuktā hy asya harayaḥ śatā daśa’ (BU 2.5.19) ityādi-śruter ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.36)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Aditīyatvaṃ jñāninām bhedasphūrtirāhityam **upapādayitum** upapattyā yuktyā sādhayitum. **Vikalpo** bhedaḥ. **Āśrayo nāstīti** ātmana evāśrayatvaviśayatve’bhyupete, yathoktam--- ‘Āśrayatvaviśayatvabhāginī nirvibhāgacitir eva kevalā’ (...) iti. **Iha** brahmaṇi **kiñcana nānā** bhedo **nāsti**. Apavādārtham kalpitākāraparām śrutim āha---**indra** iti. **Indraḥ** parameśvaraḥ **māyābhiḥ** kalpitopādhibhiḥ **pururūpaḥ** devanarādibahurūpa **īyate** pratīyate, vastuta ekam evādvaitam ity arthaḥ. **Asyendrasya** **daśasaṅkhyā** indriyalakṣaṇā viśayāharaṇādd **harayaḥ** prāṇibhedāt **śatā** śatasaṅkhyāś ca **yuktāḥ** saṃyuktāḥ, preritā jaḍatvena svataḥpravṛtṭy-asambhavāt adhīnāḥ santīty arthaḥ. Yathoktam śaṅkaraśārīrake---“Ye hi paravidyādhikāre kecit prapañcā ucyante, yathā---‘Yuktā hy asya harayaḥ śatā daśety ayam vai harayo’yaṃ vai daśa ca śatāni sahasrāṇi bahūni cānantāni ca’ (BU 2.5.19) ity-evam-ādayaḥ te bhavanti pravilayārthāḥ, ‘tad etad brahmā’pūrvam anaparam anantaram abāhyam’ (BU 2.5.19) ity upasamhārāt” (ŚBSB 3.2.21) iti. Vyākhyātām taṭṭīkāyām ratnaprabhāyām--- ‘**Asya** jīvaḥ bhāvaṃ prāptasyeśvarasya **daśa harayo** viśayāharaṇād **daśendriyāṇi** prāṇibhedāpekṣatā **śatāni** ca **sahasrāṇi** ca. Teṣāṃ īśvarād bhedaḥ āśaṅkyāha---**ayam** iti. Īśvara eva **haraya** ity artha iti. Ittham evābhipretyeyam śrutiḥ bhedasyāvāstavatve udāhṛteti jñeyam. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.36)

Vaṃśīdhara

Indram ātmā. **Māyābhir** iti bahutvaṃ śaktyabhiprāyeṇa. **Pururūpo** bahurūpa **īyate** vastuta eka evety arthaḥ. ‘Yuktā hy asya harayaḥ śatā daśa’ (BU 2.5.19) ity eveti. Asyārthaḥ---**asya** paramātmānaḥ hriyanta iti **harayo** vibhūtayaḥ **śatā daśa** anantā māyayā tāṃś ca **yuktāḥ**. ‘Ayam vai harayo’yaṃ vai daśa ca sahasrāṇi prayutāny arbudāni iti vakyaśeṣād ity arthaḥ. Nanu, bhrama eva brahmākhyam śuddham tatpadārtham āśritya dvaitam kalpayati, yathoktam---‘Āśrayatva-viśayatvabhāginī nirvibhāgacitir eva kevalā’ (...) iti. Tarhi katham bhramamayopādīkasyeśvarākhyasya brahmaṇa eva tavānugraheṇānyasya bhramopayātv iti kaścīd vipratipadyate. Tatra kim ucyate? Tatrāha---**etāvān** iti. Vividham kalpyate yena, sa vikalpo bhramaḥ, yataḥ svam ātmānam jīvam ṛte yasya bhramasya kevale itarasambandha-

sambhāvanārahite hy ālambo na vidyate. Tad uktaṁ vaiṣṇave-----‘Hlādinī sandhinī saṁvit tvayy ekā sarvasaṁsthitau / Hlādatāpakarī miśrā tvayi no guṇavarjitā’ (VP 1.12.69) iti; sarvajñasūkte ca---‘Hlādinī samvidāśliṣṭaḥ saccidānanda īśvaraḥ / Svāvidyāsaṁvṛto jīvaḥ saṅkleśas tu nirīśvaraḥ’ iti. **Visvanathas** tu---Nanu, viśvasya pṛthakpratyakṣatvāt katham advitīyatvam? Tatrāha---**etāvān** iti. **Kevale** ekasminn apy **ātman** ātmani sati **vikalpa** iti **yat**, **etāvān** eva **ātma-sammohaḥ** svīyasamyagavivekaḥ, **yasyātmasammohasya svam ātmānam ṛte** svīyaṁ jīvātmanāṁ vinā**avalambo nāsti**, jīvātmana evājñānena dvaitaṁ pṛthak pratītam, tasya dvaitasya paramātmakāryatvena paramātmāikyāt---‘Neha nānāsti kiñcana’ (KU 2.1.11) ityādi-śruteḥ. Pārthakyaṁ nāstīty arthaḥ. **Dīpikā** tu---**Advitīyatvaṁ** jñānināṁ bhedasphūrtirāhityam **upapādayitum** upapattiyā yuktyā sādhayitum. **Vikalpo** bhedaḥ. ‘**Āśrayo nāsti**’ iti ātmana evāśrayatvaviṣayatve’bhyupete, yathoktam---‘Āśrayatvaviṣayatvabhāginī nirvibhāgacitir eva kevalā’ (...) iti. **Iha** brahmaṇi **kaścana nānābhedo nāsti**. Apavādārthaṁ kalpitākāraparāṁ śrutim āha---**indraḥ** parameśvaraḥ **māyābhiḥ** kalpitopādhibhiḥ **pururūpaḥ** devanarādibahurūpa **īyate**, vastuta ekam evādvaitam ity arthaḥ. **Asyendrasya daśasaṅkhyā** indriyalakṣaṇā viṣayā haraṇādd **harayaḥ** prāṇibhedāt **śatā** śatasāṅkhyāś ca **yuktāḥ** saṁyuktāḥ, preritā jaḍatvena svataḥpravṛtṭyasambhavāt, adhīnāḥ santīty arthaḥ. Yathoktaṁ śaṅkaraśārīrake---“Ye hi para-vidyādhikāre kecit prapañcā ucyante, yathā---‘Yuktā hy asya harayaḥ śatā daśety ayam vai harayo’yaṁ vai daśa ca śatāni sahasrāṇi bahūni cānantāni ca’ (BU 2.5.19) ity-evamādayas te bhavantu pravilayārthās, ‘tad etad brahmā’pūrvam anaparam anantaram abāhyam’ (BU 2.5.19) ity upasaṁhārāt” (ŚBSB 3.2.21) iti. Taṭṭikā ca ratnaprabhā--- ‘**Asya** jīvabhāvaṁ prāptasyeśvarasya **daśa harayo** viṣayā haraṇād **daśendriyāṇi** prāṇibhedāpekṣayā **śatāni sahasrāṇi ca**, teṣāṁ īśvarād bhedaṁ āśaṅkyāha---**ayam** iti. **Īśvara** eva **harayaḥ**. Ity artha iti---ittham evābhipretye yaṁ śrutiḥ bhedasyāvāstavatve udāhṛteti jñeyam. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.36)

Vīrarāghavācārya

Chittvātmasammoham ajñānam ātmani tamisraṁ puruṣasya buddher ity-ātau saṁsṛti-nidānatayā tyājyatayokta ātmasammohaḥ kiyān ity atas taṁ niṣkṛṣya darśayati---**etāvān** iti. **Avalambaḥ** prakṛtyavalambaḥ dehagataḥ, **vikalpaḥ** dehādyākāraḥ yasyātmāno nāsti, taṁ **svam ātmānam ṛte** vinā vihāya vismṛtyeti yāvat, **kevale** jñānaika-svarūpe, tasminn ātmani **vikalpaḥ** devo’haṁ manuṣyo’haṁ kṛśo’haṁ ityādi-rūpo’bhimānabheda iti yat. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.36)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Evam jñānaṁ jñeyasvarūpaṁ nirūpya, mithyājñānasvarūpaṁ tatkāraṇājñānasvarūpaṁ ca vivicya nirūpayati---**etāvān** iti. **Yad vikalpaḥ** pramāṇaviruddhaṁ kalpanaṁ jīvasvātantryaṁ paragātmāsvātantryaṁ jīvapārābhedaḍviṣayo’yaṁ **etāvān ātmasammohaḥ** manobhramaḥ bhramatvaṁ bādhakajñānaniścayaṁ tat katham? Atrāha---**kevala** iti. **Ātmā** jīvaḥ **kevale** svatantra amṛte nityamukte paramātmāni sthitaṁ madādhāratayā sthitaṁ **svam ātmānam** svasvabhāvaṁ kadāpy anapanodyāsvātantryam acalaṁ sthiraṁ na paśyati. Yad yāvat, tāvad bhūmo na nivartata ity ataḥ svasvabhāvājñānaṁ nimittaṁ tannivṛtttau bhramo nivartata iti niścīyate ‘Etāvān ātmasammoho yad viruddhasya kalpanaṁ yat parātmāśrayān jīvān niścayena na paśyati’ (Tantrabhāṅ / BTN 11.28.36) iti vacanāt nādvaitajñānena bheda bhramo nivartata ity arthaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.36)

Jīva Gosvāmī

Nanu, bhrama eva brahmākhyam śuddham tatpadārtham āśritya dvaitam kalpayati. Yathoktam ---‘Āśrayatvaviśayatvabhāginī nirvibhāgacitir eva kevalā’ (...) iti; tarhi katham bhramamayopādhikasyeśvarākhyasya brahmaṇa eva tavānugraheṇānyasya bhramo’payātv iti kaścīd vipratipadyate; tatra kim ucyate? Tatrāha---**etāvān** iti. Vividham kalpyate yena sa **vikalpo** bhramah. **Kevale** itarasambandhasambhāvanārahitabhramatvāt paramaśuddhe **ātmann** ātmani paramātmāni yan manyate, **etāvān** ev**ātmāsammohaḥ**. Yataḥ **svam ātmānam** jīvam **ṛte** yasya bhramasy**ālambo na** vidyate. Tad uktam vaiṣṇave---‘Hlādinī sandhinī samvit tvayy ekā sarva-samsthītau / Hlādatāpakarī miśrā tvayi no guṇavarjite’ (VP 1.12.69) iti; sarvajñasūkte ca---‘Hlādinyā samvidāśliṣṭaḥ saccidānanda īśvaraḥ / Sāvidyāsamvṛto jīvaḥ saṅkleśanīkarākaraḥ’ iti. (*Kramasandarbhā* 11.28.36)

Viśvanātha

Nanu, viśvasyāsyā prthak-pratyakṣatvāt katham advitīyatvam? Tatrāha---**etāvān** iti. **Kevale** ekasminn apy **ātman** ātmani sati **vikalpa** iti **yat**, **etāvān** eva **ātmāsammohaḥ** svīyasamyag-avivekaḥ, **yasya** ātmāsammohasya **svam ātmānam** **ṛte** svīyam jīvātmānam vinā **avalambo nāsti**, jīvātmāna evājñānena dvaitam prthak pratītam, tasya dvaitasya paramātmakāryatvena paramātmāikyam. ‘Neha nānāsti kiñcana’ (KU 2.1.11) ityādi-śruteḥ pāṛthakyam nāstīty arthaḥ. (*Sārārthadarśinī* 11.28.36)

Śukadeva

Tad evam paramātmānaḥ svayamjyotiṣtvam, ajatvam, aprameyatvam, ekatvam, advitīyatvam, sarvajñatvam, vāgasuśabdopalakṣitacetanācetanānīyantrītvādinirūpitam idānīm karuṇāsāgaraḥ sarvajño bhagavān svabhaktahitopadeśāyoktasiddhāntavādino ye jīvānām sanmārgabhramāśāya pravartamānāḥ sajātīyavijātīyasvagatabhedaśūnyam sarvapramāṇāgocaram ātmatattvam paramārthavastu tasyāvidyātmakakāryakāraṇopādhiparicchedāt jīveśvaratvavibhāgas tata eveśa-jīvayoh sarvajñatvālpajñatve sarvaśaktitvāsvatantratvaparatnatratve niyantrītvaniyamyatve bhavataḥ, na tu svopādhipinirmukte te sambhavataḥ acinmātram tu asad eva śuktau rajata-pratītivan mithyaiva pratīyate tatpratipādakaśāstraṁ tv arthavādamātram tasmāj jñātavya-nīyamavastvantarābhāvāt paramātmāni sarvajñatvānīyantrītvādi na vāstavam astīti teṣām matam anūdyā dūṣayati---**etāvān** iti. **Ātmāsammohaḥ** ātmano’nyathānubhavaḥ **etāvān** eva, na hy ato’nya ity arthaḥ. Ko’sāv ity apekṣāyām āha---**yat ātman** ātmani paramātmāni **vikalpaḥ** avidyopādhinā vividha īśvaratvajīvatvasarvajñatvālpajñatvādivikalpaḥ bhedakalpanam tadukter unmattapralāpatulyatān darśayitum ātmaviśeṣaṇam āha---**kevale** avidyāgandhasambandhaśūnye tatkalpanāyām pramāṇam api nety āha---**svam ātmānam** **ṛte** teṣām svabuddhim vinā **yasya** sammohasy**āvalambo na** hy asti. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.36)

Madhva

‘**Etāvān ātmāsammoho yad** viruddhasya kalpanam

Yat parātmāśrayān jīvān niścayena na paśyati’ iti tantrabhāgavate.

Acalam iti kriyāviśeṣaṇam. (*Bhāgavatātātparyanirṇaya* 11.28.36)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Ātmāra cin-mātrādhiṣṭhāna āche arthāt tāhāte acid-vilāsa o acitera samsthāna ādau nā-i. Kintu tā-i baliyā ātma-niṣṭhagaṇera nitya-sevyatva-sevakatva-rūpa cinmaya-bhāva-samūha nā-i---e-rūpa nahe. Svayam-prakāśa ātmā cit-prakāśa-yogyā vastuke-i prakāśita karena. Tānhāra acit prabhṛti anya avalambana nā-i. Anātmā-pratītira-i mājyā-kartṛka sammohita ha-ibāra yogyatā.

Kevala-cetana acid-viciratāra saṁsparśa nā-i. Tathāya cid-vilāsa ekādhipatyā kare, sutarām cid-vaiśiṣṭya o cid-vilāse jaḍa-jagatera kṣaṇa-bhaṅgura dharma saṁyukta karibāra prayāsa vā vicāra suṣṭhu nahe. Manera bhrame ye vikāra-yukta dvaita-buddhira udaya, uhā cid-vilāsa-vaicitryera śābalya āvaraṇa karite pāre nā. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.36)

Text 37

Yan nāmākṛtibhir grāhyaṁ pañcavarṇam abādhitam

Vyarthenāpy arthavādo'yaṁ dvayaṁ paṇḍitamāninām. (11.28.37)

Anvayaḥ---Nāmākṛtibhiḥ grāhyaṁ (nāma-rūpair upalakṣitaṁ) **pañca-varṇam** (pañca-bhūtātmakam) **dvayaṁ** (dvaitam) **yat** (tat) **abādhitam** (satyam iti) **paṇḍita-māninām** (atra vayam eva paṇḍitā ity abhimānavatām eva vedānteṣu) **vyarthena api** (arthena vināpi) **ayam artha-vādaḥ** (artha-pratītir na tu tattva-vidām ity arthaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.37)

Anuvāda---Nāma-rūpa-viśiṣṭa, pañcabhūtātmaka dvaita-prapañcake paṇḍitābhimānī puruṣagaṇa-i satya baliyā mane kariyā thāke, parantu viśaya-vyatīta-o etādṛśa bhrānta-viśaya-pratīti tāhādera-i sambhava-para ha-iyā thāke; yānhārā tattva-jña, tānhādera e-rūpa buddhi haya nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.37)

Śrīdhara

Kecit punaḥ pratyakṣādipratītya prapañcasya bādhāyogād, vedāntārthānām ca kratvartha-kartṛpratipādana-paratvenārthavādatvād vaitam satyam iti manyante. Tanmatam anūdyā dūṣayati---**yad** iti. **Nāmākṛtibhir grāhyaṁ** nāmarūpolakṣitaṁ **pañcavarṇam** pañca-bhūtātmakam **dvayaṁ** dvaitam **yat**, tad **abādhitam** iti **paṇḍitamāninām** atra vayam eva paṇḍitā ity abhimānavatām vedānteṣv **ayam arthavāda** iti pratītir na tattvavidām. Yato **vyarthenāpi** vinā'py arthena sā pratītiḥ. Tathā hi, na tāvad vidhyekavākyatvaṁ teṣām asti, yato'rthavādatvaṁ syāt. Na cākartṛbhoktṛparamānandarūpātmapatipādanam karmaviśeṣatām bhajate. Na cābādhitatvaṁ dvaitasya nāmarūpātmakatvāt grāhyatvāt pañcavarṇātmakatvāt svapnavad ity-ādy-anumānair vācārambhaṇādiśrutim iś ca bādhitatvād iti. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.37)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Kecin mīmāṁsakāḥ. **Bādhā'yogān** mithyātvāsambhavāt. **Vedāntārthānām** 'tat tvam asi' 'brahmāham asmi' ityādi-vedāntārthānām. **Kratur** yajñas, tad-**arthas**, tadaṅgabhūtaḥ **kartā** yajamānas, tat**pratipādanaparatvena** tatślaghāparatvenārthavādatvāt guṇavādarūpārthavādatvāt. Yathādityo yūpa ity atra yūpasyādityatvaṁ pratyakṣabādhitam tadojjvalatvayajña-nirvākatvādi-guṇam ādāya prasamsā-mātram yūpasya, tathā jīvasyeśvaratvaṁ pratyakṣabādhitam karmavaśatvāt, kintu yajñādiñātṛtvaguṇam ādāya tasyeśvaratvena stutimātram kriyā ity arthaḥ. **Tanmatam** mīmāṁsakamatam. **Nāma** brāhmaṇādi, **rūpaṁ** dvipadatvādi. **Atra** dvaitasya satyatvapatipādana. **Ayam** brahmātmavādaḥ. **Arthavādaḥ** yajamānastutimātram tādṛśapratītiḥ. Paṇḍitamāniratiyogitve hetum āha---**yata** iti. **Vināpy arthena** vidhyekavākyatvaprayojanāsambhavād ity arthaḥ. **Tathā hi** vedāntārthānām arthavādatvapratīter vyarthatvaṁ darśayati---**na tāvad** iti. Yathā vāyur kṣepiṣṭhā devatā vāyur evainam bhūtim gamayatīty ādy-arthavādānām yato vāyur praśanto'to vāyavyam śvetam ālabhetety anena prakāreṇa **vidhyekavākyatvaṁ na**, tathā vedāntavākyānām vidhyekavākyatvaṁ sambhavati, tādṛśavidhyabhāvāt **yato** vidhyekavākyatvād **arthavādatvaṁ syāt** saṅgaccheteti tathā pratīter vyarthatvaṁ darśitam. Na cāgneyo'sṭākāpālo bhavatīty atraiva vidhiḥ kalpyaḥ paramānanda-

pratipādanasya tucchakarmavidhyaṅgatvānaucityād ity āha---**na ceti**. **Bādhitatvān** mithyātvāt. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.37)

Varṇśīdhara

Atha mīmāṃsakamataṃ nirākaroti---**kecid** iti. **Kecin** mīmāṃsakāḥ. **Tanmatam anūdyā** prathamam varṇayitvā. **Atra** jagati. **Vedānteṣūpaniṣatsu**. Ātmā bhedapratipādanam yat. Ayam iti puṁstvam vidheyāpekṣam. **Tattvavidām** jñāninām, tv ātmābheda evābhimato na tu paṇḍita-māninām mūrkhānām yato hetoḥ sā pratītir vyartho te. Vyarthatām āha---**tathā hīti** yeṣām vākyānām vidhivākyenaikavākyatā sambhavati, yathā---‘Akṣayyam ha vai cātur māsyayājīnām sukṛtam’ (...) ity asya cātur māsyatyāgaḥ praśastas, tena yajed iti vidhivākyenaikyam. Evam teṣām tat tvam asy-ādivākyānām na kenāpi vidhivākyenaikyam asti, tato nāsti teṣām arthavādatvam iti. Anyad āha---**na ceti**. Na hy akartur abhoktuś ca paramānandarūpasya svargādyartham yāgādaḥ pravṛttir upapadyate. Svargādyānandasya tadānandakoṭyēśenāpi tulyatvābhāvāt. Prapañcāsattvam anumānena sādhayati---**na ceti**. **Ādinā** ‘Neha nānāsti kiñcana’ (KU 2.1.11) ityādi-grahaḥ... (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.37)

Sudarśana Sūri

Pañcavarṇam pañcabhūtārabdhatvāt pañcavidham devādināmarūpeṇa **grāhyam** śārīram arthenātyarthavādo’yam---arthah svargādipurūṣārthah śārīram ca bhogyaviṣayaiḥ saha **abādhitam** nityam iti **dvayam** ity arthaḥ. Śārīranityatvam bhoganityatvam cārthavādamātram vastutas tad ubhayam api na nityam ity arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.37-39)

Vīrarāghavācārya

Tathā devamanuṣyādināmarūpair **grāhyam pañcavarṇam** pañcabhūtārabdhatvāt pañca-vidham śārīram **vyarthenāpi** vyarthena saha bādhitam nityam iti yat, tac cety ‘Etāvān evātma-sammohaḥ’ (Bhāḡ 11.28.36) iti sambandhaḥ. Vividho’rtho **vyarthah** svargādipurūṣārthah bhogyaviṣayaiḥ saha śārīram nityam iti tathā ‘devo’ham’ ‘kṛśo’ham’ ity etad **dvayam paṇḍitam** ātmānam manyamānānām **arthavādas**, tanmātram---vastuta ubhayam api bhrāntirūpam ity arthaḥ. (*Bhāḡavatacandrikā* 11.28.37)

Vijayadhvaḥja Tīrtha

Ito’pi pañcavidhabhedabhramah advaitajñānena nivartata ity upadeśo na viduṣām pariśadi svāsyam ādhatte iti bhāvenāha---**yan nāmākṛtibhir** iti. **Nāmākṛtibhir** nāmarūpair **grāhyam** jñeyam **pañcavarṇam** pañcabhūtātmakam pañcabhedātmanāvartanīyam jagat, tad **abādhitam** advaitajñānabādhyaṃ na bhavati, jagad abādhitam ity arthaḥ. Vyartho vādo na bhavati, kintv **arthavādaḥ** yathārthavada eva. Kutah? Sūrayo jīvam paramātmānam ca **dvayam** dvitva-saṅkhyāviśiṣṭam vindante, labhanta iti bhāvaḥ. Anena jagat jñānabādhyaṃ iti vadanto’paṇḍitāḥ, anye tu paṇḍitā ity uktaṃ bhavati---‘Pañcabhūtātmakam viśvam bhrāntisiddham apaṇḍitāḥ / Vadanti paṇḍitāḥ tv addhā jagad āhur abādhitam / Pravāharūpeṇa sadā viṣṇor icchāvaśe sthitam’ (BTN 11.28.37) iti vacanāt. (*Padaratnāvalī* 11.28.37)

Jīva Gosvāmī

Nanu, dvaitam yadi svasvarūpe āropitam syāt, tad eveśvarānugraheṇa tajjñāne sati tatra mithyā jñāyeta? Na tv evam, kintu taṇḍulapākavat saṃyuktam eva; tataḥ katham jñānamātre nāpagacched ity eka ākṣipanti; tathā jīvenājñānāropitatve’pi vaṇigvīthistharajatavad dvaitam nāma vastu pṛthaṇ nāsti, kintv anādita eva pūrvapūrvabhrama uttaratrā ropyate; tadā ko vā īśvaro

nāma, ko vā tasyānugraha ity anye cākṣipantīty āśaṅkyāha---**yan nāmeti. Yannāmākṛtibhir grāhyam** pañcabhūtātmakarūpam **abādhitam** nāstīti bhāvanayā bādhitum aśakyam grāhakāditvena saṁyogasyaiva siddhir iti manyate; yac ca **vyarthena** padārtham vināpy **arthasya vādamātram** manyate. **Dvayam** apy etat **pañḍitamāninām** eva, na tu paṇḍitānām;--- pūrvatra grāhakagrāhyayor api rūpayoś ca cijjaḍayos tejastimirayor iva saṁyogāsambhavād ajñānenaiva tatpratītir iti. Athottaratra na hy atyantāsan śaṣṭhabhūtādih kutrāpy āropito dṛśyate;--samucchritakarṇe śaśe śṛṅgam iveti bhāvaḥ. (*Kramasandarbhā* 11.28.37)

Viśvanātha

Tasmāt kāryakāraṇavastvaikyadarśanam paṭatantuvad iti nyāyena kāryasya pṛthaktvaṁ bādhitam eva, tad apy abādhitam iti ye manyante, te paṇḍitamānina eva, na tu paṇḍitā ity āha---**yat nāmabhir ākṛtibhi** rūpaiś ca sahitam indriyair **grāhyam** ca **pañcavarṇam** pañcātmakam, tat **dvayam** dvaitam **abādhitam** eveti **pañḍitamāninām** eva matam, na tu paṇḍitānām, yato **vyarthena** vināpy arthena **arthavādaḥ** artha iti vādo'yam. Na hy ādyantavān arthaḥ satyo bhavet---'Pratyakṣeṇānumānena nigamenātmasaṁvidā / Ādyantavad asaj jñātvā niḥsaṅgo vicared iha' (Bhāg 11.28.9) iti madukteḥ. (*Sārāthadarśinī* 11.28.37)

Śukadeva

Kim ca, **nāmākṛtibhir** nāmabhir ākṛtibhir **yat grāhyam** jñeyam nāmarūpātmakam **pañcavarṇam** pañcabhūtātmakam sarvaṁ jagat, tat **vyarthenāpi abādhitam** ajñadrṣṭāv iti śeṣaḥ. Jīvānām yāvad ajñānam, tāvat satyam eva pratīyate ity āhuḥ. Nanu, 'Yato vā imāni bhūtāni jāyante yena jātāni jīvanti' (TU 3.1.1), 'Yaḥ pṛthivyām tiṣṭhan pṛthivyā antaro yaṁ pṛthivī na veda, yasya pṛthivī śārīram, yaḥ pṛthivīm antaro yamayaty eṣa te ātmāntaryāmy amṛtaḥ' (BU 3.7.3), evam evākāśadyutpattitanniyamanāder vedenaiva pratipāditatvāj jagad abādhitam eveti cet, tatrāhuḥ **artha-vado'yam** iti sṛṣṭiniyamanādyabhidhāyako'yam vedabhāgo'rthavādaḥ ajñānakalpitapratyakṣasiddhajagadabhidhāyako vedādir na svārthaparaḥ agnir hima ya bheṣajam iti vakyavad iti tanmataṁ nirāsayati---**dvayam** iti. Paramātmāna upādhisambandhena jīveśādhedakalpanam nāmarūpātmakam jagat satyam pi tatpratīyasyajñānahetutvaṁ prakalpya tatpratipāḍakaśrutismṛtyāder arthavādatvakalpanam iti **dvayam paṇḍita-māninām** adhyāropāpavādābhyām tattvāvadbhāṇaprakārajñā vāyam eva paṇḍitā ity abhimānavatām eva, na tu paṇḍitānām iti. Tatra tāvad brahmaṇyavidyāsambandho vaktum aśakyas tasya svayam-prakāśatvāt sūrye'ndhakāram unmattaḥ ko bravītīti bhāvaḥ. Anyathā śuddhasya svayam-prakāśasyaivāvidyāvaraṇāṅgikāre'nyasyāvidyārahitasya nivartakasyābhāvād avidyānivṛttir na syāt, nāpi brahmaṇi jagadropasambhava ity alaṁ vistareṇa vedāntagrantheṣu vistara nirastatvāt paṇḍitās tu satyakarmaṇo bhagavataḥ satyasaṅkalpapūrvakapūrvakam idaṁ kāryam sadeveti śāstrāj jānanti, tathā ca śāstraṁ---'Sad eva saumyedaṁ agra āsīt' (CU 6.2.1), 'yad idaṁ kim ca tat satyam ity ācakṣate tat sadāsīt prāṇā vai satyam teṣām eva satyam athainam āhuḥ satyakarmeti satyam hy evedaṁ viśvam asau sṛjate athainam āhur nityakarmeti nityam hy evāsau kurute pralaye'py avibhaktanāmarūpakam sūkṣmatām āpannam sadaiva na tv atyantābhāvaḥ bhagavataḥ śrībādarāyaṇasya satkāryavādāṅgikārāt tathā sūtrāṇi 'Sattvāc cāvarasya' (BS 2.1.17), 'Asadvyapadeśāt' (BS 2.1.18) iti cen, na dharmāntareṇa vākyaśeṣādyukteḥ śabdāntarāc ca paṭavac ceti ity anvayena jagataḥ satyatvaṁ pratipāditam vyatirekeṇāpy ucyate asatyam āhur jagad etadaśāḥ śaktim harer yena viduḥ parām hi' (...) iti śruteḥ, 'Asatyam apratiṣṭham te jagad āhur anīśvaram' (Bg 16.8) iti bhagavadukteś ca tasmād brahmaṇo jagat-sraṣṭatvaniyantrtvādyabhidhāyakavākyānām arthavādatvakalpe kiñcit pramāṇam nāsti. Nanu, dvaitasya satyatve brahmaṇi ekādvitīyatvādirpratipāḍakaśrutyaḍivākyaśahasram anarthakam syāt,

tad anyathānutpattir eva jagataḥ āropitatve tatpratipādakaśāstrasyārthavādatve ca pramāṇam ‘dvitīyād vai bhayaṁ bhavati’ (BU 1.4.2), ‘Bhayaṁ dvitīyābhiniveśataḥ syāt’ (Bhāg 11.2.37) iti śrutismṛtibhyāṁ dvitīyasya bhayahetutvapatipādanāc ca katham apramāṇatvam? iti cen, na brahmapadārthasya sarvair ekatvenaivāṅgīkārāt ekādvitīyapadayoḥ pūrvam nirantaram eva vyākhyātatvāt na tadvākyānupapattiḥ advitīyo rājā advitīyaḥ paṇḍita ity-ādivat samādhikavyāvṛtṭyaivādvitīyatvasya siddhatvāc ca, na hi paratantradvitīyavastunā svatantrasyādvitīyatvam vihanate bhayaṁ api svatantram asamādhikadvitīyād eva bhavati, na tv asvatantrāt anyathā strīputrādiśiṣyasevakādibhyo’pi bhayaṁ bhaven, na tu tad asti pratyuta sukhārthe tatparigrāhyatvam eva dṛśyate. Kim ca---māyāvādibhir dvaitāpattibhayācetanācetanā-pratipādakavākyamātrasya yady arthavatvam aṅgīkriyate, tarhi brahmasattve kiñcit pramāṇam na syāt śabdāmātrasya kiñcid dharmāvacchinnavastupratipādakatva-niyamāt śabdavācyaṭvāṅgīkāre dvaitāpattiḥ syād eva anāṅgīkāre śaśāṅgīkaphuṣpa-tulyam syāt vastutah sarvajñatvasarvaśaktitvasarvaniyantṛtvādidharmamātranirākaraṇe jīvatvam eva tasya syād ity alam asadvādanirāseṇa. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.37)

Madhva

Ayaṁ vyarthavādo na bhavati, kintv **arthavādaḥ**.

‘Jagat paramēśvaraṁ ca **dvayaṁ** vindanti jñāninaḥ
Pañcabhūtātmakam viśvaṁ bhrāntisiddham apaṇḍitāḥ
Vadanti paṇḍitās tv addhā jagad āhur abādhitam
Pravāharūpeṇa sadā viṣṇor icchāvaśe sthitam’ iti ca.

(*Bhāgavatatātparyanirṇaya* 11.28.37)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Jaḍa-jagata nāma, rūpa, ākāra prabhṛti o tāhāra viruddha vicāra ubhaya-i paṇḍitābhimānigaṇera ālocya haya. Kintu prakṛtapāṇḍityera dvārā uhā anumodita nahe. Baddha o mukta-daśāra jñānake paṇḍitābhimānigaṇa yerūpa artha o arthavādamātrarūpe jñāna karena, uhārā tadrūpa nahe. Acin-mātrake yānhārā prayojana vicāra karena, athavā cidvilāsahīna cinmātrake yānhārā prayojana vicāra karena,---ei dvividha paṇḍitābhimānī vyakti cidvilāsake svīkāra nā karāya prakṛta-prastāve ‘paṇḍita’ śabdavācya nahena. Indriyajajñānagrāhya padārtha-i bhogera upayogī. Tadviparīta tyāgera kalpanā. Sutarām adhokṣajasevāvyatīta ādhyakṣikatā paṇḍitam-manyagaṇera-i vṛttimātra. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.37)

Text 38

Yogino’pakvayogasya yuñjataḥ kāya utthitaiḥ

Upasargair vihanayeta tatrāyaṁ vihito vidhiḥ. (11.28.38)

Anvayaḥ---**Yuñjataḥ** (yogam ācarataḥ) **apakva-yogasya** (aparīṇata-yogasya) **yoginaḥ kāyaḥ** (śarīraṁ yadi) **utthitaiḥ** (antarevotpannaiḥ) **upasargaiḥ** (rogādy-upadravaiḥ) **vihanayeta** (abhibhūyeta tadā) **tatra ayaṁ vidhiḥ vihitaḥ** (ayaṁ pratikāraḥ uktaḥ). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.38)

Anuvāda---Yānhārā yogaviṣaye anuśīlanarata, parantu paripakvatā lābha karena nā-i, tānhādera śarīra yadi yogakāle rogādi upadravadvārā ākrānta haya, tāhā ha-ile e-rūpa pratikāra ukta ha-iyāche. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.38)

Śrīdhara

Tad evaṃ jñānayogaṃ saparikaraṃ nirūpyedānīm tanniṣṭhasya vighnapratīkāraṃ āha---**yogina** iti tribhiḥ. Yogaṃ **yuñjataḥ kāyo** yady antarevotpannair **upasargai** rogādyupadravair abhibhūyeta. **Tatrāyaṃ vidhiḥ** pratīkāra. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.38)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Saparikaratvaṃ---**parikaro**’tra bādhakasya nirāsaḥ sādhakasya kathanam, tatsahitam. **Tanniṣṭhasya** jñānayoganiṣṭhasya. **Antarā** jñānanirvāhamadhyā eva. **Tatra** teṣūpasargeṣu. **Pratīkāro** dūrīkaraṇopāyaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.38)

Vaṃśīdhara

Tanniṣṭhasya jñānaniṣṭhasya. **Antarā** madhye. **Tatropasargeṣu**---‘Upasargaḥ pumān nāga-bhedopaplavayor api’ (M 1.3.54). **Pratīkāro** nivṛttyupāyaḥ...(11.28.38)

Vīrarāghava

Nivartate tat punar īkṣayaiveti niṣpattiparyantekṣayā nāpi viśrjya ity uktam. Tatrādhivyādhyādibhir vighnair yogāniṣpattim āśaṅkya, tatpratīkriyām upadiśati---**yogina** iti. Na **pakvaḥ** pariniṣpanno **yogo**’sya, tasya **yoginaḥ** yogaṃ **yuñjataḥ** kurvataḥ sataḥ **kāyo** dehaḥ **uditair** utpannair **upasargair** upadravaiḥ rogādibhir **vihanyeta**, **tatrāyaṃ vidhiḥ** pratīkāro **vihitaḥ**. (*Bhāgavatācandrikā* 11.28.38)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Pūrvam antarāyāhatayogaḥ kuyogino janmāntare’pi yogam abhyasyantīty uktam. Adhunā tasmin janmany eva prāptayogāntarāyaparihāraṃ vaktum āha---**yogina** iti. **Kāle** yogābhyāsa-vihitasamaye prabhātādīlakṣaṇe yogaṃ **yuñjata upasargair** upadravair **vidhir** vakṣyamāṇaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.38)

Viśvanātha

Tad evaṃ jñānayogaṃ saparikaraṃ nirūpyedānīm tanniṣṭhasya vighnapratīkāraṃ āha---**yogina** iti tribhiḥ. **Yuñjataḥ** yogābhyāsaṃ kurvataṃ **kāyo** yadi daivād **upasargai** rogādyupasargair abhibhūyeta, **tatrāyaṃ vidhiḥ** pratīkāraḥ. (*Sārārthadarśinī* 11.28.38)

Śukadeva

Evam karoti karmety aṣṭabhiḥ padyaiḥ prāsaṅgikaṃ samāpya prakṛtam anusarati. Tatra yogino vighnasya prakṛtatvād idānīm tatpratīkāraṃ upadiśati---**yogina** iti. Yogaṃ **yuñjataḥ kāye utthitaiḥ** śarīra evotpannair **upasargai** rogādyupadravair **vihanyeta**. **Tatrāyaṃ** vakṣyamāṇo **vidhiḥ** pratīkāro **vihitaḥ**. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.38)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Bhaktiyoge anādarakārī haṭhayogī o rājayogigaṇa aneka samaye-i apakvayogī ha-iyā paḍena. Tānhārā pāṛthivajñānake sambala kariyā anvaya o vyatirekabhāve ye yogasādhana karena, ai upasarga dhvaṃsa karibāra janya-i ātmadharma bhaktiyogavidhi vihita ha-iyāche. Adhokṣaja-sevāra abhāve pāṛthiva vicāra mānavera buddhike jaḍānvaya o jaḍavyatirekagrasta kariyā āpekṣikadharma avasthāna karāya. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.38)

**Yogadhāraṇayā kāmścid āsanair dhāraṇānvitaiḥ
Tapomantrauṣadhaiḥ kāmścid upasargān vinirdahet. (11.28.39)**

Anvayaḥ---Yoga-dhāraṇayā (somasūryādīdhāraṇayā) **kāmścit** (santāpaśaitiādīn) **upasargān** (vighnān) **vinirdahet** (nāśayet) **dhāraṇānvitaiḥ** (vāyudhāraṇānvitaiḥ) **āsanaiḥ** (kāmścid vātādirogān nāśayet tathā) **tapo-mantrauṣadhaiḥ kāmścit** (pāpagrahasarpādīkṛtān upasargān vinirdahet). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.39)

Anuvāda---Tānhārā somasūryādīdhāraṇābale santāpaśaitiya prabhṛti vighna, vāyudhāraṇā-yukta āsanasamūhadvārā vātādiroga evaṁ tapaḥmantra-auṣadha dvārā pāpagraha o sarpādīkṛta upasarga vinaṣṭa karibena. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.39)

Śrīdhara

Yogadhāraṇayā somasūryādīdhāraṇayā, **kāmścit** santāpaśaitiādīn, **āsanair** vāyu-dhāraṇānvitair vātādirogān, **tapomantrauṣadhaiḥ** pāpagrahasarpādīkṛtān. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.39)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Somasūryādīty ādinā gnyādīdhāraṇāparigrahaḥ. **Santāpaśaitiādīn** ity **ādinā** vanāgny-ādīnām saṁstambhanaparigrahaḥ. Tad uktam dhāraṇāsiddhiprasaṅge---‘Agyādibhir na hanyeta muner yogamayaṁ vapur’ (Bhāg 11.15.29) iti. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.39)

Varṁśīdhara

Ādinā taylor vaiṣamyagrahaḥ. **Āsanais** svastikādyāsanaiḥ. **Ādinā** pittasleṣmagrahaḥ. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.39)

Vīrarāghava

Yogadhāraṇayā somasūryādīdhāraṇayā **kāmścit** santāpaśaitiādīn, **āsanair** vāyu-dhāraṇānvitair vātādirogān, **tapomantrauṣadhaiḥ** pāpagrahasarpādīkṛtān. (*Bhāgavatā-candrikā* 11.28.39)

Vijayadhvaṇa Tīrtha

Ko’yam? iti tam āha---**yogadhāraṇayeti**. **Yogadhāraṇayā** yamanīyamādīnām āvartanena. (*Padaratnāvalī* 11.28.39)

Viśvanātha

Yogadhāraṇayā somasūryādīdhāraṇayā santāpaśaitiādīn, **āsanair** vāyudhāraṇānvitair vātādi-rogān, **tapomantrauṣadhaiḥ** pāpagrahasarpādīkṛtān. (*Sārārthadarśinī* 11.28.39)

Śukadeva

Yogadhāraṇayā yamanīyamādīnām āvartanenopasargān rogān **āsanair** āsanaviśeṣair garuḍādīdhāraṇānvitaiḥ pāpātmakān **tapasā**, rakṣobhūtādīn **mantraiḥ**, kaphavātapittādīn **auṣadhair nirdehet**. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.39)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Vighnasamūha-i upasargajātīya. Sei upasarga vināśa karite kona kona sthale karmayoga o haṭha rājayogādira upadeśa dṛṣṭa haya. Uhā bhagavatprapattivihīnagaṇera janya. (*Gauḍīya-bhāṣyavivṛti* 11.28.39)

Text 40

**Kāmācīn mamānudhyānena nāmasaṅkīrtanādibhiḥ
Yogeśvarānuvṛtṭyā vā hanyād aśubhadān śanaiḥ.** (11.28.40)

Anvayaḥ---**Mama anudhyānena** (satata-cintanena) **nāma-saṅkīrtanādibhiḥ** (ca) **kāmācīn** (kāmādīn hanyāt) **yogeśvarānuvṛtṭyā** (yogeśvarānām ānugatyena) **vā** (ca) **śanaiḥ** (kramaśaḥ) **aśubhadān** (vighnakarān kāmācīn dambhamānādīn) **hanyāt.** (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.40)

Anuvāda---Sarvadā āmāra cintā o nāmasaṅkīrtanādīdvārā kāmādi upadrava evaṁ yogeśvara-
gaṇera ānugatyē kramaśaḥ vighnajanaka dambhamāna prabhṛtike vinaṣṭa karibena. (*Gauḍīya-
bhāṣya* 11.28.40)

Śrīdhara

Mamānudhyānādibhiḥ kāmādīn, **yogeśvarānuvṛtṭyā** dambhamānādīn **hanyāt.** (*Bhāvārtha-
dīpikā* 11.28.40)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Yogeśvarā bhaktās, teṣām **anuvṛtṭyā** ānugatyena. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.40)

Vaṁśīdhara

Ādinā śravaṇagrahaḥ. **Kāmādīty ādinā** krodhādīgrahaḥ. **Ādinā** naiṣṭhuryādīgrahaḥ.
Yogeśvarā haribhaktās, teṣām **anuvṛtṭyā** sevayā tadanugamanena. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa*
11.28.40)

Sudarśana Sūri

Yogeśvarānuvṛtṭyā yoganiṣṭhasadācārānuvṛtṭyā. (*Śukapakṣīya* 11.28.40)

Vīrarāghava

Mamānudhyānādibhiḥ kāmādīn, **yogeśvarānuvṛtṭyā** yoganiṣṭhasadācāryānuvṛtṭyā
dambhādīn, itthaṁ śubhair upāyair **aśubhadān** upasargān **hanyāt.** Evam upasargān nihatya,
yogaṁ niṣpādayed iti bhāvaḥ. (*Bhāgavatācandrikā* 11.28.40)

Vijayadhvaṇya Tīrtha

Anudhyānena tattadantarāyavihataparihārasamarthaharismaraṇena, **nāmasaṅkīrtanādibhir**
ity anenādhikāriṇaḥ kālaviśeṣāṁś ca lakṣayati. **Aśubhān** vighnān. (*Padaratnāvalī* 11.28.40)

Viśvanātha

Mamānudhyānādibhiḥ kāmādīn, **yogeśvarānuvṛtṭyā** dambhamānādīn **hanyāt.** (*Sārārtha-
darśinī* 11.28.40)

Śukadeva

Kāmścin mānasān kāmān **mamānudhyānena** nirantaramadrūpaguṇacintanena, **nāma-saṅkīrtanādibhiḥ** vāgjanapaśabdoccāraṇādīn, **yogeśvarānuvṛtṭyā** adhṛtisaṅgādīn **śanair** udvegān na kuryād ity arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.40)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Bhagavānera nāmasaṅkīrtanādi o anudhyānarūpa bhaktiyogera vidhānera dvārā aśubhavāsanā o vighnasamūha kramaśaḥ vinaśta haya. Ye sakala matavāde bhaktiyogake upāyamātrajñāne upeya ha-ite pṛthak karā haya, sei sakala matavāda ādaraṇīya nahe. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.40)

Text 41

Kecid deham imaṁ dhīrāḥ sukalpaṁ vayasi sthiram
Vidhāya vividhopāyair atha yuñjanti siddhaye. (11.28.41)

Anvayaḥ---**Kecit dhīrāḥ** (punar etair anyaiś ca) **vividhopāyaiḥ imaṁ deham** (eva) **sukalpaṁ** (jarārogādirahitaṁ) **vayasi** (tāruṇye) **sthiram** (ca) **vidhāya** (kṛtvā) **atha siddhaye** (advandvaparakāyapraveśādisiddhaye) **yuñjanti** (tattaddhāraṇārūpaṁ yogaṁ yuñjanti na tu jñānaniṣṭhārūpaṁ). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.41)

Anuvāda---Kona kona dhīra puruṣa pūrvokta evaṁ anyānya upāyabale ei śārīrake jarāroga-śūnya evaṁ sthirayauvanādi viśiṣṭa kariyā anantara vividha siddhilābhera janya yogacaryā kariyā thākena. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.41)

Śrīdhara

Anye tu dehasiddhyartham evaitat sarvaṁ kurvanti. Tad dūṣayati---**kecit** punar etair anyaiś **vopāyair deham** eva **sukalpaṁ** jarārogādirahitaṁ **vayasi** tāruṇye **sthiram** ca kṛtvā, advandva-parakāyapraveśādisiddhaye tattaddhāraṇārūpaṁ yogaṁ **yuñjanti**, na tu jñānaniṣṭhārūpaṁ. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.41)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Anye sakāmā **etat** somasūryādiddhāraṇam. **Tad** dehasiddhiprayojanaṁ **dūṣayati**, dvābhyām iti śeṣaḥ. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.41)

Vaṁśīdhara

Matāntaram āha---**anye tv** iti. **Kecit** prākṛtāḥ. **Atha** kāyakalpottaram. **Anye** sakāmā **etat** soma-sūryādiddhāraṇam. **Tad** dehasiddhiprayojanaṁ **dūṣayati**, dvābhyām iti śeṣaḥ. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.41)

Sudarśana Sūri

Kecid iti. **Vayasi sthitaṁ** vṛddhaśārīram api mantrauśadhādibhiḥ paṭṭaram **vidhāya yuñjanti**. (*Śukapakṣīya* 11.28.41)

Vīrarāghava

Anye tu dehasiddhyartham evaivaṁ kurvanti, tad dūṣayati---**kecid** iti. **Vayasi sthitaṁ** vṛddha-śārīram api mantrauśadhādivividhopāyaiḥ **sukalpaṁ** paṭṭaram **vidhāya, siddhaye** kāya-

siddhaye' dvandvaparakāyapraveśādisiddhaye yogam **yuñjantī** yat. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.41)

Vijayadhvaṇa Tīrtha

Rasāyanādinānāvidhopāyair śārīrasya nāśādyantarāyaparihārasya suśaktatvena siddha-sādhanaśaulabhyārtham yogadhāraṇādividhānam atrāha---**kecid** iti. **Kecid** avivekinaḥ pareṇa dhāryam **sukalpam** indriyasāmarthyopetaṁ **vayasi sthitaṁ** tāruṇyavayasopetaṁ, **atha** śārīrasya cirsthāyitvānantaram **yogasiddhaye yuñjanti** mana iti śeṣaḥ. (*Padaratnāvalī* 11.28.41)

Viśvanātha

Kecit punar **vividhopāyair** etair anyaiś copāyair **deham** eva **sukalpaṁ** jarārogādirahitaṁ **vayasi** tāruṇye **sthiraṁ** ca kṛtvā, advandvaparakāyapraveśādisiddhaye tattaddhāraṇārūpaṁ yogam **yuñjanti**, na tu jñānaniṣṭhārūpaṁ. (*Sārārthadarśinī* 11.28.41)

Śukadeva

Mahāphalārtham imaṁ yogam naśvaram dehārtham yuñjataḥ puruṣān dūṣayati---**kecid** iti dvābhyām. **Kecid** avivekino **vividhopāyair imaṁ dehaṁ** dhāryam yānādinānyair dhāryam **sukalpam** indriyādisāmarthyopetaṁ **vayasi** tāruṇye **sthiraṁ vidhāya** kṛtvā, **athānantaram siddhaye** parakāyapraveśaparacittādyabhijñātādyartham **yuñjanti** taddhāraṇārūpayogam kurvanti. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.41)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Śārīrika suvidhālābhera janya haṭhayogādi nānā upāyasamūha evaṁ kāmanāsisiddhira janya aṇimādi aṣṭādaśasiddhi parikalpita haya. Aiguli bhaktiyoga nahe. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.41)

Text 42

Na hi tat kuśalādr̥tyam tadāyāso hy apārthakaḥ
Antavattvāc charīrasya phalasyeva vanaspateḥ. (11.28.42)

Anvayaḥ---**Tat hi kuśalādr̥tyam** (kuśalaiḥ prājñair ādr̥tyam ādaraṇīyam) **na** (na bhavati) **vanaspateḥ phalasya iva śārīrasya antavattvāt** (vanaspativād ātmaiva sthāyī śārīram tu phalavan naśvaram iti hetoḥ) **tad-āyāsaḥ** (śārīrasthairyaprayāsaḥ) **apārthakaḥ hi** (anarthaka eva bhavati). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.42)

Anuvāda---Tāhādera tādr̥śa kārya prājñapurusaṅaṇera ādaraṇīya nahe, yehetu ātmā vṛkṣatulya sthāyī, parantu deha phalasaḍr̥śa vinaśvara baliyā dehaviṣayaka sthairyasāadhanaprayāsa nirarthaka-i ha-iyā thāke. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.42)

Śrīdhara

Kuśalaiḥ prājñair ādaraṇīyam **na** bhavati. Vanaspativād ātmaiva sthāyī śārīram na phalavan naśvaram ity arthaḥ. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.42)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Mūle **tad** iti dehasiddhikaraṇam. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.42)

Varṁśīdhara

Tanmatam nirākaroti. **Tadāyāsaḥ** śarīrarakṣaṇāyāsaḥ. **Apārthako**’satyaḥ. Hetum āha---**antety-**ādi. Drṣṭāntam āha---**phalasyeti**. **Ity artha** iti---mahatā yatnenāpi rakṣitam phalavat kālāntare galanādinā naśyaty eveti bhāvaḥ. Mūle **tad** iti dehasiddhikaraṇam. (*Bhāvārthadīpikā-prakāśa* 11.28.42)

Sudarśana Sūri

Na hi tat kuśalam tan na kuśalam. **Na tat kuśalā** iti pāṭhe tatra na kuśalā ity arthaḥ. **Yad-**āyāsaḥ dehasithikaraṇāyāsaḥ **anarthakaḥ** niṣphalaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.42)

Vīrarāghava

Tat kuśalaiḥ prājñair nādr̥tyam nādarāṇīyam. Kutah? Yatas **tadāyāsaḥ** deha-dr̥dhīkaraṇāyāsaḥ **apārthako** viphalaḥ. Kutah? **Antavattvāc charīrasya** karaṇapāṭava-sadbhāve’py āyuso mantrasādhādibhiḥ sampādyatvābhāvād ato dehadr̥dhīkaraṇakālakṣepam apahāya, tasminn api kāle yogaḥ kartavya iti bhāvaḥ. **Phalasyeva vanaspater** iti phalam atra dr̥ṣṭāntaḥ **vanaspater** ity etad dārṣṭāntikasya ātmano nityatvasūcanārtham. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.42)

Vijayadhvaḥ Tīrtha

Teṣām avivekitvaṁ kuta iti. Tatrāha---**na hīti**. **Tadāyāsaḥ** tasya dehasya poṣaṇāyāsaḥ. Apārthakatvam āha---**antavattvād** iti. (*Padaratnāvalī* 11.28.42)

Viśvanātha

Kuśalaiḥ prājñair ādarāṇīyaḥ **tan na** bhavati. Vanaspativad ātmaiva sthāyī, śarīram tu phalavan naśvaram ity arthaḥ. (*Sārārthadarśinī* 11.28.42)

Śukadeva

Tat teṣām yogakaraṇam **kuśalānām** vivekinām ādarāṇīyam **na** bhavati, **hi** yataḥ **tad-āyāsaḥ** naśvaradehārtham āyāsaḥ **apārthakaḥ**. Tatra hetuḥ---**śarīrasyāntavattvāt**. Tatra dr̥ṣṭāntaḥ---**vanaspateḥ phalasyeva** vanaspatisthānīya ātmaivety arthaḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.42)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Vṛkṣa yerūpa kāle kāle phalasamūha prasava kare evam phala pradāna karile phalera yerūpa nivṛtti haya, parantu vṛkṣera astitva vartamāna thāke, tadrūpa ātmavitjanagaṇa tātkālika phala-prasavinī sthūlasūkṣmatanudvayake naśvara jāniyā airūpa tapasyā ha-ite virata hana. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.42)

Text 43

Yogaṁ niṣevato nityaṁ kāyaś cet kalpatām iyāt

Tac chraddadhyān na matimān yogam utsṛjya matparaḥ. (11.28.43)

Anvayaḥ---**Nityaṁ yogaṁ niṣevataḥ** (ācarataḥ) **kāyaḥ** (śarīram) **cet** (yadi tatra dehasiddhau) **kalpatām** (jarārogādirahitatām) **iyāt** (labheta) **mat-paraḥ** (madāsaktaḥ) **matimān** (vivekaśīlo yogī tathāpi) **yogam utsṛjya** (tyaktvā) **tat na śraddadhyāt** (tām dehasiddhim na viśvaset). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.43)

Anuvāda---Nityayogarata puruṣera deha yadi-o jarārogādirahita ha-iyā dehasiddhi lābha kare, tathāpi madāsakta vivekaśīla yogipuruṣa yoga parityāgapūrvaka tāhāte viśvasta hana nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.43)

Śrīdhara

Nanu, kvacit samādhyāṅgatvenāpi prāṇāyāmādiyoge kriyamāṇe jarārogādyabhāvo dṛśyate, satyaṁ, tathāpi samādhim utsrjya, na tatra sajjetety āha---**yogam** iti. **Tat** tām dehasiddhiṁ **na śraddadhyān** na viśvaset. (*Bhāvārthadīpikā* 11.28.43)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Tatra dehasiddhau. **Kalpatām** jarārogādirahitatām. (*Dīpinīvyākhyā* 11.28.43)

Varṇśīdhara

Uktam artham ākṣīpya samādhatte---**nanv** iti. Yady api **dṛśyate, tathāpīti. Tatra** kāyakalpe **na** viśvaset, sarvathā dehasya vināśitvāt. **Tatra** dehasiddhau. **Kalpatām** jarārogādirāhityam. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.43)

Sudarśana Sūri

Karaṇapāṭavasadbhāve’py āyuso mantrauṣadhādibhiḥ sampādyatvābhāvāt adehadṛḍhīkaraṇam kālakṣepam apahāya tasminn api kālē’pi yogaḥ kartavya ity arthaḥ. (*Śukapakṣīya* 11.28.43-44)

Vīrarāghava

Kvacit samādhyāṅgatvenāpi prāṇāyāmādiṣu kriyamāṇeṣu jarārogādyabhāvo dṛśyate. Satyam. Tathāpi samādhim utsrjya na tatra sajjetety āha---**yogam** iti. **Kalyatām** paṭutaratvam **iyāt** prāpnuyāt, tām dehasiddhiṁ **na śraddadhyān** na viśvaset. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.43)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Yogasya śārīrarakṣaṇayogatvābhāvāt tattadāyāsasya tattatphaladatvān na vaiyyarthyaṁ śārīrarakṣaṇāyāsasyety āśaṅkyāha---**yogam** iti. **Nityaṁ yogam** bhagavaddhyānalakṣaṇam rasāyanam **niṣevataḥ** sevamānasya puṁśaś **ced**, yadi **kāyah kalpatām** samarthatvam **iyāt** prāpnoti, **tat** tarhi sa **matimān yogam** eva **śraddadhyāt** tam yāmam **utsrjyānyatra** rasāyanādaḥ śraddhām na kuryād ity anvayaḥ. ‘**Matparaḥ**’ ity anena matimattvam vivṛtam, anena yogasyāpi śārīrarakṣaṇaphalavān rasāyanādaḥ pravartamānā avivekino’to matimadbhir madyoga evābhyasanīya iti siddham. (*Padaratnāvalī* 11.28.43)

Viśvanātha

Tat kāyakalpatvam. (*Sārārthadarśinī* 11.28.43)

Śukadeva

Syād etat paramārthārtham api yogam kurvato yadi kadācid yogaprabhāvāt kāyakalpatādih syāt, tarhi kiṁ kuryāt? iti cet, tatrāha---**yogam** iti. **Yogam** asmaddhyānalakṣaṇam mahā-rasāyanam **nityaṁ niṣevataḥ** puṁso yadi **kāyah kalpatām** samarthatvam **iyāt** prāpnuyāt, tarhi sa **matimān yogam utkuṇḍya** tyaktvā kāyakalpatvam eva phalam jātam iti **na śraddadhyāt matparaḥ** aham eva param phalam yasya saḥ. (*Siddhāntapradīpa* 11.28.43)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Haṭhayogera nirarthakatāvyatīta-o rājayogādi vā prāṇāyāmādi anuṣṭhāne ābaddha nā thākiyā śraddhā o sādhusaṅgera dvārā bhajanavṛddhikrame anarthanivṛttira upadeśa-i śāstre śruta haya. Bhagavadbhaktaṅga-i nirapekṣa śikṣaka. Tānhārā sāksāt mukundasevāvyatīta kāmaloḥbhādira dvārā abhibhūta ha-ibāra yogya anuṣṭhānasamūhake ādara karite pārena nā. “Yamādibhir yogapathaiḥ” (Bhāg 1.6.36) etatprasāṅge ālocya. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.43)

Text 44

**Yogacaryām imām yogī vicaran madapāśrayaḥ
Nāntarāyair viḥanyeta niḥspṛhaḥ svasukhānubhūḥ.** (11.28.44)

Anvayaḥ---Mad-apāśrayaḥ (mac-charaṇaḥ) **yogī imām yoga-caryām vicaran** (ācaran) **svasukhānubhūḥ** (sva-sukhe anubhūr anubhūtir yasya sa tataś ca) **niḥspṛhaḥ** (niṣkāmaḥ san) **antarāyair** (vighnaiḥ) **na viḥanyeta** (na abhibhūyeta). (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.44)

Anuvāda---Madīya āśrita yogipuruṣa etādr̥g yogacaryāsādhanaśahakāre ātmānandānubhava-śīla evaṁ niṣkāma ha-iyā vighnakartṛka abhibhūta hana nā. (*Gauḍīyabhāṣya* 11.28.44)

Śrīdhara

Tad evaṁ vighnapratīkārair yogaṁ kuryād ity uktam. Maccharaṇasya tu na vighnaśaṅkā’pīty āha---**yogacaryām** iti. **Vicarann** ācaran **svasukhe anubhūr** anubhūtir yasya saḥ. Spṛhāmūlā hi vighnāḥ, sā ca madapāśrayasya nivartate’to’**ntarāyair** avihataḥ svānandapūrṇo bhavātīti.

Samāhṛtya svayogaṁ tu samastopaniṣadrasam

Sakhye mukhyatamām bhaktiṁ muktau punar upādiśat.

(*Bhāvārthadīpikā* 11.28.44)

Rādhāramaṇadāsa Gosvāmī

Maccharaṇasya madbhaktyekabalasya. **Sā ca** spṛhā. **Ataḥ** spṛhārāhityāt. **Samāhṛtya** saṅkṣepeṇa varṇayitvā.

Yenājñānaṁ vinaśyeta vinā yatnaṁ hi dehinām

Tannāmakīrtanaṁ yena dattaṁ gaurāṁ bhajāmi tam.

(*Dīpinīvyākhyā* 11.28.44)

Vaṁśīdhara

Madbhaktānām tu yoge vighnaśaṅkaiva nety āha---**tad evam** ity-ādinā. **Imām** uktalakṣaṇām **sarvopaniṣatsāraiḥ svayogaṁ** jñānayogaṁ **samāhṛtya** saṅkṣepeṇoktvā. **Sakhye** uddhavāya. **Mukhyatamām** jñānasya tadavāntaravyāpāratvena sarvathā pradhānām. **Muktau** tannimittam. **Maccharaṇasya** madbhaktyekabalasya. **Sā ca** spṛhā. **Ataḥ** spṛhārāhityāt. **Samāhṛtya** saṅkṣiptaṁ varṇayitvā. (*Bhāvārthadīpikāprakāśa* 11.28.44)

Vīrarāghacārya

Matprapannasya vighnaśaṅkaiva nāstīty āha---**yogacaryām** iti. **Vicaran** kurvan **mad-upāśrayaḥ** aham evopāśrayaḥ śaraṇaṁ yasya saḥ, ata evānimādiṣu **niḥspṛhaḥ, svasukham** mac-cheṣataikarasasvātmasukham anubhavaṭīti tathā **antarāyair na viḥanyeta**. (*Bhāgavatacandrikā* 11.28.44)

Vijayadhvaṇī Tīrtha

Ataḥ yuktayogāntarāyaparihāram ācarann eva yogapāraṁ gamiṣyatīti bhāvenāha---**yoga-caryām** iti. **Svasukham** svasvarūpasukham anubhavatīti **svasukhānubhū** ity anena yogah sarvāpekṣitāśeṣapuruṣārthasādhanam ity uktam bhavati. (*Padaratnāvalī* 11.28.44)

Śukadeva

Yoginām yogāntarāyapratīkārān uktvā, pradhānapratīkāram āha---**yogacaryām** iti. **Imām** ukta-prakārām **yogacaryām** viśeṣeṇa **caran antarāyair na vihaneyeta**, yato **madapāśrayaḥ. Mat-padāśraya** iti pāṭhaḥ---etena bhagavadāśrayaṇam eva sarvavighnanāśanam uktam, tad-vyatirekeṇa yogakuśalo’pi sādhanāntarasampanno’pi vighnābhībhūtaḥ syād eva. Bhagavadāśrayatve mamakam āha---**nisprhaḥ** caturdaśalokavṛttisukheṣu sprhārahitas, tarhi kim tasya yogaphalam? Ata āha---**svasukhānubhū** svasya dhyeyasya svarūpaguṇādisukham anubhavantīti tathā saḥ brahmānandānubhavitety arthaḥ.

Durūhārtham imam yo me kṛpayādyottayadd hareḥ
Cakrāvatāra ācāryas tam śrīnimbārkam āśrayaḥ.
(*Siddhāntapradīpa* 11.28.44)

Bhakti Siddhānta Sarasvatī

Bhaktiyoga-i varaṇīya, yehetu uhāte kona prakāra vighna nā-i. Haṭha o rājayogigana nija nija gantavya-pathe agrasara ha-iyā-o vighnera sāṅśātkāra-vaśataḥ saphala-kāma hana nā. Bhaktiyoga-i sarva-prakāre nirapekṣa o jaḍākāmanādi-vivarjita ha-iyā kāmadevera upāsanāya nitya paryavasita. Bhaktagaṇera sac-cid-ānubhūtura vyāghāta ghaṭe nā. (*Gauḍīyabhāṣyavivṛti* 11.28.44)

Gauḍīya-bhāṣya

Aṣṭāviṁśa adhyāyera kathā-sāra

Pūrve sa-vistāre varṇita jñānayoga puna ei adhyāye saṅkṣepe kathita ha-iyāche.

Viśvera yāvatīya bhāva prākṛta, triguṇa-jāta evaṁ indriya-grāhya o asat. Sutarām jāgatika bhāva vā vyāpāra sakalera madhye bhāla-mandera pāṛthakya ati sāmānya. Ihādera nindā-praśaṁsā ubhaya-i akartavya---kāraṇa tad-dvārā jaḍābhīniveśa-vaśataḥ paramārtha-hāni ghaṭiyā thāke. Samagra viśva-prakāśera antarāle eka ātmā-i kārya-kāraṇa-rūpe vidyamāna. Ei prakāra vicāra avalambana pūrvaka anāsakta-bhāve saṁsāre vicaraṇa kartavya.

Avāstava-jaḍa-vastu dehendriyādira sahita vāstava ātmāra yāvat-kāla sambandha, tāvat-kāla saṁsāra-pratīti. Jaḍa-sattāya avāstavatā-sattve-o viśayābhīniviṣṭa avivekīra saṁsāra-nivṛtti haya nā. Janma-mṛtyu-śoka-harṣādi yāvatīya sāmāsarika-bhāva prākṛta ahaṅkāre---ātmāra nahe. Ātmānātmā-viveka-i ei ahaṅkāre dhvaṁsaka. Viśvera ādi o ante eka brahma-i vidyamāna. Madhye viśva-prakāśa-o sei brahmātmaka. Anvaya-vyatireka-bhāve sarvatra o sarvadā eka brahma-i vidyamānatā. Kintu brahma svataḥ-siddha vastu, jagat brahma rājasa prakāśa vā kārya. Sadguru-kṛpāya ei brahma-viveka-lābhe dehādira anātmatva upalabdhi-pūrvaka svānanda-tuṣṭa ha-iyā indriyādi ha-ite uparata ha-ibe. Meghera āgama vā apagame nirlipta sūryera nyāya mukta vivekī puruṣake indriya-kārya sakala sparśa karite pāre nā. Kintu dṛḍha bhagavad-bhaktiyoge yata-dina paryanta virajāya samyag avagāhana nā haya, tata-dina paryanta viśaya-saṅga avāśya parivarjanīya. Sādhaka-bhaktera vighnādira dvārā patana ha-ile-o punaḥ para-janme pūrvā-sādhana-bhīyāsa-bale tānhāra sādhanā-pravṛtti haya---karma-bandhana haya nā. Mukta o vivekī puruṣera kona avasthāte-i viśaya-saṅga vā bhoga haya nā. Ātmā nirvikāra,

viśuddha ātmāte anyathā kalpanā---ihā samasta manera-i bhrama. Sāadhanera apakvāvasthāya rogādi-dvārā deha pīḍita ha-ile sad-upāye tāhāra pratikāra vidheya. Bhagavad-dhyāna o nāma-saṅkīrtanādira dvārā kāmādira evaṁ sādhu-sevāra dvārā ahaṅkāradira pratividhāna kartavya. Keha keha yogādi-upāye dehera tāruṇya aṭuṭa rākhiyā vividha yoga-siddhera ghrṇya o nirarthaka ceṣṭā kare evaṁ su-dīrgha jīvana lābha kare. Ihā deha-siddhi mātra---tāhāte buddhimān vyakti kakhana-o āgraha karibena nā. Bhagavac-caraṇāśraye bhagavat-parāyaṇa sādhaḥka sarva-prakāra vighna-rahita ha-iyā parama-siddhi pūrṇānandera adhikārī hayena.

Abbreviations:

| | |
|---------|---|
| AM | Advaita-makaranda [Lakṣmīdhara] |
| Aṣṭa | Aṣṭādhyāyī [Pāṇini] |
| BD | Bhāvārtha-dīpikā [Śrīdhara Svāmī] |
| Bg | Bhagavad-gītā |
| Bhāg | Bhāgavata Purāṇa |
| BS | Brahma-sūtra [Bādarāyaṇa] |
| BTN | Bhāgavata-tātparya-nirṇaya [Madhva] |
| BU | Bṛhadāraṇyakopaniṣat |
| CB | Caitanya-bhāgavata [Vṛndāvana-dāsa] |
| CC | Caitanya-caritāmṛta [Kṛṣṇa-dāsa Kavirāja] |
| CU | Chāndogyaopaniṣat |
| DP | Dhātu-pāṭha |
| GTU | Gopāla-tāpany-upaniṣat |
| KauṣīBU | Kauṣītaki-brāhmaṇopaniṣat |
| KenaU | Kenopaniṣat |
| KU | Kāṭhakopaniṣat |
| M | Medinī |
| MB | Mahābhārata |
| MU | Muṇḍakopaniṣat |
| R | Rāmāyaṇa |
| RPrabhā | Ratna-prabhā [Govindānanda] |
| RS | Ṛk-saṁhitā |
| ŚBSB | Śārīraka-brahma-sūtra-bhāṣya [Śaṅkara] |
| ŚU | Śvetāśvataropaniṣat |
| TU | Taittirīyopaniṣat |
| TVU | |
| VP | Viṣṇu Purāṇa |

Translation & Comment

Gauḍīya-bhāṣya Aṣṭāviṁśa adhyāyera kathā-sāra

Jñānayoga, previously described extensively (*sa-vistāre varṇita*), has in this chapter been discussed again briefly (*saṅkṣepe*).

Whatsoever states (*bhāva*) there are of the universe (*viśva*) are material (*prākṛta*), produced from the modes (*guṇa-jāta*), graspable by the senses (*indriya-grāhya*) and unreal (*asat*). Therefore, in all of such universal states or affairs (*jāgatika-bhāva vā vyāpāra*), differentiation of good and bad (*bhāla-manda pāṛthakya*) is exceedingly common (*atisāmānya*). Of these neither criticism or praise (*nindā-praśamsā*) is to be made (*kartavya*)---because by such criticism or praise under the influence of absorption in matter (*jaḍābhiniveśa-vaśataḥ*) there will occur the loss of spiritual purpose (*paramārtha-hāni*). In the midst (*antarāle*) of the entire universal manifestation (*samagra viśva-prakāśera*) one spirit indeed (*eka ātmā-i*) is existing (*vidyamāna*) in the form of effect and cause (*kārya-kāraṇa-rūpe*). Depending on (*avalambana pūrvaka*) such a view (*ei prakāra vicāra*) in a detached manner (*anāsakta-bhāve*) moving through *samsāra* (*samsāre vicaraṇa*) should be done (*kartavya*).

As long as (*yāvat-kāla*) there is connection (*sambandha*) of the spirit (*ātmā*), which is real (*vāstava*), with the body and senses, etc. (*dehendriyādi*), which are unreal (*avāstava*) material objects (*jaḍa-vastu*), so long will there exist the perception of *samsāra* (*samsāra-pratīti*) remain. Whatsoever (*yāvātīya*) illusory states (*samsāra-bhāva*), birth, death, grief, happiness, etc. (*janma-mṛtyu-śoka-harṣādi*) exist, are of the material ego (*prākṛta ahaṅkāreṇa*)---not of the spirit (*ātmāna nahe*). Discrimination between spirit and non-spirit (*ātmānātma-viveka-i*) is the destroyer of the ego (*ahaṅkāreṇa dhvaṁsaka*). At the beginning and end of the universe (*viśvera ādi o ante*) only one Brahma (*eka brahma-i*) is existing (*vidyamāna*).